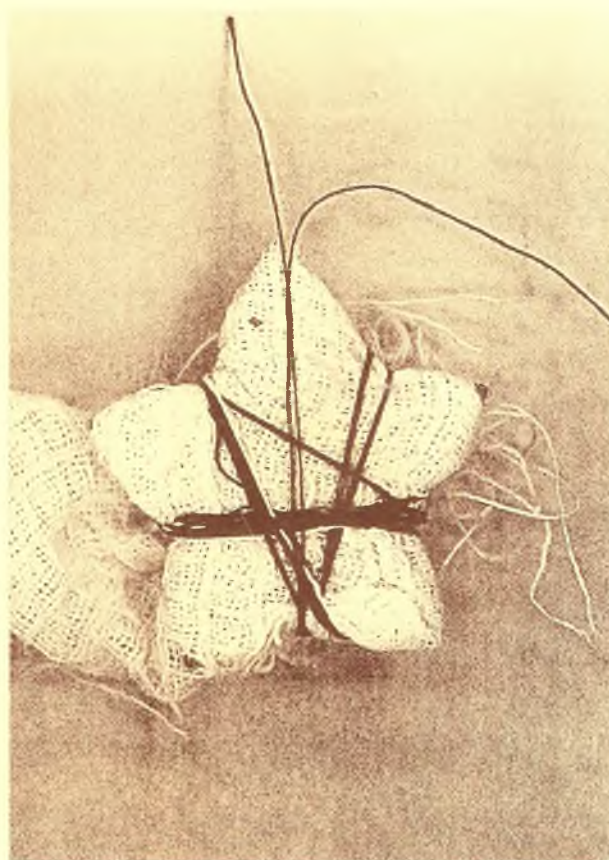


# Csendes? Forradalom? Volt?

(Az ELTE Jogszociológiai Tanszék,  
az ELTE Szociológiai Intézet és  
a Bibó István Szakkollégium  
1991. június 5–6-i konferenciájának  
előadásai és vitája)



Twins Konferencia–Füzetek

**Láttuk-e, hogy jön?**

(Az ELTE Filozófiatörténeti  
Tanszékcsoport és a Budapesti  
Könyvszemle konferenciája,  
1990. december 7.)

**A polgári engedetlenség helye  
az alkotmányos demokráciákban**

(A Bibó István Szakkollégium  
1991. március 9–10-i konferenciájának  
előadásai és vitája)

Csendes? Forradalom? Volt?

# **Twins Konferencia-Füzetek**

## **3.**

Sorozatszerkesztő: Ambrus J. György

Szerkesztő: Lenkei Júlia

A T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft. és a  
Bibó István Szakkollégium kiadványa

Összeállította:

Bozóki András

Csapody Tamás

Csizmadia Ervin

Sükösd Miklós

Sajtó alá rendezte: Csapody Tamás

A kötet a Pro Renovanda Cultura Hungariae  
a Kollégiumokért szakalapítvány támogatásával készült

A borítógrafika Horkay István munkája

© T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft.

Kiadta a T-Twins Kiadói és Tipográfiai Kft.

A kiadásért a kft. ügyvezető igazgatója felel

Műszaki szerkesztő: Nyiri András

Készült a SPRINT R Kft. nyomdájában

Felelős vezető: Tóth Éva

Készült 18,5 A/5 ív terjedelemben, 1500 példányban

ISBN 963 7977 09 0

ISSN 0866-0298

# Csendes? Forradalom? Volt?

(Az ELTE Jogszociológiai Tanszék, az ELTE Szociológiai Intézet és  
a Bibó István Szakkollégium 1991. június 5–6-i konferenciájának  
előadásai és vitája)



# Tartalom

<b>Forradalom és történelem</b>	7
<i>Vajda Mihály</i> : Ami végképp megbukott	9
<i>Gerő András</i> : A historikum a politikumban	12
<i>Szabó Miklós</i> : 1945–1947 és 1989–1991: két átmenet	18
<i>Bozóki András</i> : Forradalom vagy átmenet?	22
<i>Böröcz József</i> : „Tetszettek volna forradalmat csinálni...” Jegyzet a magyar átalakulásról	26
<b>Vita</b> (Vajda Mihály, Gerő András, Szabó Miklós, Bozóki András, Böröcz József, Rudas Klára, Makai Mária, Valkó Emőke, Garai László, Máté János, Láng Csaba)	30
<b>Kelet-közép-európai átmenetek összehasonlító perspektívában</b>	49
<i>Kovács András</i> : Weimar és Budapest	51
<i>Körösényi András</i> : Kelet-Európa kettészakadása Körkép kommunizmus után	57
<i>Szilágyi Ákos</i> : Forradalom és ellenforradalom a Szovjetunióban Pártok és eszmeáramlatok	61
<i>Fodor Gábor</i> : Nemzedékek és forradalom	66
<b>Vita</b> (Körösényi András, Kovács András, Garai László, Fodor Gábor, Égető Péter, Szalai Pál, Szilágyi Ákos, Szabó Miklós)	71
<b>A hatalom metamorfózisa?</b>	85
<i>Némedi Dénes</i> : A „helyrehozó” forradalom gondolata Habermasnál	87
<i>Sükösd Miklós</i> : Ki beszél itt forradalomról? Az átmentés mint erkölcsi probléma	95
<i>Fokasz Nikosz</i> : Demokratikus átmenetek Görögországban	102
<i>Szalai Erzsébet</i> : A hatalom metamorfózisa?	106
<b>Vita</b> (Szalai Erzsébet, Sükösd Miklós, Némedi Dénes)	110

<b>Elsikkasztott forradalom?</b>	115
<i>Schöpflin György: A forradalmak időszerűtlensége</i>	117
<i>Tamás Gáspár Miklós: Gondolatok a rendszerváltásról</i>	120
<i>Kiss Gy. Csaba: Az MDF önképe és az átmenet Magyarázatok</i>	123
<i>Fricz Tamás: A parlamenti pártok politika- és társadalomképe</i>	128
<i>Boros László: Forradalmi lendület vagy tehetetlenségi erő?</i>	133
<i>Csurka István: Meg nem történt forradalom</i>	136
<b>Vita</b> (Schöpflin György, Kiss Gy. Csaba, Fricz Tamás, Boros László, Csurka István, Szabó Miklós, Égető Péter, Gulyás József, Hajba Éva, Fokasz Nikosz, Bánki Erika, Sükösd Miklós)	140
<b>1989-ben még megvolt?</b>	155
<i>Szalai Júlia: Társadalmi érzékelések és reagálások a politikai változásokra</i>	157
<i>Csepeli György–Örkény Antal: Politikai-ideológiai nézetek a társadalmi rendszerváltás folyamatában</i>	162
<i>Krausz Tamás: A rendszerváltás és a baloldal</i>	169
<i>Nagy Jenő: Magyar? Demokratikus? Ellenzék? Az ördöggel üzni ki a sátánt?</i>	176
<i>Szalai Pál: 1989-ben még megvolt</i>	190
<i>Seres László: Az új rendszer ismerős Az átalakulás liberter szemszögből</i>	194
<i>Zsille Zoltán: Békés ellenforradalom? Reklamáció az elmaradt rendszerváltozás ügyében</i>	197
<b>Vita</b> (Szalai Júlia, Szalai Pál, Krausz Tamás, Bulányi György, Örkény Antal, Nagy Jenő, Sükösd Miklós, Csepeli György, Seres László, Fischer György, Garai László, Bozóki András, Still Mihály)	203

Kötetünk az előzetesen leadott, valamint az utólag leírt előadásokat, továbbá a hangfelvétel anyagát az előadók, felszólalók utólagos javításaival, pontosításaival, változtatásaival közli.

# Forradalom és történelem



# Vajda Mihály

## Ami végképp megbukott

Vajon érdemes-e válaszolni arra a kérdésre, hogy az 1989-ben Közép-Európában végbement eseménysorozat forradalom volt-e vagy sem? Nem hiszem. A kérdés eldöntése – még ha hiszünk is benne, hogy egyáltalában eldönthető – nem segít eligazodnunk a *Mi történt?, Miért történt?, Mik a várható következmények?* kérdéseket illetően. Márpedig ha történelmi, politika-elméleti stb. gondolkodásunknak egyáltalán van értelme, akkor ezeket a kérdéseket kell megválaszolni. A forradalom fogalmának egyetlen értelmezése esetén érzem mégis magyarázó értékűnek a kérdéssel való foglalkozást. Nevezetesen akkor, ha a forradalom szónak azt az értelmet tulajdonítjuk, amelyet *Bibó István* tulajdonított neki. Hogy ugyanis a forradalom egy nemzet történelmének olyan fordulópontja, melynek során *a tömegek megtapasztalják a maguk erejét*, s így öntudatra jutnak. Hogy a forradalom Bibó szerint egyszersmind általa progresszívnak tekintett irányban alakítja a nemzet történetét, az, gondolom, magától értetődő. De szemében a forradalom lényege mégsem ebben, hanem a tömegeknek abban a bizonyos tapasztalatában rejlik. Ha viszont elfogadjuk a forradalom bibói „definícióját”, akkor kiderül, hogy az 1989 forradalom volta ugyancsak kétséges. Ennek megfelelőek a következmények is.

Tulajdonképpen *mi is történt 1989-ben?* Számomra a következő megközelítés tűnik a leginkább magyarázó értékűnek: *1989-ben* (de persze az 1989-es események csak látványos betetőzése volt egy hosszú folyamatnak) *végképp megbukott az európai típusú társadalmak modernizációjának antiliberális modellje.* (Ez az, amit Fukuyama, aki a társadalmi tradíciókban rejlő különbségeket nem, csakis a gazdasági-politikai modell különbségeit akarja tudomásul venni, a liberális demokrácia kvázi egyetemes győzelmének tekint.) Nem áll itt módomban belemenni a részletekbe. Hogy az *orosz kommunizmust* fel lehet fogni úgy, mint egy speciális, az orosz körülményekhez és bizonyos orosz tradíciókhoz alkalmazkodó modernizálási kísérletet, az, úgy vélem, magától értetődő. Mint ahogy az is magától értetődő, hogy az európaiaktól eltérő kultúrák európai beállítottságú elit-csoportjai is „elmaradott” társadalmuk modernizálására kívánták és kívánják alkalmazni a „szocialista utat”. Még az is egyértelműnek tűnik, hogy az ilyen modernizálási kísérletek *kezdetben sikeresek is lehetnek* – némelykor a legkíméletlenebb erőszak alkalmazásával megteremtik egy európai típusú modernitás, hogy úgy mondjam, tárgyi előfeltételeit –, az európai modernitásra jellemző *dinamizmust* viszont képtelenek kialakítani – és, meggyőződésem, nemcsak az eltérő tradíciók folytán, hanem azért is, mert az alkalmazott módszerek nemhogy elősegítenék a dinamizmus emberi előfeltételének, a kezdeményezőkézségnek a kibontakozását, hanem a leghatározottabban ellene hatnak. Mindez leginkább Oroszországra áll. Az orosz tradíció, amely kétségtelenül számos, az

európaiától eltérő vonást mutat fel, azért mégiscsak európai, a kommunista uralom hetven éve azonban éppen ezt a tradíciót irtotta a legkeményebben: gondoljunk a „kulákok” megsemmisítésére. *Közép-Európában* viszont, a meghatározottabban persze a régió fejlettebb országaiban, minden „zsákutcás történelem” és „eltorzult alkat” ellenére is az európai, a rövidség kedvéért így nevezem, „individualista” tradíció volt a meghatározó, így a felülről, *állami irányítással végrehajtott modernizálási kísérlet eleve kudarcra volt ítélve* – már csak azért is, mert már ezek a sok tekintetben elmaradott társadalmak is modernebbek voltak, mint ameddig a bolsevik típusú modernizáció egyáltalában képes volt „felfejleszteni” a társadalmat. Talán nem véletlen, hogy *a térség 1989-et megelőző forradalmi* – melyekben azonban a tömegek tragikus módon nemcsak saját erejüket tapasztalták meg, hanem egyben azt is, hogy az orosz túlerőt nem bírhatják le – mind ebben a térségben játszódtak le. A kudarc tényét azonban sokszor és sokak szemében elfedte az idegen megszállás ténye. Pedig ezek a nemzetek nem egyszerűen az idegen megszállás ellen lázadtak, hanem egy olyan modernizációs modell rájuk kényszerítése ellen, amely egyrészt kulturálisan teljesen idegen volt tőlük, másrészt semmire sem volt kevésbé alkalmatlan, mint félig modern társadalmuk további modernizálására.

Az orosz modernizációs modell összeomlásának mégis egyik alapvető oka szerintem, hogy olyan területeken is be akarták vezetni, ahol ez lehetetlenség volt. Ez nem is lehetett másként, minthogy az Orosz Birodalom nem volt képes rá, hogy másképpen tartson meg területeket saját érdekszférájában, mint a megszállás és társadalmi-politikai modelljének rájuk erőszakolása útján. *Az erőzió eredetileg erről a közép-európai területről indult.* Nem is önmagában az 1956-os forradalom, a Prágai Tavasz és a Solidarnosc periódus eredményezte, hanem az a tény, hogy Magyarországon és Lengyelországban csak felemás formában tudták helyreállítani a rendszert. A folyamat megértése szempontjából érdemes lenne külön elemezni az 1968 utáni Csehszlovákiát, ahol tényleg „konszolidáltak”, de erre itt most nincsen lehetőségem. *A végső felbomlás azonban mégis a Szovjetunióban indult el.* Oka alapjában véve abban rejlik, hogy *a rendszer legitimitása Oroszországban is megszűnt.* Min alapult eddig? Azon, hogy a rendszer a modernizáció – elsősorban a technikai és tudományos modernizálás – benne rejlő lehetőségeit kihasználva a széthullóban lévő cári birodalom helyén újból *erős Oroszországot* tudott teremteni, amely képes volt megvédeni a lakosságát az ellenségtől, hogy csak óriási áldozatok árán, az csak jól jött a rendszer szempontjából. Aztán egyrészt *az afganisztáni háborúban* az derült ki, hogy ez talán mégsem olyan egyértelmű, s ez kezdett is már köztudottá válni, másrészt maga a politikai hatalmat kezében tartó csoport úgy látta, nem bírja tovább a versenyt a Nyugattal, tartalékai kimerülőben vannak. Ennek eredményeként most először tényleg igyekezett *felszámolni a hidegháborús légkört (Gorbacsov).* Ezzel azonban *felszámolta az ellenségképet is, s így saját legitimitását.* A közép-európai kommunizmusok ezek után órással kellett hogy omoljanak; világossá lett, hogy az oroszok nem képesek, s így nem is akarják többé megvédeni őket. *Megszűnt annak evidenciája, hogy ebben a geopolitikai*

*helyzetben nincsen jobb, mint a kádárista kommunizmus.* Márpedig a közép-európai kommunista rendszereket ez az evidencia tartotta fenn.

Ily módon *a szabadság a nyakunkba szakadt* – ez Magyarországon napnál világosabb –, bár minden látszat ellenére a többi volt szocializmusokban sem volt nagyon eltérő a dolog. Persze itt a látszat rendkívül fontos. Már az is valami, ha egy országban a tömegek azt *hiszik*, hogy megtapasztalták az erejüket. Hogy a politikai letargia nálunk a legegységelműbb, az onnan adódik, hogy Magyarországon a legnagyobb képzelőerővel sem hitethetjük el magunkkal, hogy magunk vívtuk ki szabadságunkat. És ez az a helyzet, amelyben ugyancsak nehéz „élni a szabadsággal”, magyarul nagyon nehéz, szinte lehetetlen változtatni a tradíciókon. *A „tömegek”, minthogy nem tapasztalták meg az erejüket, valóban „tömegek”, nem képesek a politikai demokrácia aktoraivá válni.* Tovább élnek azok a paternalista tradíciók, amelyekre egyrészt – a mélyben zajló folyamatok ellenére – az 1945–1948-as demokrácia, másrészt az 1948–1953-as valóban szovjet típusú diktatúra kivételével az egész 1918 utáni magyar politika épült. Ezt használja ki – minden látszat ellenére elég ügyesen – a kormánykoalíció, amennyiben emlékekre épít, s ezt nem vette és veszi máig sem észre a liberális ellenzék, amikor politikáját úgy próbálja kialakítani, mintha az ország már modernizálódott volna. Ez határozza meg jelenlegi helyzetünket. S így csak reménykedni lehet abban, hogy van a helyzetből más kiút is, mint a Horthy- és a Kádár-korszakokra emlékeztető paternalista struktúra.

# Gerő András

## A historikum a politikumban

### A történelem politikai kultusza

A mindenkori magyar politikában – s politikai ideológiában – igen erős a historikum, a történelem súlya. Jelenléte olyannyira számottevő, hogy a múlt bizonyos eseményeit a mindenkori jelen erőteljesen szakralizálja, s kultuszokat, rituálékat épít rájuk.

Miért?

A kulcskérdés a modern magyar történelem legitimációs problémájában rejlik.

A feudális legitimáció legfőbb forrása Isten volt. Amikor az angol és francia felvilágosodás a XVII–XVIII. században, majd a szabadelvűség a XIX. században új legitimációs modellt dolgozott ki, lényegében nem tett mást, mint leváltotta Istent. Pontosabban szólva, olyan „legitimációs Istent” teremtett, amely a hatalom és a politika egészének igazolását a társadalmi szerződésre, illetőleg az ezt megtestesítő intézményekre ruházta át.

A népkararatot konstituáló képviselet, a neki felelős végrehajtó hatalom s az időnként lezajló választások megkérdőjelezhetlenné teszik a politika igazolását. Változó kisebbségek és többségek hintajátéka, szabályzott formák között, helyi önkormányzati és országos szinten – ez a politika működése. A politikai hatalom és az őt bíráló ellenzék egyaránt tisztában van a választásokon lemért erejével s azzal is, hogy a kisebbségből többség, a többségből kisebbség lehet.

Magyarország 1848-ig lényegében betartotta azt a legitimációs szerkezetváltást, ami az isteni igazolástól a képviseleti rendszerig tartott. A törvényes forradalom e tekintetben is békés átmenetet jelentett: senki nem vonhatta kétségbe az 1848. áprilisi törvények legalitását s azt sem, hogy az ezek eredményeként létrejött választások, illetve képviselet a legfőbb hatalmat az Isten kegyéből uralkodó királyról áthelyezte a liberális értelemben felfogott népre.

A törvényeket azonban törvényen kívül helyezte a történelem, amely ráadásul az immár túlhaladott legitimitást, az isteni kegyelemből való származást hirdette. Amikor az 1860-as években liberális alapról kellett megindokolni az abszolutista uralkodóval kötendő kiegyezést, két lehetőség kínálkozott: vagy 48-ra hivatkozni, vagy részben „átlépni” 48-on és történeti alapot találni. A 48-hoz történő visszanyúlást lehetetlenné tette, hogy abból nem volt leszármaztatható az uralkodó által képviselt eddigi berendezkedés. Így a magyar liberálisoknak – élükön Deákkal – más törvényességi alapot kellett keresniük. Ezt fel is lelték az 1723-as Pragmatica Sanctióban, amely szilárdan képviselte az uralkodó legitimitását, az ország és a Birodalom összekapcsoltságát – anélkül, hogy a belpolitikai elrendezésről bármit mon-

dott volna. Így tehát az adott időponthoz képest (1865 – *Húsvéti cikk*) egy 142 éves törvényt kellett alapnak tekinteni – egy 19 évvel azelőtti, teljesen törvényes szabályozás helyett!

A modern magyar politikai fejlődés, amely 1848-ra – úgy tűnt – sikeresen váltott legitimációs modellt, 1867-tel, a kiegyezéssel e tekintetben megtört, sajátos, más pályára került. Létrejött egy olyan politikai szerkezet, mely legitimációját a liberális elvek érvényesüléséből vezette le, de ezt csak részben tehetette, hiszen a régi legitimációs modell továbbéltetése volt a szabadelvű törvényesség ára. Ezt csak úgy lehetett megvalósítani, hogy egy majd másfélszáz éves törvényt kellett megkérdőjelezhetetlen alapként kezelni. A jogba bújtatott história, s nem a társadalmi szerződés lett a politikai szerkezet alapja.

A historikum sorsa talán másként alakul, ha a Monarchia szétbomlásával együtt megváltozik a legitimáció addigi jellege, és Magyarország a XX. század beköszöntével valamiféle társadalmi szerződésre alapított politikai szerkezet hordozójává válik. Az 1918-as kísérlet – mint ez közismert – nem tudott stabilizálódni, és végeredményben megint egy olyan konstrukció állandósult, amelynek számára a történelem kiemelt fontosságú igazoló elem lett. Miután a Horthy-korszak legitimációjának elemzése messze túlmutat az adott kereteken, ezért csak jelzésszerűen lehet felsorolni azokat a tényezőket, amelyek nem a liberális értelmű, hanem történeti jellegű igazolás felé mozgatták a politikai szerkezetet.

Nyilvánvalóan a történelem iránti igényt fokozta, hogy a rendszer létrejötté nélkülözte a hatalom akár szabadelvű, akár demokratikus igazolását. Hozzájárult ehhez, hogy rendkívül konfúzus viszony jött létre a királyság mint államforma és az 1927-től immár ténylegesen királyi jogkört gyakorló kormányzó között. Ugyanakkor az abszolút megkérdőjelezhetetlennek tekintett szentkoronátannal történeti jogként mutatták fel a területi revízióigényt. Tehát mind a belpolitikai, mind az állam és a magyarság egészét érintő kérdésekben kitüntetett szerep jutott a történelemnek.

Ebben a helyzetben – amely ráadásul stabilnak is bizonyult – a politika termékeny talajt nyújtott a történelem abszolút eleven használatára. Miként 1867 után a Habsburg-hűség illetve a kuruckodás historizáltsága szinte elengedhetetlen politikai játékszabály volt, úgy 1920-at követően is tág tér nyílt a történelemnek mint politikai ideológiának az érvényesítésére, egyben a historiának mint politikai kultusznak, rituálénak a túlfuttatására. Zrínyikultusz a hadseregben, Corvin-díj (az akkori Kossuth-díj) a művészetben, Széchenyi-kultusz a szellemi életben, Szent István-kultusz a közéletben, hogy csak néhány példát említsünk. Természetes tehát, hogy a történettudomány szerepét ismét felértékelték. Nem véletlen, hogy a történeti ideológia hihetetlenül piacképes terméknek bizonyult.

Az egész mechanizmus – az utóregzéseket sem nélkülözve – széttörhetett volna, ha a II. világháború kataklizmája után végre stabilizálódik egy olyan liberális ihletésű, demokratikus, patrióta, de nem nacionalista politikai legitimáció, amely nem igényli a történelem közvetlen felhasználását.

Nem így történt. Mi több: a dolog pontosan fordítva következett be. A teljesen illegitim sztálinista berendezkedés – mivelhogy nem a megkérdője-

lezhetsen népakarattal tudta és akarta magát legitimálni – kitalálta, hogy ő a magyar történelem igazi folytatója. Ehhez azonban el kellett készíteni az „igazi” magyar történelmet, s – mint Mengelének – szelektálni kellett a fenntartandók és a kiiktatandók között.

Egy olyan történelmi öngigazolás kiépítésére tettek kísérletet, amely Petőfiből lobogót, Kossuthból prekommunista néprtribunt farag – s persze még folytathatjuk a sort. Létrehozta egy nemzetfogalmat, amelybe a valaha volt vélt vagy valós privilégiumok hordozói nem fértek bele – csak akkor, ha azonosultak egy sajátosan megalkotott népiséggel. A konstrukció teljes paradoxitását mi sem jelzi jobban, mint az a tény, hogy a régi idők olyan szereplői kerültek ideológikus piedesztálra, akik saját koruk radikális kritikáját adták – miközben az egykori kritikai hevület aktuális töredékét sem viselte el a rendszer.

A politikai legitimációra szánt historikum hatástalanságát éppen 56 bizonyította. Egyben az 56-os robbanás szimbolikája arra is utal, hogy a nagy öntisztulás nem tud máshová visszanyúlni, mint 1848-hoz (kokárda, kardszalag, 12 pont stb.). Ennek jelentése – szempontunkból – kettős értelmű: egyrészt nem csak az 50-es évek, hanem a megelőző időszak történelembe burkolt politikai legitimációja, ideológiája is hatástalannak bizonyult, másrészt kiderült, hogy még az újat akaró forradalom is – éppen a modern magyar történelem legitimációhiánya miatt – historizáltnak bizonyult 108 évvel korábbra. A jelenség paradoxnak tűnő, ámde érthető vonulatát jól jelzi, hogy a nagy történelmi műveltséggel és kiváló jogérzéssel megáldott Bibó István 1956 novemberében a szovjet katonáktól hemzsegő parlament magányában olyan kiáltványt írt, amelyben az 1848-as áprilisi törvényekre hivatkozik!

### Az egyetlen forradalom

Úgy tűnik, hogy 1848 az, ami a XX. században is egyaránt kisajátításra és forradalmi cselekvésre ösztönöz. S ha figyelembe vesszük az 1980-as évek változást akaró tendenciáit, akkor megintcsak a 48-ra való visszanyúlás kényszerét érezhetjük. Gondoljunk csak a március tizenötödikére, a 12 pontokra.

Miért?

Ha vázlatosan, történetiségében akarjuk áttekinteni a folyamatot, akkor a reformkornál, illetve a reformkor szellemiségénél kell kezdenünk.

A reformkor nemzeti kultuszteremtésének, szakralizáló szándékának fókuszába a törökellenes harcok, illetve a törökellenes harcokból következő megszenvedettség és hősiesség került. A főalak a szigetvári hős, Zrínyi Miklós lett. (Az már a bontakozó szabadelvűség és historizálás egyvelegének tudható be, hogy Zrínyi horvát léte lett magyar hős, s képmásainak zömét német piktorok festették meg.) Zrínyi alakja tartást, méltóságot sugárzott, s azt szimbolizálta, hogy a magyarság és Isten ügye egy és ugyanaz. Szerencsésen, jó érzékkel feltalált hős volt, hiszen mondandójával éppen azt erősítette, amire a polgári értékekre rányitó nemzetteremtésnek a legnagyobb szüksége volt. Zrínyi igazsága magyar igazság és isteni igazság volt. Halála

keresztényi és magyar mártírummá magasztosulhatott. Alakja – gyengülő erővel – tovább élt. A két világháború közötti magyar hadsereg is fenntartotta közéleti kultuszát, s napjainkig – leginkább a honvédség keretei között – fellelhető (laktanyanevek, laktanyaszobrok, katonai főiskola).

1848–49 szimbolikája nem tagadta ugyan meg a reformkori előképet, de nem is tudott vele sokat kezdeni; hiszen célja nem a mártírium, hanem a siker volt. S mivel nem volt egyszerű dolog a sikeres nemzeti önkiteljesítésre előképet találni, ezért 1848/49 rögtön és azonnal önmagát kezdte szakralizálni: gondoljunk Petőfire, a *Nemzeti Dalra*. De Kossuth 1848. július 11-i, híres képviselőházi beszédében a magyarság áldozatvállalását isteni rangra emeli, hiszen – biblikus szófordulattal élve – akár a „poklok kapui”-val szemben is elégségesnek tartja. S ha megnézzük a honvédszászlókat, akkor jó néhányukon behímezve fellelhetjük a magyar koronával ékesített nőalakot, aki gyermeket tart a kezében. A magyarított Mária–Krisztus-szimbólum arra utal, hogy a magyar ügy az isteni ügy.

Természetszerűleg a politikai főszereplő személyének, Kossuth Lajosnak is kezd kialakulni a kultusza. Sokan a krisztusi feltámadást látják bele, amikor azt terjesztik: Kossuth tulajdonképpen Rákóczi. De a maga konkrétségében is kitüremkedik Kossuth biblikus nagysággá emelése, amikor a debreceni kapuór a város kapuját átlépő Kossuth foglalkozását emígyen regisztrálja: a magyarok Mózeze.

1848/49 önmitologizálásának erejét nem csökkentette, hanem növelte a leveretés ténye, a magyar történelemben tragikusan ismétlődő mártíromság mozzanata. A nemzet azonosult önmagával, igazságával, s ezt az azonosulást nem élhette meg sikerként. (Ami után bizonyly a demitologizálás következett volna.) A demitologizálók lehetetlen, őrlődő, megroppanó szerepbe kerültek (Széchenyi).

A leveretés, majd később a kompromisszumos megoldás érzelmi kielégítetlensége 1848/49-et végképp szakralizálta. (A kompromisszumnak nem lehetett kultusza: lásd Deák szakralizálásának hiányát.) A szentté tételhez a századvég, századelő előképet is gyártott. A kurucok s Rákóczi piedesztálra emelésével itt már tudatos s nem a helyzet adta ösztönös törekvéstről volt szó, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy az egész folyamat személyhez is köthető (Thaly Kálmán), és kétséget kizáróan bizonyítható, hogy Thaly Kálmán hamisított kuruc versekkel, forrásokkal igyekezett történelmi szenteket faragni.

Halála után Kossuth is a történelmi-politikai szentek sorát gyarapította. Magyarországon tán máig neki van a legtöbb szobra, s mindegyik ábrázolása valahol 1848/49-hez kötődik. Kikezdhető, de nem megkérdőjelezhető tekintély lett ő. S persze sorra-rendre szaporodtak a reformkor, azaz inkább 1848/49 nemzeti szakralizálásának kisebb-nagyobb kört átfogó, politikai színvonalú pozitív és negatív előjelű kultuszai. Széchenyi, Görgey éppúgy belekerült ebbe, mint Petőfi.

A reformkor – noha a nemzeti elemre helyezte a legnagyobb hangsúlyt – erejét jórészt abból merítette, hogy a nemzetet keresztül polgári állapotot ígért. Szabadságot. A nemzet és a szabadság kibogozhatatlanul egymásba fonódott 1848/49-ben. Petőfi a nemzetnek, a nemzetért esküszik: rabok to-

vább nem leszünk. S ha megnézzük a 48-as zászlókat – immár a zászlóra kötelezően feltűzött szalagokat – akkor azt olvassuk: „Hazáért, Szabadságért, Alkotmányért”. Ettől lesz – egy másik felirat szerint – „borúra derű”. S a magyarok Mózes, Kossuth a legteljesebben, intranszigenesen vallotta a zászlószalagok feliratait. Amikor 48/49-et levertek, akkor nemcsak a hazát alázták meg, nemcsak a nemzetet bántották, hanem a szabadságot is eltiporták. S Kossuth – élete hátralévő negyvenöt évében – személyében kívánta egyesíteni a nemzet és a demokráciáig eljutó szabadság ideáját.

A reformkor és 1848/49 belső intenciójában és „önszakralizálásában” többé-kevésbé harmonikusan ötvöződött a mai Kossuth rádió szünetjeléül is szolgáló dal refrénje: „Éljen a magyar szabadság, éljen a haza!”

A szabadság és a haza harmonikus kapcsolatainak lehetőségét 1848 óta vagy hazudni vagy csak felvillantani lehetett. 1848 tehát inkább szentté, hivatkozássá, mintsem napi, ténylegesen élő s folytatható gyakorlattá vált. Kudarca – kudarcai – szentesítették.

### A történelem mint lakmusz

Ha a fenti mondandónak van igazsága, akkor abból néhány következtetés is adódik:

Ha a mai politika irányítása a változtatás koreográfiájához szervesen kötődő 48-as (56-os) kontinuitást felejtani látszik, s helyette a konzervatív, feudális ízű történelmi szimbólumokhoz vonzódik (címer-vita, nemzeti ünnep kérdése, kitüntetések), akkor ez jelent valamit: noha szabadság és haza harmóniáját ígéri, mégis jobban szereti azt a múltat, amelyik nem is ígérte ezt a harmóniát.

Ez lényeges, habár felszínes jelentés.

Mert az igazi kérdés az, hogy miért kell a történelmet munícióként kezelni? Miért kell egy megkérdőjelezhetetlen legitimációjú rendszerben a csonka és sérült legitimáció eszköztárához folyamodni? Ez vajon a múlt reflexszerű következménye, avagy a jövő anticipációja?

Ha az előbbi, akkor elmúlik, ha az utóbbi, akkor az 1848 óta először teljes honi politikai legitimáció felszámolási szándékának jelzése.

De van egy harmadik értelmezési lehetőség is: a rendszer legitimitása nem párosul a rendszert működtetők támogatottságával. Pontosabban szólva: a támogatottság gyorsabban fogy, mint ahogy a demokrácia erősödik. Következőleg történelmi támasztékok (is) kelleneek.

Mindenesetre valami nincs rendjén. Hiszen az általánosító érvényű következtetés szerint elmondható: ahol jelentős a történelem politikai szerepe, ott a legitimációban valami sérülés található. A történelem markáns politikai jelenléte eszerint amolyan – a vegytanból ismert – lakmusz. Mutatja valaminek a jelenlétét, s így utal másnak a hiányára is.

A fentiekből logikusan következik, hogy Magyarországon (is) akkor szűnik meg a legitimáció sérülése avagy megsértése, ha a történelem mint politika-igazolás illetve mint politikai kritika kiszorul a politikából. Ponto-

sabban szólva: akkor lesz demokrácia, ha a történelem a társadalomnak csak tradíció, a történészeknek pedig csak szakma – hivatás lesz.

Ennek persze előfeltétele, hogy a történelem mint igazolás a politika számára értelmét veszítse. Ebben az esetben ti. a história nem lehet a nép számára feltartott mutatóujj, amely állandóan fegyelmezően int (s vajon kié a kéz?). De a história nem lehet meleg öl sem, amelyet a politikának – visszamenőleg – állandóan meg kell termékenyítenie. S természetesen legkevésbé a történész lehet az a politikus, aki ezt megteszi.

## Szabó Miklós

1945–1947 és 1989–1991: két átmenet

Minden eltérő vonás ellenére a két átalakulásnak van néhány közös vonása. A legfontosabb, hogy társadalmi-politikai tartalmát tekintve mindkettő forradalom, mivel gyökeresen felszámolt egy megelőző rendszert – bár mint politikai folyamat egyik esetben sem forradalomként zajlott le. 1945 esetében nem egyszerűen arról van szó, hogy a fordulatot külső körülmények – a régi rendszer háborúvesztes volta és a külföldi haderő tevékeny jelenléte – okozták. Mindkét fordulat esetében megállapíthatjuk, hogy a néptömegek rendszermegdőntő forradalmi indulata hiányzott. A társadalom igen nagy része mindkét esetben bizalmatlanul figyelte az átalakulást. A forradalom szubjektív feltétele mindkét esetben hiányzott. Ez a feltétel az, hogy a felszámolandó rendszert a gyakorlatilag lehetséges legrosszabbnak gondolják, s nem feltételeznek nála rosszabb rendszer-alternatívát. 1945-ben még a társadalomnak a Horthy-rendszerrel elégedetlen része is úgy gondolta, hogy a „kommunizmus”, amit a szovjet csapatok hoznak, még annál is rosszabb, 1988–89-ben is úgy gondolta a politikailag passzív társadalom zöme, hogy lehetséges a Kádár nevével szimbolizált „gulyáskommunizmusnál” rosszabb. Ezzel szemben 1848-ban és 1956-ban ebben az értelemben egyértelműen forradalmi helyzet volt.

A fontos különbségek ellenére hasonló az is, hogy mindkét fordulat végbemenetelében döntő szerepe volt a nemzetközi körülményeknek. Az 1945-ös forradalmat a Vörös Hadsereg hajtotta végre, és az 1989–90-es fordulatnak is fontos tényezője volt, hogy 1985-től lényeges változások történtek a Szovjetunióban – akkor úgy látszott, hogy ott is rendszerváltás indult meg.

A különbségek azonban jóval nagyobbak a hasonlóságoknál. A két demokrácia összehasonlításából egyértelműen a mai kerül ki győztesen. Az 1945–1948-as „koalíciós” demokrácia több tekintetben rendkívül korlátozott volt. A pártok nem alakulhattak a társadalom politikai igényei szerint szabadon, hanem csupán a megszálló hatalom számára elfogadhatóan szerepelhettek. A politikai viszonyok ennek következtében úgy alakultak, hogy a demokrácia legfontosabb alkotóeleme hiányzott belőlük: a transzparencia. A pártképződés és a választás nyomán kialakult politikai erőviszonyok nem fejezték ki az ország valódi politikai véleménymegoszlását. A Horthy-rendszer még létező óriási tábora kénytelen volt kiszegződésnek álcázni magát. A kisgazdapárt 1945-ös 57%-nyi választási eredményében jó, ha két százalék esett valóban Tildy és Nagy Ferenc pártjára, a többi horthysta szavazat volt. Ezek nem akarták volna a kisgazdapártot (lásd a párt 1939-es választási eredményét), de az engedélyezett pártok közül ez volt számukra még mindig a viszonylag legelfogadhatóbb. Ennél az álcázott részvételnél is súlyosabb politikai fogyatékosága volt a koalíciós demokráciának a koalíciós kor-

mány, amellyel szemben egyáltalán nem állt ellenzék. Az 1990-es demokrácia ezzel szemben politikai modelljét tekintve teljes értékű demokrácia. A pártok kifejezik az őket hordozó politikai akaratot: az MDF egy nemzeti identitáseshemnyet, az SZDSZ egy demokráciamodellt, az MSZP az előző rendszert becsülétének megórzését. Van parlamentis ellenzék. A sajtó olyan mértékben kritikus a kormánnyal szemben – személyeket is érintve –, ami eddig még Magyarországon nem volt. Előzetes sajtóirányítás még annyira sincs, mint bizonyos jelentős nyugati demokráciákban. Politikai kritika miatt lapot még nem tiltottak be, lapszámot még nem vontak be.

Jelentős különbség, hogy 1945-ben az új politikai modell tökéletes tabula rasa helyzetben épült fel. Az előző rendszert gyökeresen számolták fel, az 1990-es átalakulás viszont fokozatos, „békés átmenet”. Az előző rendszer rengeteg formában jelen van még életünkben. A megelőző korszak fejünkbe verte, hogy a „gazdasági alap” az elsődleges és a politikai „felépítmény” a másodlagos – ugyanakkor a gazdasági rendszerben nincs még rendszerváltás. Csupán a politikai modell alakult át. Ma egy demokratikusan választott kormány, amely ideológiai tekintetben a magángazdaság és a piaci gazdálkodás alapján áll, még mindig a korábbi államgazdaság gazdája. A történelmi nagybirtokot, az előző rendszer gazdasági-társadalmi alapját forradalmi intézkedés, az 1945-ös földosztás számolta fel; a tőkés gyáripar formailag létezett ugyan 1948-ig, gyakorlatilag azonban olyan szűk mozgástérben, amit nem lehet magángazdálkodásnak tekinteni. Mindenki tudta, hogy ha „nem jönnek be az amerikaiak”, akkor itt magángazdálkodás nem lesz.

Az 1989–1990-es rendszerváltás egyedülálló történelmi folyamat. A rendkívül merev diktatúra oly mértékben volt képtelen konfliktusokat kezelni, konfliktusokkal együtt élni, hogy amikor a gazdasági helyzet romlása nyilvánvalóvá tette, hogy nem lesz tartható tovább a Kádár-korszak abnormis mértékű, fejlődést fékező politikai stabilitása, a rendszer élén álló hatalmi központ inkább rászánta magát, hogy átadja a hatalmat annak az ellenzéknek, amely ezt kikényszeríteni nem tudta volna. Nem akarta vállalni a gazdasági bajok miatt fenyegető konfliktust, amelynek során elkerülhetetlenül felmerült volna felelősségének kérdése.

A marginális helyzetű ellenzék, amely mögött nem állt a politikailag eredményesen közömbösített tömegek támogatása, érdemleges nyomást a hatalomra kifejteni nem tudott. Éppen az tette a hatalmi központot magabiztossá, és vezette arra a gondolatra, hogy jobban jár, ha rendezetten kivonul a hatalomból és átadja a csódtömeg-gondnoki tisztet az ellenzéknek.

1945-ben részben történelmi pártok léptek sorompóba. Szorosabban nézve azonban ez igazán csak a szociáldemokrata pártra vonatkozott, amely lényegében megmaradt annak, ami korábban is volt. A népi írók akkor már nagy múltú mozgalma korábban nem szerveződött párttá. A kisgazdapárt egész karaktere gyökeresen megváltozott. A kommunista párt sem volt azonosnak tekinthető az 1945 előtt alig létező illegális szervezettel.

Ezek a pártok mind pontosan megragadható társadalmi csoportokhoz kapcsolódtak. A szociáldemokraták képviselték a szakmunkásság elit kisebbségét; a kisgazdák azokat a rétegeket, amelyekre korábban a Horthy-rendszer támaszkodott; a parasztpárt egy rangos értelmiségi mozgalmat, a

kommunisták pedig az új földhözjuttatottakat, néhány munkásszakmát és a hazatért zsidó származású értelmiség jelentős részét.

Az 1988-ban legalizált ellenzék helyzete más volt. Az MDF hazafias vonala éppúgy nehezen volt társadalmi csoportokhoz kapcsolható, mint az SZDSZ diktatúratagadó ellenzékiisége. Egyértelmű csoporthoz kapcsolódása csupán az előző rendszer két utódpártjának van. Az újjászervezett történelmi pártok jobbára kísérletek voltak a „márkanévvel”, s nem volt közülük sem az egykori párthoz, sem annak egykori társadalmi bázisához, hiszen ez – főleg a kisgazdák esetében – olyan rétegeket jelentett, amelyek a negyven év társadalmi átalakulása során rég megszűntek. Ma éppúgy nincsenek már parasztgazdák, mint ahogy nincs keresztény-úri középosztály. Ez ma jóval kisebb mértékű társadalomba ágyazottságot jelez, mint 1945-ben – viszont nagyobb a manőverezési szabadság. Ma lényegében minden párt minden réteget – divatosan mondva – „megszólíthat”. A mai pártokat nagyobb mértékben fenyegeti a társadalmi gyökértelenség veszélye, mint a koalíciós időszak pártjait, s könnyebben ki vannak téve a felszámolódás veszélyének is. A régi rendszer felszámolásával keletkezett helyzetben új politikai funkcióik bizonytalanabbak, megvan viszont a lehetőségük, hogy olyanféle több társadalmi csoportot átfogó ún. néppártok legyenek, mint a nyugati világ nagy pártjai.

Az ideológiai helyzet is erősen különbözik. Az 1945–1949 közötti időszakban minden elismert politikai erő azt tekintette e téren feladatának, hogy feltárják a magyar úri világnak azokat a vonásait, amelyek a magyar szélsőjobboldaliságot kitermelték. Az ideológiaépítés alapja az előző rendszer kritikája volt. Ennek hagyománya volt a magyar politikai kultúrában. Kemény Zsigmond *Forradalom utánja* a 48-as forradalom bírálatából akarta megvetni egy új magyar politikai orientáció alapját, Szekfű *Három nemzedéke* a dualista korszak bírálatából építette fel az ellenforradalmi Magyarország konzervatív ideológiáját. Az 1945 utáni elemzések az 1849 utáni magyar fejlődést történelmi tévútnak tekintették. Szekfű nevezetes háború alatti cikksorozatában azt konstataálta, hogy „valahol utat vesztettünk”, Bibó eltorzult magyar alkatot és zsákutcás magyar történelmet emlegetett.

1988-ban a magyar politikai társadalom nem folytatta ezt a hagyományt. A Kádár-rendszer átfogó elemzésére máig nem került sor, csak a leleplező zsurnalisztika virágzott. Az új rezsim nem az előző kritikus elemzéséből kívánta ideológiáját felépíteni. Ma az 1945–1988-as több szakaszra tagolódó korszakot tekintik történelmi tévútnak, amelynek elemzése semmi hasznos ismerettel, tanulsággal nem szolgálhat, hasonlóan ahhoz, ahogy 1945 után a fasizmusról gondolták. Akkor viszont jelentős elemző munka tárta fel, hogy a megelőző korszakban, 1933 előtt, sőt 1918 előtt hogyan termelődött ki a fasizmus, s Szekfű és Bibó s mások munkássága lényegében ennek a világméretű fasizmus-elemzésnek volt a része. A mai Magyarországon az ilyesféle munkát nehezíti, hogy ezt a rendszert nem magyar belső fejlődés hozta létre, tehát ilyesféle elemzés legfeljebb a cári Oroszország viszonyait veheti bonckés alá.

A magyar ideológiaképződés a „mellény visszagombolása”-metódust követi, és eszmei orientációjában visszakapcsolódik ahhoz az időszakhoz,

amelyet még szabályosnak tekint. Bibó szellemét elsodorta a rendszerváltás. A Horthy-Magyarország nem zsákutcás fejlődés újabban, hanem szabályos fejlődési út, amelyhez vissza lehet térni.

Az ideológiaképződési folyamatot az is elősegíti, hogy – eltérően az 1945–1948 közötti, ideológiai tekintetben nagyon élénk és fogékony korszaktól – 1988 a hosszan tartó ideológiai csömör korszakának örökébe lépett. A politikára figyelő társadalom nem a koherens és elemző, trivializált filozófiai módszerrel dolgozó ideológiákra, hanem az esztétikailag ható mentalitási modellekre, hagyományokra, politikai mítoszokra fogékony.

1945-ben a társadalom egy tekintetben politikailag a rendszer szempontjából pozitívan motivált volt: mindenki az újjáépítést tartotta fő feladatának, s ezt nehéz, de reális programként élték meg. A „termelj többet, jobban élsz” – jelmondat akkor nem tűnt olyan nevetségesen frázisosnak, mint később. A társadalom zöme, az 1945-ös választás kiscgazda szavazói viszont kezdettől fogva tartottak attól, ami 1948-ban valóban be is következett: a kommunista hatalomátvételtől, a sztálinista diktatúrától.

Ma a magyar társadalom új „Santa Maria”, amelyről nem tudjuk, mely partok felé halad. Az Új Világban kötünk-e ki vagy az egészen régiben?

## Bozóki András

### Forradalom vagy átmenet?

Előadásom gondolatmenetét tézisszerűen az alábbi állításokban fogalmazhatom meg: 1. A forradalom és az átmenet fogalma nem azonosítható. 2. Térségünkben – talán Románia kivételével – nem forradalmak, hanem demokratikus átmenetek zajlottak le. 3. Szoros kapcsolat mutatható ki a régi rendszer természete és a politikai változás típusa között. 4. Totalitáriánus rendszerből nem lehetséges demokratikus átmenet. 5. A rendszerváltás politikai értelemben bekövetkezett.

Az átmenet fogalmát szűkebben és tágabban is értelmezhetjük. *Tág értelemben* az átmenet nem más, mint *intervallum két különböző politikai rendszer között*. Ebbe egyaránt beletartozik a régi diktatórikus rendszer felbomlása és az új rendszer intézményes megalapozása. E definíció pusztán a rendszerek közötti változás tényére összpontosít, tekintet nélkül arra, hogy ez a változás *miként* megy végbe. Ebben az értelemben az átmenet *gyűjtőfogalma* a rendszerváltás folyamatának, amelybe éppúgy beletartozhat a forradalom vagy a puccs, mint a lassú evolúció. E megközelítés előnye, hogy ezáltal történetileg rugalmasabban tudja értelmezni e változási formák sokszor kibogozhatatlan egybefonódásait, s nincs szüksége arra, hogy szigorúan különbséget tegyen e formák között aszerint, hogy a változás alulról vagy felülről indult-e el, erőszakos volt-e vagy békés, tömegek mobilizációjával járt-e vagy sem stb. Hátránya viszont, hogy az átmenet fogalma így relativizálódhat, túlságosan szélesen értelmezhetővé válhat, azaz némiképp a kutató önkényes döntésére van bízva, hogy a sok összetevőjű társadalmi folyamatokból melyik intervallumot tekinti átmenetnek, mikor tekinti az átmenetet befejezettnek, s ez teret adhat túlságosan normatív szempontú értelmezéseknek is.

Az átmenet *szűkebb felfogásban* lényegében nem más, mint a *forradalom alternatívája*. Ebben a megközelítésben olyan rendszerváltásról van szó, amelynek alapjellemzője a forradalmi átalakulással járó áldozatok elkerülésével valósítani meg a forradalom céljait. Az átmenet tehát bizonyos fokig egyaránt magán viseli a reform és a forradalom jegyeit, mégis, mindkettőtől alapvetően különbözik. E felfogás szerint a demokratikus átmenet lényege a *kontrollált átalakulás*. Ez történt Kelet-Közép-Európa országainak többségében az elmúlt években. Ez a kontroll nem azt jelenti, hogy mindvégig a korábbi vezetés tartja kézben a folyamatokat – ha ez történt volna, a változás nem ment volna túl a reform keretein. Ez a kontroll egyaránt jelent kompromisszumkészséget és önkorlátozást az átmenet valamennyi főszereplője részéről. Az átmenet akkor kezdődik, amikor a régi autoritáriánus rendszer nem tudja betartani saját szabályait, és engedményeket tesz a rajta kívülálló egyének és csoportok jogainak kiterjesztésére. Mindezzel megkérdőjelezi saját legitimitását, s a rezsim a szabályrendszer relativizálódásával

a durkheimi értelemben vett anómia állapotába juthat, ami hatalmi vákuum keletkezésével járhat. Az átmenet akkor tekinthető sikeresnek, ha a kialakuló új intézményrendszerben az emberek életesélyei perspektivikusan jobbra válnak, mint az előző rendszerben voltak. Ebből a nézőpontból Ralf Dahrendorf német szociológus szerint az Angliában 1688–89-ben lezajlott „dicsőséges forradalom” volt az első sikeres *átmenet*, amellyel szemben az 1789–93-as francia forradalom tekinthető a *forradalmi* változás alapmintájának.

Az 1989-es posztkommunista fordulatot elemző kutatók látják, hogy a változás mindenütt túlment a reform keretein, de – talán Románia kivételével – sehol sem olyan formában valósult meg, mint a klasszikus forradalmak. Olyan kifejezésekkel találkozhatunk e fordulatok leírásakor, mint „tárgyalásos forradalom”, „bársony forradalom”, „békés forradalom” stb. Timothy Garton Ash éppen a kelet-közép-európai politikai változások vizsgálatakor jutott arra a következtetésre, hogy a megszokott kategóriák nem alkalmazhatók, s a reform és forradalom (revolution) szavaiból alkotott egy harmadikat: a *refolution* kifejezést.

Az átmenet e szűkebb felfogásának előnye, hogy a változás módjára helyezvén a hangsúlyt, differenciáltabb tipológiára ad lehetőséget, s bizonyos formális kritériumok alapján (pl. szabad választások) rövidebb történelmi időszakok változásainak értelmezésére alkalmas. Hátránya viszont, hogy a formális elemek előtérbe helyezésével minden átmenet túl könnyen, túl „kényelmesen” összehasonlíthatóvá válik, s ezáltal a tipológia veszíthet valóságtartalmából. Ehhez kapcsolódhat a valóságban szorosan összetartozó kategóriák szétbontása, ami történetietlenséghez vezethet.

Hogyan, milyen fogalmi jegyek alapján különböztethetjük meg a politikai változás típusait? Véleményem szerint a változás *tartalma* mellett nem hagyható figyelmen kívül a változás *módja* sem. A *reformok* általában felülről jönnek, békésen folynak le, szembenálló aktorai a konzervatívok és a reformerek. A társadalom többnyire passzív, s a rendszer strukturálisan nem változik meg. A *forradalmak* ezzel szemben alulról robbannak ki, többnyire erőszakosak, s a régi elittel szemben a társadalom széles rétegei sorakoznak fel. A forradalom fontos jellemzője a társadalom spontán mobilizációja, eredménye pedig a rendszer megváltozása. A *demokratikus átmenet* bonyolultabb képlet: ez ugyanis mindkét irányból elindulhat, s többnyire mindkét szembenálló oldal megosztott. A vezetésen belül a konzervatívok és a reformerek, míg az ellenzéken belül a mérsékelték és a radikálisok küzdenek egymással. Az átmenet lefolyása többnyire békés, s a társadalom különböző rétegeiben bizonyos időszakokban egyaránt megfigyelhető a mobilizáció és a demobilizáció. A sikeres átmenet eredménye a rendszer megváltozása. Forradalmak esetében a rendszerváltás többnyire elitváltással is jár – azaz a korábbi rezsim fő támogatóiként kompromittálódott személyek eltávolításával. Az elitváltás hosszabb távon az átmenet (a békés rendszerváltás) következményeként is előáll; ebben az esetben viszont e folyamat időben jobban elhúzódik. Másfelől azonban az elitváltás többnyire éppen az antitotalitáriánus forradalmak esetében nem teljes, mert a forradalom potenciális vezetői a rendszer különlegesen elnyomó természetében következésképpen más-

honnan, mint a politikai elit közeléből, ki sem kerülhettek. Így szimbolizálhatta a pártból kizárt reformkommunistából lett forradalmi miniszterelnök Nagy Imre az 1956-os magyar felkelést, mint ahogy ily módon került a felszínre 1956-ban Lengyelországban Gomulka, vagy 1989 decemberében Romániában Iliescu. E vezetők *későbbi* viselkedése – hűségük a forradalom céljaihoz (Nagy Imre), vagy a forradalom eszméinek elárulása (Iliescu) – önmagában nem vonhatja kétségbe a változás forradalmi jellegét, ha egyébként az volt.

A történelem tanúsága szerint *totalitáriánus rendszerekből nem lehetséges demokratikus átmenet*. Ilyen rendszerekben az uralkodó csoport semmiféle választott testületnek felelősséggel nem tartozik, hatalmából intézményesített, békés eszközökkel kimozdítani nem lehet. Totalitáriánus rendszerekből általában csak forradalommal következhet be demokratikus fordulat, de inkább az a tipikus, hogy az antitotalitáriánus forradalmat követő vagy helyettesítő reform vagy puccs hoz létre egy fokkal elviselhetőbb tekintélyelvű rendszert. Régióink elmúlt évtizedeiben forradalomra, a szó klasszikus értelmében két ízben került sor: 1956-ban Magyarországon és 1989-ben Romániában. A magyar forradalmat leverték ugyan, de emléke oly erős volt, hogy az új vezetés a megtorlás után reformokra törekedett, s a diktatúra enyhébb formáját hozta létre. Romániában a kirobbanó felkelést egy jól megtervezett puccs kísérte, s az új vezetés egyaránt alkalmazta a demobilizációs stratégiát és az indulatok nacionalista mederbe terelésének eszközeit. Sajátos helyet foglal el az 1980–81-es lengyel „önkorlátozó forradalom”, amely azért nem válhatott sikeres politikai átmenetté vagy győztes forradalommá, mert bár a kommunista rendszer legitimitásának maradványait lerombolta, a pártvezetés intakt maradt – s háta mögött tudván a szovjet támogatást – a megfelelő pillanatban diktatúra bevezetésével válaszolt.

Megalapozottnak látszik az a feltételezés, hogy *szoros kapcsolat* mutatható ki a régi rendszer természete és a politikai változás típusa között. A bukott rendszer Kelet-Közép-Európában – talán Románia kivételével – már nem volt totalitáriánus. A kevésbé elnyomó tekintélyelvű rendszerekben indult el elsőként a változás, s itt békésebb, lassúbb, evolutívabb jeleget öltött. Minél inkább korlátozta a korábbi rezsim az emberi szabadságjogokat, annál drasztikusabb volt a szakítás. A posztkommunista átmenet a történelem új, eddig ismeretlen politikai változása, amelyben nem csupán a korábbi diktatórikus politikai rendszert váltja fel egy demokratikus, hanem a kollektívizált és központilag tervezett gazdaságot a magántulajdonon alapuló piacgazdaság. A változás e kettős természete miatt az átmenetben egyszerre vannak jelen a *megújító* vagy *restauráló* tendenciák. A térség országaiban a sikeres átmenet egyszerre jelenti az emberi jogokon alapuló demokratikus rendszer kiépítését (amelyre itt korábban csak elvétve és csak egyes történelmi pillanatokban volt példa) és a zsákutcás fejlődés „helyrehozatalát”, a kapitalizmushoz való visszatérést. Ebből a szempontból találónak tűnik a paradox „*konzervatív forradalom*” elnevezés; maguk a politikai szereplők is megkülönböztethetők aszerint, hogy törekvéseikben inkább a kommunizmus *előtti* rendszerhez való visszatérést vagy a posztkommunista rendszer *új* demokráciákká való átalakítását szorgalmazzák.

A rendszerváltás Magyarországon azért lehetett békés, mert a társadalomban viszonylag szűk volt azok köre, akiket politikai diszkriminációval szorítottak ki a *nem politikai* érvényesülés lehetőségéből; másfelől a politikai vezetésben is egyre szűkült azok köre, akik kizárólag a nőmenklatúra fenntartásával tudták volna biztosítani saját jövőjüket. A kommunista párt-élet második generációja már nem elsősorban kiemelt munkáskáderekből, hanem konvertálható szaktudással rendelkező technokrata értelmiségiekből állt, akik már nem voltak egzisztenciálisan kiszolgáltatva a pártnak. A kádárizmus nem szándékolta pozitív örökségeként a hetvenes évektől megjelenő kispolgárosodás fokozatosan felbomlasztotta, szétmállasztotta a rendszer monolitikus alapstruktúráját. A külpolitikai helyzet megváltozása – Gorbacsov hatalomra kerülése a Szovjetunióban – tehát nem elindította, hanem serkentője és külső igazolója volt a magyar társadalom mindennapjaiban lassan kibontakozó strukturális átalakulási folyamatnak.

1989–90-ben a régió legtöbb országában demokratikus politikai átmenetre került sor, amelyet Lengyelországban és Magyarországon inkább a hatalom és az ellenzék közötti *tárgyalások*, az NDK-ban, Csehszlovákiában és Bulgáriában pedig inkább a tömeges tiltakozó *demonstrációk* jellemeztek. Bár ez utóbbi országokban a vezetés egészen a legvégsőig igyekezett megőrizni egységét, a döntő pillanatban mégsem tanúsított ellenállást, így a rendszer mintegy varázsütésre omlott össze.

Véleményem szerint a *rendszerváltás politikai értelemben megtörtént*. Tény, hogy gazdasági és társadalmi értelemben a változás még nem következett – nem is következhetett – be, ám az e fölött érzett csalódásunk nem ok arra, hogy azt is elfelejtsük, ami történt. Pártállami diktatúra helyett parlamentáris demokrácia van, cenzúra helyett sajtószabadság. Nem kell többé hazugságban élnünk. Magyarország független, demokratikus köztársaság. E triviális megállapításokat csak azért teszem, mert számomra néha úgy tűnik, mintha egy új társadalmi amnézia lenne kibontakozóban. A megélhetés napi nehézségei, az állásvesztés, a társadalmi leszakadás veszélye látszólag elfeledteti a társadalommal, hogy katarzisz nélküli, „rosszkedvű forradalmával” valójában milyen rendszertől szabadult meg.

A társadalmi felejtés a Kádár-korszakban a túléléshez kellett. Ma ugyanez védtelenné teheti az embereket, s törékenyebbé az új demokráciát.

## Böröcz József

„Tetszettek volna forradalmat csinálni...”  
Jegyzet a magyar átalakulásról

A címet a jelenlegi miniszterelnöktől kölcsönöztem, aki a lassú átalakulás bírálóinak vetette oda e szavakat, amúgy foghegyről. Az idézetben foglalt féligazságra később még visszatérek.

Átalakulásunk nem megmagyarázható kizárólag a belső folyamatok számbavételével. Ezért először mintegy hátralépek, hogy szemügyre vegyem a magyar átalakulás hátterét a társadalom külső függésszerkezeteinek átalakulása kapcsán. Ezt követően térek ki a belső szerkezeti összefüggésekre. Mindkét esetben egy-egy legfontosabbnak vélt mozzanatot emelek ki.

Kívül: kettős függés

Az államszocializmus kelet-közép-európai válfajának megragadására a *kettős függőség* fogalmát javaslom bevezetni. Ennek lényege, hogy (1) a főként a gazdasági viszonyok által szervezett külső függőség száalai keverednek (2) a regionális birodalmi szerkezet által létrehozott, *politikai* viszonyok által szervezett külső függőség száalaival. Lehetséges tehát a többi (fél)periféria esetében csokorba kötött politikai és gazdasági komponensek szétválása nemcsak az elemzés, de a tapasztalati valóság szintjén is. Az egyes félperifériás államszocialista országok külső függőségének szerkezete mintegy leképezi az államszocialista tömb és a vilárendszer egésze közötti feszült viszonyt, amely (I) a kölcsönös megsemmisítés képességén alapuló „antagonisztikus együttműködés”, illetve (II) a kíméletlen verseny instabil elegeként írható le.

A kelet-közép-európai államszocialista állam a külső függést a belső társadalommal szemben adminisztráló, „komprádor” szerepet tölt be. Ezt fejezi ki a „mindenbe belerondító állam” (spoiler state) Jan Gross által a szocialista államra alkalmazott, igen találó fogalma: az állam „pozitíve” csaknem tétlen, s hatalma abból származik, hogy képes megakadályozni a társadalom önmozgását és integrációját. A sztálinista *helytartói állam* kettős külső függésében a birodalmi (politikai) komponens durva túlsúlya és egyeduralmi törekvése nyilvánult meg. A kádárista fiókállam a kettős függés – a sztálinizmust követő időszakban jóval kiegyensúlyozottabb és egymást tökéletesebben kiegészítő két összetevőből felépülő – külső feltételrendszerére adott válaszként *kettős szimulációra* szakosodott: a gazdaság belső szereplőivel szemben jól-rosszul szimulálta a világgpiacot, a politika szereplőit pedig hatalomra képtelenné varázsolta azáltal, hogy az önkényes „érdekeszámítás” paternalizmusán keresztül úgy tett, mintha artikulálná az érdekeket. (Így válik a nyilvánosságra nem hozott közvéleménykutatás a kádárizmus társadalomkutatási gyakorlatának jelképévé.) Ez e konferencia által szem-

lélt harmadik, az államszocializmust lezáró államtypus – a kohlizmus – sajátossága, hogy levevényli a kettős függés birodalmi összetevőjének zuhanásszerű mennyiségi csökkenését, s így *restaurálja* a kelet-közép-európai történelemből és a nem-államszocialista világ jelenéből egyaránt ismert félperiferiás függés szerkezeteinek zavartalan kialakulását a régióban.

A külső függésszerkezetek átalakulásának szempontjából tehát „semmi egyéb” nem történt, mint hogy *alaposan felgyorsult a regionális politikai uralmat megtestesítő birodalmi összetevő – korábban kezdődött, s a közelmúltig csigalassúsággal haladó – bomlása, leépülése*. A változás megindulása és dinamikája túlnyomórészt Kelet-Közép-Európán kívüli összefüggésekre vezethető vissza. Bármely, válságba zuhant birodalom elvileg két, egymást nem kizáró átalakuláson mehet keresztül: (1) a földrajzi és társadalomtipológiai szempontból a birodalmi központtól legtávolabbi – s így legnagyobb gondal és költséggel ráncba szedhető – peremterületekről való, a lehetőségekhez képest rendezett visszavonulás, azaz a birodalom területi *összehúzódása*, illetve (2) a megmaradó területeken a birodalmi rendszer elemeinek anarchikus *összeomlása*. A kelet-közép-európai régió által az elmúlt néhány évben átélt átalakulást az elsőként említett, „összehúzóási” forgatókönyv színtiszta, briliáns interpretációjának tekinthetjük.

A régió – történelmében nem első ízben – rajta kívüli tényezők összjátéka folytán gazdát cserélt, és ennek következtében megváltozott az ország külső függőségének szerkezete: a hangsúly eltolódott a gazdasági függőség irányában. E csere a külső katonai, politikai és gazdasági meghatározottságok olyan szorításában ment végbe, hogy az elmozdulás irányának tekintetében gyakorlatilag semmiféle érdemi alternatíva nem létezett. (Hangsúlyozom, e kijelentés akkor is igaz lehet, ha úgy vélekedünk, a kialakuló új függési helyzet mindent összevetve „kívánatosabb” a számunkra, mint amiből elmozdultunk.) E meghatározottság – Magyarország esetében nagyon nagy egyszerűsítéssel a „Sinatra-doktrínát” meghirdető birodalmi szuperállam általi katonai megszállás tényének és a latin-amerikai nagyságrendű hitelválságnak a kombinációja – adta az átmenet békés jellegének külső garanciáját. Kérdéses csupán az idődimenzió és a megrázkódtatás mértéke lehetett.

### Belül: általános informalizmus

A kádárizmus kiegyensúlyozottabb, áramvonalasabb kettős függési rendszere és paternalista politikai gyakorlata az 1956-os forradalomra adott politikai válasz volt. A kádári politikai rendszer hallatlan jelentőségű újítása szerintem az *informalizmus gyakorlatának a társadalom lényegében minden szférájára való kiterjesztése volt*. A kádárizmus utáni átalakulás mibenléte szempontjából ennek a legfontosabb következménye az lett, hogy a politikai szféra is a velejéig informalizálódott. Ez volt a rendszernek azon vonása, amit egyes megfigyelők kissé pongyolán „puha diktatúráként” írtak le. E folyamat szervezte meg és tartotta össze a kádári, összekacsintó ál-legitimitás gyakorlatát. A diktatórikus állami módszereket mintegy zárójelbe, a paternalista érdekeszámítás zárójelbe iktatta a kádári kompromisszum. E

gyakorlat a maga módján zseniális megoldás volt: a kádárkor dögunalma egyszerre biztosította a birodalmi függés fennmaradását, a gazdasági növekedés és a létbiztonság látszatát, valamint a politikai jovialitás illúzióját. Egyben – s mindenekelőtt e szempontból nyilvánvaló, hogy a kádárizmus velejéig az 1956-os forradalomra adott válasz volt – legfontosabb következményként *megakadályozta a forradalmi feszültség kialakulását*. A „puha” informalitás-bugyorba göngyölt politikai uralommal szemben a forradalmi erőszak stratégiája ugyanis teljességgel értelmezhetetlen: „nincs hova lógni” és „nincs kit bitóra húzni”. Ugyanakkor a politikai informalizmusba burkolt pártállami uralom kádári öröksége teremtette meg a tárgyalásos, erőszakmentes átmenet politikai alapfeltételét a pártállam oldalán is, azáltal, hogy kettős – szakmai és politikai – kötődésű káderpolitikája kitermelte a minden értelemben tárgyalóképes és nem kizárólag a pártkarriertől függő pártkáder jelenségét.

A magyarországi politikai átalakulás szétzúzta a pártállami uralom alapszerkezetét, az újraelosztó állam diktatórikus hatalmának politikai feltételét. *De csakis ezt zúzta szét*, semmi mást. Márpedig a pártállami diktatúra a megelőző rendszer bonyolult szerkezetének csak egyetlen, s a politikai magatartásminták tekintetében korántsem meghatározó eleme volt.

A magyar társadalom kádárkori magatartása a kettős külső függés és a kettős belső szimuláció következtében a részleges gazdasági kivonulás és a gyakorlatilag teljes körű politikai kivonulás kettősségével írható le. (Még az állampártban viselt tagság is gyakran a kisember politikából való kivonulásának, politikai önvédelmének eszköze volt.) A politikailag elaltatott és a második gazdaságbeli önkizsákmányolás zsákutcájába terelt társadalomból szisztematikusan kiölték az önszervezés és az akaratnyilvánítás politikai készségeit. Az alternatív tevékenységek keretétül szolgáló intézmények kiirtásával, s az ehelyett „kiskert-nagy öröm” címszó alatt kínált, mérsékelt eufóriával elharapózt az atomizáció.

### Forradalom? Itt?

A birodalmi központ feladni kényszerül a kelet-közép-európai régiót, s a világpiac, mit tehet, újraintegrálja. Az átalakulásnak a lehetősége a régión kívülről fakad, s korlátai is a régión kívül határozatnak meg. Mind az állam, mind az állampolgárok, mind pedig a különféle szervezetek politikai magatartási mintái a passzivitás, a kivonulás, a konfliktuskerülés, a kiábrándultság és a melankolikus helyi ellenállási stratégiák örökségét hordozzák. *A helyzet a – lényegénél fogva a szó szoros értelmében görcsösen ellenforradalmi – kádárizmus három évtizede után semmilyen szempontból nem forradalmi*. Forradalmat ugyan „tetszettünk csinálni” – jöllehet harminc-egynéhány évvel korábban, mint ahogy azt a fenti idézet szerzőjének tetszett elgondolnia. A kádárkorból való kilábalásnak *a magyar társadalom tárgya, s nem pedig alanya volt*.

A politikai hatalomból kimanőverezett pártállam helyén az állampolgári önszerveződés csökevényessége miatt légmentes tér keletkezett. A külső

függés és a kádári politikai informalizmus örökségének ismeretében nem lehet meglepő, hogy e vákuum néhány, egymással ugyan rivalizáló, de egymástól meglehetősen kevésbé különböző értelmiségi elitalakulatot szippantott magába. A politikai átalakulás szervezetlenségével függ össze, hogy a poszt-államszocialista politikai diskurzus mind ideológiai, mind pedig társadalmi-érdekkifejezési szempontból lóg a levegőben. Egyrészt kíméletlen küzdelem folyik az egyes ideológiai pozíciók megszerzésére és kisajátítására, másrészt bágyadt próbálkozások történnek az egyes politikai szervezetek „osztály”-, „réteg”- vagy „csoport”-bázisának felülről-lefelé történő kiépítésére. Mindkét tapogatózást a „múltnak” – azaz egyrészt a baloldali retorikának, másrészt a munkásság bármiféle képviselőének – a hisztérikus tagadása jellemzi. E helyzet annyiban groteszk, hogy a megelőző rendszer ma kényszeresen tagadott uralkodó ideológiája maga is jórészt negáción, mégpedig a polgári politikai értékek diskurzív tagadásán alapult. A tagadás eme tagadása mintegy a „kapitalizmus építésének élcsapatává” teszi a politikai élet meghatározó tényezőit. A tagadás tagadásának két, egymással beszélő viszonyban sem álló válfaja alakult ki: az utópikus liberalizmus és a mitikus nacionalizmus. E két, képviselői intellektuális felkészültségét tekintve jószerével egy lapon sem említhető, mindazonáltal meglehetősen szűk mozgásteret biztosító, párhuzamos monológra szűkült le a politikai diskurzus.

\* \* \*

Csendes, kívülről függő, szomorkás, informális átalakulásunk volt.

## Vajda Mihály

Azt hiszem, hogy egy dologban itt valamennyien egyetértettünk: a nyolcvankilences átalakulást nem lehet forradalomnak nevezni, legfeljebb Romániában –, azt hiszem, András, te képviselted ezt az álláspontot; most hagyjuk is a román dolgok elemzését, hiszen abba nem lenne érdemes itt részleteiben belemenni –, nem forradalom, és ezt tulajdonképpen mindannyian arra építettük, hogy nem a tömegektől indult ki az átalakulás, nem alulról jött, valahogy fölülről kaptuk a szabadságot. Zárójelben hadd jegyezzem meg azt, hogy számomra létezik még egy forradalom-definíció, amelyet egyszer végig szeretnék gondolni, a Hannah Arendt-féle, amely azt mondja, hogy tekintsük forradalomnak azokat a társadalmi átalakulásokat, melyek eredményeként több lett a szabadság; Arendt azt mondja, hogy ebben az értelemben az amerikai forradalom volt az egyedüli és igazi klasszikus forradalom, mert azt a szociális kérdés kvázi nem zavarta meg: a több szabadság kibontakozása egyszerűen lehetséges volt azért, hogy a szociális kérdés nem tett keresztbe a több szabadság kibontakozásának Arendt szerint ötvénhat volt a második igazi forradalom az európai modernitás történetében. Én azt hiszem, hogy tulajdonképpen ez is egy elfogadható megközelítése a forradalomnak. Ebben az értelemben sem egyértelmű azonban, hogy forradalomnak kell-e neveznünk a nyolcvankilencet, holott a több szabadság vitathatatlan; nagyonis egyetértek Bozóki Andrással, aki azt mondja, hogy ne felejtkezzünk meg minden bajunk és bánatunk ellenére arról, hogy nem egyszerűen több lett a szabadság, hanem a szabadság világába kerültünk bele a nem szabadság világából; mégis problematikus forradalomnak tekinteni – és ez talán a Hannah Arendt-féle koncepció problémája – egy társadalmi átalakulást, ahol egyszerűen fölülről irányítottan hirtelen több lett a szabadság, eltűntek a szabadság korlátai. Úgyhogy erről a kérdésről, bár ez lett volna valahol az alapkérdése ennek a panelnek, hogy ez forradalom volt, nem volt forradalom, azt hiszem, tulajdonképpen nem nagyon tudunk vitatkozni egymással, oly mértékig értettünk egyet és oly mértékig mentünk bele ugyanabba az utcába, anélkül, hogy egyetlenegy szót váltottunk volna egymással erről a dologról; tehát én egy másik ponton fognám meg a dolgot, hogy mi is ez a jelenség, hogy a több szabadsággal egyetemben, a több szabadság kibontakozásával egyetemben létrejött egy legitimációs válság, amelynek tulajdonképpen nem szabadott volna létrejönnie, ha nem olyan a történelmünk, amilyen, hogy miért kellett létrejönnie egy legitimációs válságnak, mi a probléma, hiszen adva vannak egy normálisan működő nyugati típusú demokrácia politikai feltételei. Minek kell ahhoz egy külön legitimációs érvrendszer? Amikor felolvastam az előadást, egy kicsit az volt az ér-

zések, hogy te jó isten, te is belemész ebbe a pesszimista utcába, hogy itt valami baj van, hogy itt valami szörnyűség következik. Én mindenbe szeretnék belemenni, csak ebbe nem. Én azzal értek egyet, amit Bozóki elmondott a végén, hogy igenis több a szabadság, hogy igenis lehetőségeink vannak, meg kell próbálkozni megcsinálni, és biztos vagyok benne, hogy sikerülni is fog valami olyasmi típusú társadalmat létrehozni, amit ma nyugati típusú jóléti társadalomnak nevezünk. Tudjuk, hogy ezek nem egyformák, ez csak egy absztrakt modell. Miért lenne egyforma a mai Spanyolország, amelyik inkább csak mozog ebbe az irányba, és a mai Németország nyugati fele, ugye. Szóval igen, jelen van egy szellemi restauráció, egy restaurációs ideológia. Kérdésem a következő: mire épít ez? Van-e olyan társadalmi szükséglet tulajdonképpen, amelyre ez rájátszik, nem tévedés-e ez az egész? Valamelyik előadó kollégám említette, szimbolikus, hogy augusztus 20-a lett nemzeti ünnep, nem március 15-e, és nem október 23-a. Biztos, hogy ez a parlamenti döntés tükrözi az ország hangulatát? Én nagyon nem vagyok ebben biztos. Az augusztus 20-a az tűzijáték. Egyeseknél persze, a Szent István jobbjáról van szó, de másoknak az tűzijáték. A többségnek tűzijáték. A szellemi restauráció bizonyos értelemben a pártok önidentitásának a kialakításához szükséges. Nem tudják mire építeni az önidentitást. Ehhez nincs tradíció, a pártpolitikához nincs tradíció. De nem arról van szó, hogy az ország hangulatát tükrözné. Az ország hangulata alapján véve az, hogy majd csak valahogy kilábalunk, nagyon kell dolgozni, rettenetes gazdasági nehézségek vannak, és amit szeretnének – én állandóan járok ide-oda a vonaton mostanság –, amit az emberek szeretnének, az nem valamiféle szimbólumok restaurációja, hanem egy ország, amelyikben tisztességgel és becsülettel meg lehet élni, és örülnek annak, hogy szabadok és hogy beszélhetnek. Én azt hiszem, hogy ezt nekünk, hát ilyen, hogy úgy mondjam, teoretikusoknak – szociológus, történész, filozófus – tudomásul kell vennünk, az, ami a politikai szférában szellemi restaurációként lejátszódik, az tulajdonképpen bizonyos pártok önidentitásának a keresése. Lehet, hogy ők azt hiszik, hogy rájátszik valami társadalmi szükségletre, nem nagyon hiszem. A nacionalizmus sem olyan mélyen gyökerező, a történelmi szimbólumok iránti vonzódás sem olyan mélyen gyökerező. Itt valami másról van szó, és én azt hiszem, hogy az első néhány év után tulajdonképpen, ha mozgásba lendül az ország, ha tényleg sikerül egy piaci mechanizmust kialakítani, akkor ez egy hamar elfelejtett emlékké válik: Tényleg, mi mindennel kísérletezték – amikor azt próbáljuk elemezni, hogy mi történik, hogy mi történhet azután, hogy ez a – ahogy mondtad – melankolikus átalakulás végbe ment, akkor ne főleg ezt nézzük, hogy most végül is liberális ország leszünk-e vagy pedig az úri középosztályra építő keresztény, ideologikus Magyarország; azt hiszem, nincs ilyen alternatíva. Liberális ország leszünk: mindenki Nyugat-Németország felé tekint, ahol ugye a konzervatív irányzatot Kohl képviseli, hát azért nem szokott reggeltől estig arról beszélni, hogy ő milyen jó keresztény, én még egyszer sem hallottam. Mindannyian egy kicsit erre a nekünk nem tetsző jelenségre koncentrálnak. S mintha egy picit ezáltal ennek

a jelentősége túldimenzionálttá vált volna, nem tudom, hogy mit gondoltok erről.

## Gerő András

Szóval én azért egy picit komolyabbnak gondolom ezt az egész jelenségkört, mint egy esetleges tévedés lehetőségét, tehát én azt gondolom, hogy itt van egy strukturális probléma, ami ennek a változásnak a kapcsán felmerül. Az egyik kérdés az természetesen az, itt folytatva a legitimitás-játékot, hogy megint, amiben egyetértettünk, egy megkérdőjelezhetetlen legitimitás van most, és mégis ilyen déjá vu-ként jönnek elő ezek a mástípusú jelenségek. Tehát magyarul szólva én úgy gondolom, hogy Magyarországon egyszerre épült ki egy demokratikus legitimitás, és egyszerre van egy kísérlet egy antidemokratikus legitimitáció kiépítésére, amelynek az az értelme szerintem, hogy a demokratikus legitimitás minden különösebb konfliktus nélkül átváltható legyen egy konzervatív tekintélyuralmi legitimitációvá. Tehát ami alatt azt értem, hogyha, mondjuk, a szent korona államjogi szimbólummá válik, amihez, meg kell, hogy mondjam, logikailag nincs sok hátra, tehát elő van készítve, akkor tulajdonképpen az államiság, a szuverenitás legfőbb kifejezését a parlamentről át lehet tenni a szent koronára. Ez nem egy abszurd közjogi dolog, amit mondok, ez tételesen létező, tehát ezzel csak azt kívánom jelezni, hogy van a konzervatív legitimitásra való kiépülési igény, egy tekintélyuralmi legitimitáció kiépülésének folyamata, tehát kettős legitimitáció kezd kialakulni Magyarországon. Hogy mi ennek az értelme, ugye lehet azt mondani, hogy jó, hát a társadalomnak semmi köze ehhez, ez természetesen egy általunk ismeretlen mező, vélhetjük így, vélhetjük úgy. Én azt hiszem, hogy azért strukturálisan a dolog mélyén van egy fontos probléma, amivel meg kell, hogy mondjam, minden politikai erő szembekerült volna bizonyos értelemben Magyarországon, ha egy ilyen változás után a hatalom közelébe kerül. Nevezetesen az egyik probléma az, hogy Magyarországon kialakult egy politikai rendszerváltási helyzet, és ugyanakkor egy igény egy társadalmi-gazdasági rendszerváltásra, amire valaki utalt is. Most visszatérek, ugye, 48 erejét többek között az adja a magyar történelemben, hogy a kettő egybekapcsolatlan zajlott le, tehát 9 millió parasztember tudta azt, hogy az áprilisi törvények, a sajtószabadság meg ez összefüggésben van azzal, hogy holnap nem kell tizedet meg kilencedet fizetnie, tehát az, hogy 48 egy sikeres, tehát hogy csak leverni tudták és nem magától ment tönkre, abban az volt benne, hogy egy társadalom és egy politikai rendszerváltás összefüggött. Most itt előállt az a helyzet, hogy nyilvánvalóan előbb kellett egy politikai rendszerváltást csinálni, és utána lehet megcsinálni a társadalmi-gazdaságit. Igen ám, de mint ahogy nem volt alternatív, éppen az elmondottak, a külső okok miatt a politikai rendszerváltás jellege, tehát nem volt alternatív az, hogy folytatható mondjuk egy puha vagy egy kemény vagy bármilyen diktatúra, úgy alternatív az, hogy milyen társadalmi rendszerváltás lesz Magyarországon, ami nem zajlott le, tehát nem futott le. Na most az által, hogy ezeket a tekintélyelvű értékeket elkezdik nyomni a magyar tár-

sadalomra, ezáltal, az én meggyőződéseim szerint, egy állam által vezérelt, egy etatista típusú gazdasági-társadalmi rendszerváltásra való, ha úgy tetszik, szellemi garnirung, ideologikus garnirung megteremtése folyik, mert az nem magától értetődő, hogy milyen lesz a magyar társadalom, nem magától értetődő, hogy kétezer milliárd forintnyi tulajdon kinek a kezébe kerül, ezt el fogják osztani ebben az országban. Na most nem mindegy, hogy ki kapja, hogy kapja. Nyilvánvaló, hogyha meghatározott tekintélyuralmi értékekkel le lehet fedezni dolgokat, legitimálni, akkor például nem válhat diszkusszió tárgyává az, hogy bizonyos szervezetek, intézmények, például az egyház nagy tulajdont kapjon vagy kicsit. Ez nem diszkusszió tárgyává válik egy ilyen logikában, hanem evidenciává. Ugyanígy evidenciává válik az, hogy az állam azonosítja magát a nemzettel, mindez azonosítja magát a kormánnyal, ugye itt előjön egy ilyen logikai sor, és akkor a nemzeti, az állami tulajdon védelme a nemzeti érdek védelme lesz, amelynek a kormány, az államhatalomba vetült kormány a legbiztosabb letéteményese, tehát magyarán szólva itt van egy alternativitás, és szerintem ez az alternativitás tükröződik ezekben az ideologikus játékokban, hogy milyen legyen gyakorlatilag a magyar polgárosodás ténylegesen bekövetkező menete. Nem eszmei kerete, hanem tényleges menete. Ebből következően azt gondolom, hogy itt az etatizmusnak van egy óriási vonzereje, amit a helyzet is indukál. Itt aki átvette a hatalmat, azt vette át, hogy minden az ő kezében van, mert az előző szerkezet úgy épült fel, hogy centralizált. Na most hozzátenném, hogy ez nem egy kényelmetlen dolog. Hát nem olyan rossz dolog az, hogy az ember tud dirigálni és mindenki rá figyel. Tehát van egy csábítása, egy belső vonzereje is annak, hogy túl sok hatalom van az előző rendszer miatt az állam kezében. Na most ebből viszont az következik, hogy az állam pedig, ahogy II. József mondta, hogy ő foglalkozásánál fogva royalista, foglalkozásánál fogva ugye szereti önmagát, tehát ez nem kérdés. Az államot működtető kormányzati hatalom ugyanígy van ezzel, szereti magát, és szereti azt, hogyha ez a hatalom ott van a kezében, ugyanakkor a mandátumot arra kapta a magyar társadalomtól – és teljesen mindegy, hogy hívják ezeket a pártokat – hogy bontsa ezt le. Na de hát nem olyan egyszerű ezt lebontani neki, amikor kényelmes, amibe beleült. Ez összepárosulva azzal a ideologikus garnirunggal, amely egy etatista polgárosodást akar erőltetni, vagy akar megteremteni, megtermeli ezeket a gyönyörű, hogy úgy mondjam, történelmi virágokat, ami alatt értem az ünnepekben való választás kérdését, tehát ezek számomra nem esetlegesek, hanem, lehet, hogy nem egy tudatosan átgondolt koncepció, de ténylegesen létező, történetileg adott helyzet belső kihívásaira adott válaszok. Tehát én úgy gondolom, és itt van egy picit bizonytalansági érzésem, hogy bizonyos értelemben lehet azt mondani, hogy a magyar társadalom lehet, hogy nem ezt akarta, nem ezt a lovat akartam, anyám, bármit lehet mondani, de a dilemma, függetlenül attól, hogy a társadalom mit gondol, akkor is objektíven adott, hogy egy etatista típusú polgárosodás vagy egy önszervező piaci jellegű polgárosodás irányába mozdul el a gazdasági-társadalmi rendszerváltás. Ez meg kell, hogy mondjam, minden esetben adott lenne, függetlenül attól, hogy melyik politikai erő van hatalmon, egyszerűen azért, mert túl nagy hatalom volt és van a kormány kezében. Én azt

gondolom, hogy azoknak a politikai erőknek, melyek a 48-as frazeológiával egyébként beleültek a hatalomba, módjuk kínálkozik arra, hogy most már a konszolidált hatalmi helyzetükben megmutathassák, hogy arra használják-e fel a mandátumot, amire kapták, hogy ezt lebontsák, vagy pedig arra, hogy újrarendezve, újravezényeljének egy tekintélyelvű magyar polgárosodást. Szerintem ez az alternatíva. Tehát, hogyha a forradalom problémájára akarom lefordítani, sokan azt gondolhatják, hogy Magyarországon forradalom volt, de a kérdés, hogy lesz-e.

## Szabó Miklós

Általában itt mindnyájan egyetértünk, és elég nehéz lesz vitatkozni. Amiket András mondott, azokkal is lényegében mind egyetérték. Egyetlen egy dolog, ami úgy merül föl, hogy azt, aki szóba hozta a legitimitást, azt mindenki úgy mondta, hogy itt ez a rendszer legitim. Hát a legitimitásnak nem egy kritériuma van, hanem kettő: egyik az, hogy a rendszernek meg kell felelnie bizonyos legitimitási elveknek, ez hibátlanul megvan, a másik viszont a társadalmi elfogadottság. Azt már többen mondták előttem is, hogy ez nincs meg. Igen, az anyám, nem ilyen lovat akartam, ez bizony nemcsak lehetséges, hogy jelen van, hanem érzékeljük, hogy jelen van, sőt ezt sokkal durvábban is ki tudom fejezni egy Rákosi-kori viccel, a mai helyzetre is azt gondolják, mint akkor, hogy ugye mi a különbség az Angol Alkotmány, meg a Magyar Alkotmány között, az Angol Alkotmány a Magna Charta, ezt meg a franc akarta. Ezt az egészet nem akarta a társadalom. Az a leírás, amit egy bizonyos ideológus-csoportosulás rendszeresen ad a publicisztikában, hogy itt várakozások voltak, és a társadalom csalódoit, ennek pontosan az ellenkezője igaz. Nem várakozások voltak, hanem bizalmatlanság és félelem, és most úgy gondolják, hogy minden bevált, amitől tartottak. Pontosán olyan rossz lett, amitől félték. Most itt kapcsolódva bizonyos mértékig ahhoz amit András mondott, itt tényleg ez az új rendszer megint egy felvilágosult abszolutizmus, ilyen modernizátor abszolutizmus-helyzetben van, hogy úgy kell felépíteni a kapitalizmust, ahogy a szocializmust építették fel, holott azt nem lehet felépíteni. Tehát itt a kapitalizmus felépítésének egy kiagyalt programját kell a társadalomra rákényszeríteni, amely nem akarja, mert egyet tud világosan, és ezt a jóhiszemű politikai irányzatok nem is tagadják, hogy neki egyelőre ebből csak rossz lesz. Ha a dolog sikerül, amire semmi garancia, akkor az unokáknak majd jó lesz. Hát ez nem várható, hogy nagy lelkesedést váltson ki a társadalomból.

## Bozóki András

Augusztus 20-ával kapcsolatban azt gondolom, hogy azért nem olyan egyértelmű a helyzet. Vajda Mihály szerint, ha megkérdeznék a magyar társadalmat, akkor március 15-ére és október 23-ára szavazna. De mit akarnak az emberek? Nyugodtan, kényelmesen, békében élni akarnak. Számomra ezt

fejezi ki augusztus 20-a: a tűzijáték, kimenni a Duna-partra, tehát nem a forradalmakra emlékezni, nem a vérre, nem az elbukásra, nem a vereségre, a megverettetésre, hanem az élni tudásra, a túlélésre, az ezeréves hagyományra. Ezt el tudnám választani a jelenlegi kurzustól, amelyben valóban van ilyen tekintélyelvű szellemi restaurációs szándék; szerintem ettől függetlenül augusztus 20-a jelentheti éppen ezt a mindennapi „kellemes” életstílust és túlélést. Ugyanakkor valóban a keresztény konzervatív vagy konzervatív hagyománytisztelő kurzus szellemi hozadékában rengeteg problémát vet föl, és az etatizmus lebontása is hiányzik, de mégis mi történt volna akkor – ezt ellenzéki beállítottságuként mondom – hogyha, mondjuk, a modernizátor pártok kerültek volna hatalomra, nevezetesen az SZDSZ vagy a Fidesz? Nagyon nehéz gazdasági helyzetben, ha lehet, még nehezebb, még radikálisabb intézkedéseket hoztak volna, és azt hiszem, hogy a társadalmi elégedetlenség velük is szembefordult volna, és megszerveződött volna velük szemben egy nemzeti, keresztény, nacionalista ellenzék, amelynek sokkal nagyobb tábora lehetett volna Magyarországon, és ebbe belebuktak volna a modernizátor pártok. Tehát én nem vagyok olyan pesszimista a jelenlegi helyzettel kapcsolatban. Azt gondolom, hogy a magyar társadalomnak a békes átalakulás után át kell mennie egy ilyen szakaszon, és ez nem is baj, meg kell kapnia ezt a szérumot, ezt a védőoltást ahhoz, hogy másképp alakuljon a jövő. Nem hiszem azt, hogy Magyarország olyan konzervatív lenne, mint Lengyelország, itt mások a tradíciók. Most megkap a magyar társadalom egy olyan alternatívát, ami tudatára ébreszti, hogy milyen jövő lehetséges. Egy lehetséges jövő, és ennek alapján másképpen is dönthet legközelebb. Tehát azt gondolom, hogyha fordítva alakult volna, talán veszélyesebb lett volna. Itt talán egy erőltetett történelmi analógiát mondhatnék: az 1918-as őszirozsás forradalom után a Károlyi-kormányt elsöpörték, és ilyen-olyan színű diktatúrák következtek. Talán e folyamatot most visszafelé játssza le a magyar történelem. Ez az egyik megjegyzésem, a másik pedig Böröcz József előadásához kapcsolódik. Nyilvánvalóan a nézőpontunk különböző volt, hiszen ő egy globális szempontból nézte, én pedig a magyar társadalom belső átalakulását próbáltam megnézni, tehát ebből a szempontból kicsit erősnek tartottam azt az állítást, hogy a magyar társadalom pusztán tárgya volt az átalakulásnak, és nem alanya, hogy ez egy kívülről irányított átalakulás volt. Ha ez talán igaz is 89–90-re, mármint hogy a magyar társadalom tárgya volt ennek és nem alanya, semmiképpen sem igaz az előző egy évtizedre, amikor a második gazdaságban és a demokratikus és másfajta ellenzéki körökben azért megindult valami erőzión, tehát egy lassú-lassú bomlás, szétmállás, felolvadása a rendszernek, ezt én nagyon fontosnak tartom, különben nem lehetett volna tárgya sem a magyar társadalom a 89-es átalakulásnak.

A kívülről irányítottsághoz is néhány kérdőjelet szeretnék csak tenni. Meggyőződésem – és erről hallottam néhány történetet is –, hogy a szovjetek sem úgy képzeltek el, hogy ez lesz a vége ennek. Amikor 1989-ben Gorbacsov feladta a Breznyev-doktrínát, álmában nem gondolta volna, hogy ez lesz belőle. Szóval ők azért valamiféle finnlandizáló hatalommegosztásban, esetleg a lengyel típusú, Jaruzelski és Szolidaritás-típusú megosztásban gon-

dolgoztak, nem ebben a pluralizációban, ami bekövetkezett. Inkább valami olyasmiben, hogy lojális rendszereket kell létrehozni, beemelni a hatalomba a mérsékelt ellenzéket és kiszorítani a radikálisokat. Tehát ez a kívülről irányítottág sem volt annyira beprogramozott, komputerezált és a végén kijött az eredmény. Ugyanakkor Böröcz József alapállításával teljesen egyetértek, csak én erre nem tértem ki, mert más volt az előadásom tárgya. Valóban, globálisan, világtörténelmileg nézve, azt hiszem, hogy tényleg a lényeg az, hogy egy technológiai változás következett be, amelyik az információhordozók decentralizációján nyugodott, bekövetkezett egy posztindusztriális technológiai forradalom úgy a 70-es évek végén, 80-as évek elején, amit egyszerűen nem tudott követni a központosított, államilag vezérelt szovjet típusú társadalom, és nemhogy az életszínvonala csökkent, hanem egyszerűen összeomlott a katonai-ipari komplexuma, nem tudta követni ezt a versenyt és elvesztette a hidegháborút.

## Böröcz József

OK. Szóval a látszólagos ellentmondás ellenére szerintem mi inkább egyetértünk, mint vitatkozunk ebben. Nekem úgy tűnik, hogy mindannyian, akik itt ülünk, ugyanazt a szimfóniát húzzuk különböző hangszerelésben, és az én hangszerelésem a gordonkát hangsúlyozta, te pedig inkább a hegedűkre helyezted a hangsúlyt. Ha nem lett volna a megelőző tíz év ellenzéki mozgalma, akkor nem lehettünk volna tárgya sem. Ez igaz, második gazdaság stb. Én azt a hasonlatot ajánlanám ebben a tárgykörben, hogy amikor egy pingponglabdát a kezemben tartok és elengedem, akkor ugye, két irányba mozdulnak erőik. Az egyik felfelé rántja a földet, a másik pedig lefelé rántja a pingponglabdát. Ebben a hasonlatban szerintem mi vagyunk a pingponglabda és a külvilág a föld. Tehát kétségkívül volt valami szerepe, sőt azt is mondanám, hogy az 56-os forradalommal tulajdonképpen a súlyunkat meghaladó szerepünk volt bizonyos fokig a szovjet birodalom történetének alakításában – és én magam is ellenzéki érzelmű ember vagyok, korántsem abból az alapállásból beszélek, mintha érzelmileg le akarnám kicsinyelni azt, ami történt –, de ajánlanám, hogy józanabban nézzük a dolgot, mert különben félreértésekbe jutunk. Most, hogy a szovjetek mit gondoltak, és mit nem, hát igen, az a kérdés, hogy hogy személyesítjük meg a birodalmat. Én a nemzetállamnál nagyobb makrotársadalmi struktúrák mozgására próbáltam utalni, és ebből a szempontból majdnem mindegy, hogy Gorbacsov mit gondolt.

Most visszatérnék az etatista illetve piaci polgárosodás kérdésére és arra a gondolatra, hogy ez volna itt az alapdilemma. Egyetértek, elméletileg ez az alapdilemma, azonban hogyha megnézzük a világot olyan szempontból, hogy a 3000 dolláros egy főre jutó GDP-jű országokban milyen polgári átalakulás van, milyen polgárosodás van, milyen polgárság van, milyen gazdaságpolitika van, akkor én nem tudom, hogy tudok-e olyat, ahol tartós polgári demokrácia működne. Ez olyan 5–6000 dollárnál kezdődik. És tehát attól mi még elég messze vagyunk, tehát ebből az következik, hogy amit mi

mindannyian kitűzünk célul, az lehet, hogy jelen pillanatban a kivétel, és nem a szabály.

## Vajda Mihály

Egy kicsit úgy érzem, András, szóval, hogy túlzottan egymásra találnak a te elképzelésedben társadalmi realitás és ideológiák. Nem szoktak ezek ilyen nagyon egymásra találni. Ennekem az az érzésem, ez az, amit az előbb már elmondtam, talán még egyszer újrafogalmazom, hogy bizonyos pártalakulások saját identitásuk kialakítása érdekében próbálnak valamiféle olyan szimbolikát a magukévá tenni, amelyről úgy gondolják, hogy a nemzet által, a nemzet többsége által elfogadott szimbolika. Mert nem tudják a saját identitásukat pontosan megfogalmazni. A liberális ellenzéki pártok megtalálják a saját identitásukat az ún. liberális ideológiában. A konzervatív ideológia az valami olyan szétfolyó, nem lehet pontosan megfogalmazni, állandóan változik. Én azt hiszem, hogy itt identitásteremtésről van szó. Nem tagadom, hogy ilyen etatista irányú fejlődés lehetősége jelen van, de őszintén szólva nem nagyon hiszem azt, hogy ez lenne az út, annak ellenére nem, amit most a Böröcz kolléga mondott. Persze fennáll a veszélye mindenféle diktatúráknak, de azt hiszem, hogy abban a politikai légkörben, amelyik ma Európában létezik, ezt sem szabad figyelmen kívül hagyni. A Nyugat nem nagyon szeretné egy ilyenfajta tradíció kialakulását; nemigen lehetségesek Európában diktatúrák, mindent meg fog tenni azért, hogy egy demokratikus irányba nyomja ezt a fejlődést, és erről nekünk nem szabad megfeledkeznünk, ez egy nagyon nagy sansz az ország, hogy úgy mondjam, liberális gondolkodású része számára, és én azt hiszem, hogy ez valahogy érvényesülni is fog. Persze azt sem hiszem, hogy ezek az ideológiai szimbólumok, amelyekkel a jelenlegi kormánypártok élnek, közvetlenül kapcsolódnának egy etatista típusú polgárosodáshoz. A polgári elem hiányzik ezekből a szimbólumokból. És ha nagyon rájuk kérdeznék, akkor ők is egy liberális modellről beszélnek, hozzátéve, hogy hát persze mi nem úgy csináljuk, ahogy azok, hanem valahogy másképp.

A másik kérdés, ami vitakérdés volt közöttünk, ez a kívülről irányítottág. Én arról egyértelműen meg vagyok győződve, hogy bele volt számítva a Brezsnjev-doktrína feladásába a leszakadásunk. Kinél? Hát a hadseregnek annál a részénél, amely Gorbacsovval szövetségben politizált. (Nyilván van egy olyan része is, amelyik a leghatározottabban opponálja mind a mai napig, ha remélhetőleg bele is törődött abba, hogy most már ez csak egy harmadik világháború árán csinálható vissza). Biztos vagyok benne, hogy be volt kalkulálva, biztos vagyok benne, hogy volt egy olyan elképzelés, mely szerint úgy gondolták, hogy ahhoz, hogy modernizálni tudjunk, muszáj a birodalmat területileg összeszűkíteni. Ezek az amúgy is nehéz területek, állandó politikai problémákkal, leadandók. Ez azonban nem jelenti azt, hogy maga a folyamat kívülről lett volna irányított, mert kétségtelen tény, hogy körülbelül ennyit tudott meg úgy 87–88 táján, valószínűleg az összes közép-európai kommunista vezetés, hogy baj van, nem fognak megvédeni minket,

ha jön a nép, akkor mi állunk velük szemben, és nem a szovjet tankok, márpedig mi nem bírunk a néppel, ezt 56 bizonyította mindenki számára, Honeckert kivéve, aki teljesen meszes. Mindenki számára világos volt, a néppel nem bírunk. Két stratégia volt: a liberálisabb, tehát a lengyel és a magyar vezetésnek az volt a stratégiája, hogy lassan vonuljunk vissza, s akkor bizonyos pozíciókat meg tudunk őrizni magunknak. És kérem szépen ott van az a 10%-os MSZP, egy politikai demokráciában megválasztott pártként. A kommunista vezetés utolsó generációja benne ül a parlamentben, és egy számára is sokkal kellemesebb, becsületesebb pozíciója van a világban, mint addig volt.

A Husákéknak vagy a Honeckeréknek vagy a Zsivkovéknak nem volt más útjuk, mint az, hogy makacsul ragaszkodjanak a dologhoz mindaddig, amíg lehet. Itt jött be az utolsó magyar kommunista vezetés egy nagyon okosnak tűnő taktikai húzása. Ők biztosak voltak abban, hogy amíg csak magyar átalakulás van, addig egy szovjet változás esetén a dolog visszacsinálható, és a Nyugat is bele fog törődni. Össze kell tehát omlasztani mindenütt a rezsimet, mert különben elsőként őket fogják akasztani, ha az oroszok mégis úgy döntenének, hogy marad a szocializmus. Tehát az NDK-sok kieresztése egy végiggondolt taktika volt, ki kell őket eresztetni, ebbe belehal az NDK, és belehal az egész szocializmus, és akkor már többet minket mint reneget kommunistákat nem tudnak bántani az oroszok. Én azt hiszem, így ment végbe a folyamat: kívülről volt egy döntés, otthagyjuk őket, magukra hagyjuk őket. Aztán társadalmi folyamatok indultak be. Az igaz, hogy nem alulról, de belülről.

## Böröcz József

Csak egyetlen szempontot erre válaszként: engem elgondolkodtat az, hogy tömeges utcai harc, politikai erőszak az eddigi átalakulásokban kizárólag abban a két országban történt, ahol nem voltak szovjet csapatok.

## Gerő András

Lassan össze fogunk vitatkozni ebben a nagy egyetértésben. Én szeretnék azért tenni néhány megjegyzést arról, amit említettél, hogy a nemzeti jövedelem meg a polgárosodás összefüggése. Én azt gondolom erről, hogy lehet igaz, amit mondasz, ez mindenesetre nem spórolja meg a konkrét elemzést, tudniillik egyszerűen történetfilozófiailag úgy gondolom, hogy az, hogy valami még nem történt meg a történelemben, az még nem érv arra, hogy soha nem történhet meg. Tehát ha ilyen egyszerű lenne az összefüggés a dollár és a politikai berendezkedés és a polgárosodás jellege között, akkor azt hiszem, hogy be lehetne zárni a történeti tanszékeket, de lehet, hogy csak mi csináljuk a ködöt és füstöt körülötte, hogy megélhessünk. Szóval azért ez egy bonyolultabb dolog. Na most egy pillanatra visszatérve, én nem akarok ehhez a kívülről jövő dologhoz hozzászólni, ehhez nem is értek,

nincs is elég információm róla, de a polgárosodással kapcsolatosan, amire te is utaltál, és felhívtad a figyelmet arra, hogy nem szerencsés ideológiákat és társadalmi folyamatok összerendeződését túl rövidre záрни – ezzel én teljesen egyetértek elvileg, részben az előadásomban is arra utaltam, hogy redundanciáról van szó. Szóval, amikor már sokadszor jön elő ugyanaz, akkor nyilvánvalóan nem tudok esetlegességre gondolni, hanem muszáj egyszerűen a jelenség mögött keresnem valami folytonosságot, valami törvényszerűséget, valami belső épülést. Magyarországon igazi, komoly, kiépült tradíció, hogy a liberalizmus konzervatív szerepbe kerülhet. Az egész dualista rendszer tulajdonképpen az, hogy a liberalizmus megvan, de a liberalizmus maga egy konzervatív szerepkörbe kerül, ami annyit jelent, hogy tekintélyuralmi elemekkel bőségesen megtámogatott szerkezetet stabilizál. Gondoljunk arra, hogy mondjuk, Ferenc Józsefnek milyen abszolutisztikus jogai voltak, vagy Horthy Miklós esetében, ami jóval kevesebb liberalizmust adott, mint a Monarchia Magyarországa, de a maradék liberalizmust egy konzervatív szerepbe nyomta bele. Tehát egyszerre volt a sajtószabadság egyrészt, másrészt egyszerre volt tulajdonképpen a sajtószabadságnak a politikai korlátja abban az értelemben, hogy a sajtó minisztert buktathatott, de politikára eldöntő befolyást a nyilvánosság igazából, tehát a kurzus tartalmára nem tudott gyakorolni. A magyar polgárság, amelyik egy nagyon hatékony kompromisszumot kötött ezzel a konzervatív szerepkörbe került liberalizmussal, elérte azt, az én megítélésem szerint, hogy egyfajta mezőben, teljesen polgári értékvilágban tudott mozogni, de ennek viszont az volt az ára, hogy magáénak tekint olyan szimbólumokat, amelyek tartalmukat tekintve mélységesen feudálisak. Ezt az árat a magyar polgárság megfizette. Hogy mennyire volt jó ez az üzlet a számára és mennyiben nem, az egy eldöntendő kérdés, de ezt tudjuk mentálisan is, tehát azt, hogy a magyar polgár a gazdasági szabadságért, gazdasági sikerért cserébe feudális címre, rangra tart igényt. Olyan típusú társas élet, olyan típusú szimbólumok mellett tör lándzsát, beléértve a díszmagyarban tisztelgő magyar polgári kormányokat, amelyek nem az ő szimbólumai, de elfogadja, hogy ez egy szimbiózisos együttélés a magyar történelemben, ahonnan valóban kihullott a konkrét társadalmi osztály mögüle. De hát éppen ezért ez a bonyolultsága a dolognak, hogy meghatározott működési mechanizmusok nem feltétlenül társadalmi csoportra, osztályra felfűzve élhetnek, hanem egyszerűen egy konstelláció miatt is élhetnek. Tehát egy konstelláció előhívja ezeknek a működését, tehát én úgy gondolom, hogy az, hogy a magyar polgári fejlődésbe be akarnak újból építeni nem polgári értékeket, ez tulajdonképpen egy újbóli kompromisszumos ajánlat. Az, hogy polgárosodj, legyen egy privát gazdasági erőd, de mondjál le arról, hogy a civil kurázsit, a közéleti polgárosodást teljes értékűen felvállald. Ez még a Kádár-rendszerre is építhet egyébként, úgyhogy énszerintem ennek az alknak a lehetősége benne van a mai Magyarországon.

Végezetül csak Szabó Miklósnak annyit: a legitimációról én azt gondolom, hogy Magyarországon a rendszer legitimitása nem kérdéses. Szóval itt a te gondolkodásodban egy picit a kormány és a rendszer mosódik össze. A kormányra lehet azt mondani, hogy nem ilyen lovat akartam, vagy valami ilyesmit, de a rendszer legitimációja szerintem nem lehet kérdés.

## Szabó Miklós

Erre kénytelen vagyok mégiscsak felelni, a rendszer legitimitása kérdéses, a parlamenti demokráciát vonják kétségbe, akkor, amikor a demokrácián belüli ellenzék szerepe tökéletesen nem elfogadott, csak a rendszer-megdőntő ellenzék szerepe elfogadott, ellenzékben akkor kell lenni, amikor az a rendszer rossz, és azt a rendszert fel kell számolni. Ha a kormány elfogadható, akkor az nem helyénvaló, hogy azzal szemben ellenzék van. És ez a Kádár-rendszerben kialakult bulicentrikus világképben fogalmazódik meg, hogy az ellenzékiesség buli, az csak azért van, hogy alakok képviselőként pénzt kapjanak és nem csinálnak semmit. Az egésznek nincs funkciója, nem való semmire, sőt, aki messzebb gondol rendes marxista ideológiakritikai logikával, azt is mondja, hogy az egésznek az a funkciója, hogy a kormány fűgefalevele. Ő igazolja, hogy ez a kormány demokratikus.

## Rudas Klára

Ha a társadalom és hatalom hirtelen és radikális változását forradalmi változásnak tekintjük, akkor valóban, ilyen értelemben az 56 forradalom volt, demokratikus forradalom volt, spontán forradalom volt. Mivel azt hiszem, hogy a népek a részvétele az mindig spontán, és hogy az egyik legnagyobb és letragikusabb magyar demokratának, Madáchnak van igaza, a nép és a forradalom, a nép mint a hatalom legitimálója viszonyában, aki azt írta, hogy a tömeg a végzet arra ítélt állata, amely minden rendnek malmán húzni fog, mert arra van teremtvé. Vagy azt hiszed, hogy ülhetnél a nyakán, ha a korbácnak szükségét nem érzi és a szívében öntudat lakik? A nép a demokratikus választásokon 4 évre legitimál mindenféle szerencsés vagy elvetemült kormányzatot vagy világmegváltó kormányzatot, addig, amíg a fejére nem omlik az egész országnak az a bizonyos parlamentáris demokrácia. Különböznél itt nagyon szellemes ellentétpárok dobódtak be különböző helyekről, hadd vessek föl én is egy talán nem annyira szellemeset, a manipuláció és legitimáció kérdését. Én Szabó Miklóssal értek sok mindenben egyet, főként az aggodalmasságában, ami, azt hiszem, hogy mindkettőnk korában érthető, bár valószínűleg Szabó Miklónál is vagy 15–20 évvel öregebb vagyok, és a történelem konkrét élményeinkből származik, ugyanis én láttam a felvonuló tömeget 45 őszén Budapesten, az első municipális választások előtt, egy irtózatossá, hömpölygő tömeget, mely azt skandálta, hogy „nem lesz vörös Budapest”, „nem lesz vörös Budapest”, ez akkor még lehetséges volt. A skandalásnak és a manipulációnak irtózatossá hatalma van, és én azt hiszem, hogy ez a demokratikusan hatalomra került kormányzat excellál abban, visszatekintve arra a hosszú történelmi korszakra, amit megélt, hogy ennyire lenézni a tömeget és ennyire tisztán brutális és nivótlan jelszavak dobálásával és hajigálásával manipulálni és ennek a hatásosságában hinni és hatni akar, és az ellenzékkel szemben soha nem érvelni, csak mellette beszélni és hajtogatni ugyanazokat a kinyilatkoztatásokat, amiket előzőleg, és csak egymás mellett elfutó megnyilvánulások vannak és azok az

ellenzék részéről nem mindig elég szerencsések, az kétségtelen. Úgyhogy minden aggodalomra megvan az okunk, megvan az okunk egy gazdasági katasztrófára, van annyi tájékozottságom a történelemben, hogy tudjam, minden új rendszerért az előző rendszer csődjé a felelős. Mégis őt vonják felelősségre mindazért a csődállapotért és katasztrófiáért, gazdasági katasztrófiáért, ami az előzőből származik. A kommün is ezen bukott meg többek között, ugye Clemanceau-n kívül ezen bukott meg, és erre nagyon jól lehet számítani, hogy a kormányzó pártok céltudatos és felelőtlen erőszakossága, amely nem vagy alig egy lépést tesz csak a gazdasági kibontakozás irányába, gazdasági és politikai katasztrófa felé viszi az országot. Bár hiszek abban, hogy a nép annyira nem ostoba, hogy bevegye, amit a kormány demagógiája belé akar táplálni, de a kiúttalanság, az egyre növvő létbizonytalanság a tömegben kirobbanó káoszba vivő elégedetlenség okozója lehet.

## Makai Mária

Mindenekelőtt a forradalom Bibó által adott értelmezéséről szeretnék szólni, méghozzá arról, hogy szerinte a forradalom döntő, meghatározó jellegű mozzanata a tömegcselekvés viszonya a társadalmi-gazdasági és a politikai rendszerhez, a hatalomhoz. A forradalmi cselekvés eszerint a kezdődő szocialista építés sztálini struktúrába zárt elemeinek felszabadítását tűzi ki célul, azt tehát, hogy a mindaddig csak formálisan népi tulajdon és hatalom váljon valóságosan is népivé, a nép sajátjává. E felfogás szellemében igenlente a pluralizmust, a politikai szabadságjogokat is.

Napjainkban csak egy ilyen baloldali fordulat révén kezdődhetne meg annak a Fukuyama-mítosznak gyakorlati cáfolata, amely közömbös a periféria sorsa iránt, s csak az árnyoldalaiktól gondolatilag megtisztított fejlett centrumországokat tartja szem előtt.

Szó esett az előbbieken a „nyakunkba szakadt” szabadságról. Milyen szabadság azonban ez a „nyakunkba szakadt”, amellyel a tömegek „nem tudnak élni”? Megszabadultunk ugyan a sztálinizmustól, de nem egy baloldali, hanem egy jobboldali fordulat révén, növekszik a tömegek által létrehozott vagy elherdálásának szabadsága, s egyelőre sok szempontból csak a Hyde Park által nyújtott szabadságban van részünk, miközben megkaptuk a munkanélküliséghez való jog szabadságát, továbbá a szabadságot ahhoz, hogy kifizessük a hatalom leendő bázisául szolgáló rétegek létrehozatalának árát.

Az újonnan hatalomra kerültek megfélemlítkeztek mindarról, nyíltan is szembekerültek mindazzal, amivel annak idején szenvedélyesen azonosultak. És itt főleg Bibó munkásságának maradandó elemeiről van szó: a fordulat jobboldali jellegének megfelelően ment végbe ez a felejtési folyamat. Habár szerintem Bibó helyzetértékelése nem volt helytálló, és programja

éppen akkor volt a leginkább realizálhatatlan, amikor megvalósítandónak tartotta, tradíciójának progresszív magját meg kellene őriznünk.\*

## Valkó Emőke

Valkó Emőke vagyok a Magyar Közvéleménykutató Intézetből. A társadalom önszerveződését több előadás érintette, erről szeretnék néhány dolgot mondani illetve kérdezni. Az eddig folyamatosan végzett rendszeres vizsgálataink arra az eredményre jutottak, hogy az elmúlt két évben igenis magához tért a társadalom, és elkezdett önszerveződni, ezen egyszerű változókat mérünk, erre nem térnék ki.

Erről közvetlen személyes tapasztalatom is van. A II. kerületi Önkormányzat a kerületben kialakult társadalmi szervezetek, egyesületek képviselőivel akart találkozni, és egy szobába bekészítettek 20 széket, és 170-en jöttek, merthogy annyi van már ma a II. kerületben. Tehát akkor, amikor az összes párt összes tagsága nem éri el a 200 ezer főt, úgy tudom, vagy 300 ezer alatt marad, akkor meggondolandó az, hogy millió fölött van azoknak az embereknek a száma, akik kezdenek magukra találni, kezdenek más emberekkel kezdet fogni, önérdéket érvényesíteni anélkül, hogy a „nagy politikához” bármi közük lenne.

Az a kérdésem, hogy ezzel behatóan foglalkozik-e valamelyikük, ezzel a jelenséggel.

## Garai László

Vajda Mihály előadásához szeretnék egy kérdést feltenni.

Teljesen meggyőző volt az előadásnak az a gondolata, hogy itt nem az történt, hogy ez a forradalom győzött, hanem, hogy az a rendszer összeomlott. Ugyancsak meggyőző volt az a gondolatmenet, hogy a rendszer összeomlását vizsgálva arra kell koncentrálni a figyelmünket, hogy egy idegen modernizációs modellt utasított el a társadalom, nem pedig egyszerűen az történt, hogy függetlenségi harcot folytatott.

Na most itt van nekem a problémám. Tudniillik amikor ez a modernizációs modell rá lett kényszerítve Magyarországra, akkor annak a társadalomnak, amelytől Vajda Mihály származtatja ezt a modellt, megvolt a lehetősége, hogy rákényszerítse Magyarországra. Ugyanakkor Csehszlovákiára is rákényszerítődött ugyanez a modell – erre már kisebb lehetősége volt a Szovjetunióknak. Jugoszláviában is megindult egyfajta fejlődés, ott a Szovjetunióknak megszűnt 48-ban a lehetősége, hogy bármit rákényszerítsen a társadalomra. Mindebből lényegében ugyanaz a modell állt elő (szemben illu-

\* *Makai Mária utólagos megjegyzése:* Habár Samir Aminnal értek egyet, aki legutóbb ittjártában is leszögezte, hogy a demokratikus intézmények csak akkor értékesek, ha haladó társadalmi tartalmak, tendenciák hordozói, eszközei, az ezeket az intézményeket ért legutóbbi jobboldali támadások szükségessé teszik tudatosításukat, védelmüket, további kiépítésüket.

zionisztikus várakozásainkkal), mint ami Magyarországra rákényszerítődött. Még kisebb lehetősége látszik lenni a Szovjetuniónak, hogy 49-ben Kínára rákényszerítsen egy modellt, ahol megindult a modernizációnak ugyanaz a típusa, ami nálunk. Úgy gondolom, még ennél is kevesebb lehetősége volt a Szovjetuniónak, hogy a 60-as évek elején Kubára kényszerítsen egy modernizációs modellt, de, hogy ne a végtelenségig folytassam, csak arra szeretnék kitérni, hogy még ennél a kevésnél is jóval kevesebb lehetősége volt arra, hogy a legkülönbözőbb típusú afrikai országokra, Algériától kezdve akár Szomáliáig, rákényszerítse a maga modernizációs modelljét, és mégis úgy tűnik, hogy az összes felsorolt és számos fel nem sorolt társadalomban ugyanaz a modernizációs szerkezet-típus alakult ki, tudniillik az állam által totálisan ellenőrzött gazdasági modernizáció, miközben magát az államot partikulárisan ellenőrzi egy csoport. A legtöbb országban ez a csoport egy bolsevik típusú párt volt, de például Algériában először volt az FLN, amelyik pártszerű volt, de nem bolsevista típusú, aztán Ben Bella bukásával átvette a helyét maga a hadsereg. A lényegen nem változtatott a dolog.

Úgy tűnik, hogy ez a modernizációs modell omlik össze egészen Etiópiáig világszerte.

Én azt kérdezném, hogy vajon meg lehet-e magyarázni az egész modernizációs, hogy úgy mondjam, világrendszernek vagy világrendszer-típusnak az összeomlását pusztán abból, hogy az elején voltak országok, amelyekre ezt a struktúrát speciel a Vörös Hadsereg kényszerítette rá.

## Máté János

Ha már átsurrantam a szomszéd konferenciáról, akkor már tartozom annyival, hogy megemlítsek egy olyan kérdést, amelyet három előadó is érintett, nevezetesen Vajda Mihály, Gerő András és Böröcz József is.

Tehát először Böröcz József, illetve Vajda Mihály vetette föl, hogy az arendti szabadságfelfogásnál a szociális mint olyan eléggé korlátozó tényezőnek mutatkozott már egy-két ízben.

Böröcz József tette hozzá némileg ugyan leegyszerűsítve, hogy igen erős összefüggés figyelhető meg a nemzeti jövedelem és a polgárság milyen irányban való alakulása között, és végül Gerő András dobta föl, erre mintegy válaszul, hogy azért, mert a történelemben nem történt meg valami, azért nem biztos, hogy nem fog megtörténni. Én kíváncsi lennék, ha ebbe egy picit belemennének ők mélyebben, mert azt hiszem, hogy az azért nem elégséges, hogy azért, mert nem történt meg valami, nem történhet meg. Szóval ennél konkrétabban kellene megnéznünk, hogy valóban mehetünk-e mi egy kormányprogramban is meghirdetett, mondjuk, ellenzék által is elfogadott szociális piacgazdaság felé akkor, ha ennek kínosan, sőt egyre kínosabban hiányzik a szociális oldala, ezt nap mint nap vesszük észre, s ebből a szempontból én támogatnám Böröcz Józsefnek azt a felvetését, hogy inkább valamifajta különlegességet próbáljunk megvalósítani a magunk nemzetijövedelem-színvonalán. Ezzel kellene talán jobban tisztában lennünk.

## Láng Csaba

Egy apró történelmi kérdést szeretnék megkérdezni Szabó Miklóstól. Említette, hogy a Kisgazda Párt a 45-ös 57%-os választási eredményéből 2% jó, ha esett magára ténylegesen a Kisgazda Pártra, a többi horthysta szavazat volt. Szeretném megkérdezni, hogy ez hipotézis vagy következtetés? Ugyan írta azt, hogy a 39-es választási eredményekből lehet következtetni, csak hogy közben volt a világháború, aminek a végére már maga Horthy, vagy még inkább a fia sem volt horthysta.

## Vajda Mihály

Ha jól értettem, akkor tulajdonképpen három kérdés szólt hozzám. Egyik a Bibó-féle forradalom-felfogás. Kétségtelen tény, mondtam is, hogy Bibónál természetesen a tömeg saját erejének a megtapasztalása valamiféle progresszív tartalmakhoz kapcsolódik. Nyilvánvaló, hogy létezett az ő szemében is olyan tömegmozgalom, ami valami retrográd célt kívánt volna megvalósítani, de itt a döntő elem az, hogy mit nevezünk forradalomnak, és nem az, hogy mit nevezünk progresszív irányú átalakulásnak, mert hogy ez egy progresszív irányú átalakulás, az, azt hiszem, hogy az öt előadó számára olyan evidencia erejével bír, hogy erről semmiféleképp nem akartunk vitatkozni.

Bibó számára a döntő elem az, hogy egy nemzet, a nemzet tömegei meg kell, hogy tapasztalják az erejüket ahhoz, hogy utána a demokratikus legitimitáció értelmessé váljon. Mert egy olyan országban, gondolta ő, ahol egy ilyenfajta forradalom nem következett be soha, ott tulajdonképpen mindig főnnáll valamiféle veszélye annak, hogy egy paternalista struktúra érvényesül. Hosszú történelmi időszakok visszavehetik ezt a tapasztalatot, ami, mondjuk, a magyar 48-nak és 56-nak a közös tapasztalata, de mintha 89-ben nem lennének jelen ilyen tapasztalatok. Nem, semmiképp sem áll ellentétben azzal, amit mondtam.

A másik kérdés Garai László kérdése. Én nem azt állítottam, hogy a szovjet rendszer azért omlott össze, mert nálunk elindult ez a folyamat. Természetesen az orosz birodalom speciális bomlási folyamata nélkül – mert azért 89 ez volt – mindez nem lett volna lehetséges. De a bomlási folyamat olyan területeken indult el, amelyekre tényleg valami radikálisan idegen lett rákényszerítve, nem egyszerűen csak valami, amire semmi szükség nem volt.

A harmadik pedig az arendti forradalom-definíció, szociális kérdés, és így tovább. Tulajdonképpen ezt csak azért említettem, mert olyannyira egyetértettünk, hogy valami egyetnemértést is bele akartam vinni a dologba. Az arendti forradalom-definíció nagyon különbözik az összes többitől, mert az összes többiben valahol azért mégis ott bujkál egy olyan gondolat, hogy kérem, egy forradalomnak a szociális struktúrát is kell érintenie. Adnia kell kvázi valami materiálisat is a tömegeknek. És Arendt az mondta, hogy „nem”. Ott, ahol a szociális kérdés a szabadság kibontakozását keresztezi – mert bizonyos értelemben egy igazságos elosztás csak úgy valósítható meg,

hogy korlátozzuk a szabadságot, ő így értelmezte a jakobinus fázisát a francia forradalomnak, és nem biztos, hogy teljesen alaptalanul – ott, ahol a vezető értéke az erőszakos átalakulásnak nem a szabadság, hanem esetleg az egyenlőség, ott a forradalom megtorpan, visszaveszi önmagát és így tovább.

Valaki az 56 tartalmát is említette – azt hiszem, Makai Mária –, hát igen; csak én nagyon óvatos lennék az 56 tartalmának elemzésével, mert az egyik így elemzi, a másik úgy elemzi, a harmadik amúgy elemzi. Ismerjük az összes elemzési kísérleteket. Én nagyon óvatos lennék. Tíz nap. Donáth Ferencsel értek egyet, aki azt mondotta, hogy ezt az egész mozgást egy valami jellemezte: a közös „nem”. Az ország lakossága 99%-ban mondott a struktúrára „nem”-et, de hogy mit akart helyette, ahhoz a tíz nap nem volt elegendő. Arra inkább csak következtetni lehet, és aki a tanácsdemokráciát szereti, mint mondjuk Cornelius Castoriadis barátom, az azt mondja, hogy itt egy igazi szocialista forradalomról volt szó, aki a polgári demokráciát szereti inkább, mint Claude Lefort, az azt mondja, hogy itt egy igazi polgári demokratikus forradalom ment végbe. Könnyű mondani, mert bizonyítani egyik állítást sem lehet.

## Szabó Miklós

Egy személy szerint hozzám intézett kérdés van a Kisgazda Párttal kapcsolatban. A fő argumentumom valóban az, amit mondtam is és reagált is rá a kérdező, hogy össze lehet hasonlítani a 39-es választással, én nem látom azokat a gyökeres változásokat, hogy a Horthy-rendszerben 43–44-ben valami egetverően demokratikus társadalmi eltolódás lett volna, ennek nyoma sincs. Horthy horthysta volt. Az más, hogy ez nem minden időben jelentette ugyanazt.

A másik. Néhány kiegészítő érvet próbálnék hozzátenni. Az egyik az nem korrekt történelmi ér. Koromra történt utalás. Én annyiban kortárs vagyok, hogyha a koalíciós időben gyerek voltam is, én még azok között az emberek között éltem és tanultam mint értelmiségi, sokakkal személyes ismeretségben is voltam, és szakmai ismeretségben is voltam. Ők átéltek ezt a korszakot, és nekik egyértelműen, mint kortárs megfigyelőknek ez volt a véleményük. Még egy kiegészítő érvet. Lényegében két ideológusa volt a koalíciós Kisgazda Pártnak, akik könyvszerű műveket is írtak. Az egyik volt Szilágyi István, aki a *Pártunk harca a demokráciáért* reprezentatív kötetet is szerkesztette, és megírta ezt a *Három fekete évtized* című kis áttekintést. Ő egy valódi kisgazda. Ez a Nagy Ferenc–Tildy csoport szemléletét fejezte ki. Nagyon-nagyon picike hatása volt. Aminek inkább hatása volt, az Dessewffy Gyula: *Röpirat a magyar politika jelenéről és jövőjéről*. Kérem, tessék elolvasni. Kiköpött horthyzmus. Tökéletesen a Horthy-rendszer ideológiai szövegei. Ezek szóltak a Kisgazda Párt akkori tömegeinek. 47, elég későn jelent meg.

Most reagálni szeretnék Makai Máriának egy felvetett problémájára, az aktuálisra. A kölcsönök következtében való függés a fejlett országoktól, a gyarmatosítás-szindróma, gyarmati helyzetbe kerülés, függés. Egész egysze-

rúen akárhogy eleresztem a fantáziámat, nem tudok kitalálni olyat, hogy mit tudhatnak rákényszeríteni, amit a magyar társadalom a mai állapotában ne akarna. A másik, hát kizsákmányolnak bennünket, és mit tudnak Magyarországról elvinni? Forintot? Hát csak öncélú gonoszságból tehetik, mert semmi hasznuk belőle, hát csak olyan árut használhatnának, amit el lehet adni dollárért, de hát éppen arról van szó, hogy ilyen nincs, arra kéne az a kölcsön, amit adnak, hogy ilyet lehessen végre termelni, ha aztán ez megtörténik, akkor majd feltehetőleg ők is akarnak részesedni, de hát ez, hogy is mondjam, üzletileg korrekt. Még egy, Vajda Mihálynak annyiban reagálnék, hogy a Donáthnak az az értelmezése 56-ról, hogy az nem-et akart, az hiszem, hogy ez forradalomértelmezési lehetőség, minden forradalom ilyen. Minden forradalom tagad, és minél inkább tagad, annál inkább forradalmi forradalom, és annál inkább ez az értelme. Nincs illetékelenebb dolog, mint egy forradalom programot számon kérni. A forradalom elsőpri a nyilvánvalóan rosszá vált és tarthatatlanná vált jelent, és utat csinál a még kiszámíthatatlan és ismeretlen jövőnek. Egy forradalom programja konzervatív. Az a jelent fogalmazza meg programként jövővé. Egy kibővített és korrigált jövőt épít fel, a forradalmi forradalomnak nincs programja. Az tényleg csak tagad.

## Bozóki András

Az önszerveződés kérdését, ezt az inget magamra veszem, megpróbálók rá válaszolni. Itt nagyon fontosnak látom a tavaly októberi taxisblokád szerepét, amely a magyar társadalom számára sokk volt – annak felismerése, hogy nem lehet minden tekintetben a megválasztott országos politikai, parlamenti testületekre és pártokra számítani, hanem el kell kezdeni az alapszinten, a bázisszinten is megszerveződni és megvédeni magunkat másokkal szemben, mások politikai döntéseivel szemben. Ezt a vizsgálati eredményt nem ismerem, hogyha ez tényleg ezt mutatja, ez egy nagyon örömteli folyamat. Egyrészt a taxisblokád által kiváltott sokknak a hatása, másrészt pedig, úgy gondolom, hogy az önkormányzatoknak az a felismerése, hogy nem lehet teljes mértékben leképezni a parlamenti pártpolitizálást helyi szinten, amikor bizonyos konkrét problémák megoldásáról van szó.

Végül szeretnék hozzászólni a nemzeti jövedelem és a demokrácia, vagy a nemzeti jövedelem és a polgárosodás kérdéshez. Nyilvánvalóan a demokrácia és a polgárosodás tekintetében nagyon fontos összefüggés van. Hogyha nincsen polgárosodás, akkor hosszú távon, hogy úgy mondjam, a demokrácia gazdasági alapja kérdőjeleződik meg. Mindazonáltal nem fognám azért ezt fel determinisztikusan, vannak azért olyan demokráciák, ahol szegénység van. Most talán egy rossz példát hozok, India példáját, ők maguk előszere-tettel nevezik magukat a világ legnagyobb demokráciájának, de ugyanakkor meg szokták gyilkolni a miniszterelnökeiket, és véres nemzeti ellentétek vannak. De azt hiszem, hogy nem csak India, hanem más országok példája is felhozható. Talán, hogyha a szovjet beavatkozás nem következik be, a 45 utáni magyar fejlődés is elindult volna egy demokratikus úton. Úgy tűnt,

hogy 45-ben a magyar társadalom a maga erejéből demokráciát csinált volna, nyilvánvalóan egy nagyon alacsony nemzeti jövedelmi szinten. Olyan tényezők is befolyásolhatják ezt, mint a demokrácia melletti elkötelezettség, annak ellenére, hogy kevés a pénz, kicsi a nemzeti jövedelem. Ez a régió megtapasztalta azt, hogy mit jelent a kommunizmusban élni, vagy – ha úgy tetszik – államszocializmusban élni, és ezt nem akarja. Ha tehát él benne egy ilyen elkötelezettség és kifejlődött egy normatív kritikai attitűd, és ha ez elég erős, akkor ez áthidalhatja azokat az éveket, vagy netán évtizedeket, amíg a nemzeti jövedelem nem éri el a kívánt szintet.

S talán még egy példát hoznék. Közép-Amerikában Costa Ricában például évtizedek óta demokrácia van, míg a mellette lévő országokban, Nicaraguában és Panamában állandó problémák, polgárháborúk, harcok. Nincs olyan nagyon nagy különbség a nemzeti jövedelemben, bár meglehet, hogy tudásom ebben korlátozott.

## Böröcz József

Van különbség, de ezzel együtt Costa Rica az egyetlen kivétel, kicsit nálunk még rosszabb helyzetű ország, ahol valóban viszonylag stabil demokrácia van, de azért van különbség (2–2,5-szeres különbség is van). De hát természetesen nem retorikai, szónoki kérdésként vagy fogásként tettem fel így a kérdést, hogy „tudunk-e mondani 6 ezer dollár alatt”, természetesen én is belátom, hogy ez nem kimondottan zárja ki az elméleti lehetőségét a dolognak. Ezzel együtt azért azt megjegyezném, hogy ha, mondjuk, a világkapitalizmus 200 éves történetében egy példát tudunk, akkor legalábbis el kell gondolkodni azon, hogy mi akadályozza meg a többieket abban, hogy elérjék ezt a kívánt fázist, annál is inkább, mert abból nem indulhatunk ki, hogy ők nem akarják. Tehát abból a feltételezésből kellene, gondolom, kiindulnunk, hogy a brazilok meg a koreaiak meg mindenki egyéb azért nagyjából ugyanúgy gondolkodik alapvetően azokról a bizonyos kérdésekről, amelyeket mi itt említettünk, tehát, hogy jól akar élni, nyugodtan, biztonságban és többé-kevésbé olyan politikai rendszerben, amely kifejezi az érdekeit. Na most. Néhány olyan kérdésről, amely rám referált. A függés kérdésében: nem az a kérdés, hogy mit vihetnek el, mert vinni, ez egy – hogy is mondjam – gazdaságtechnikai kérdés. Most is gyakorlatilag bármit tudnak elvinni. Nem ez a kérdés. Ez az ország nemzeti jövedelmének 130%-ára – egyes rossz hírek szerint, de legalább már beismerten 115%-ának erejéig – el van adósodva. Ebből az adósságválságból – most ismét csak egy előzőekben kritizált módszertani hibával fogok élni – még nem láttunk olyat, hogy valaki a maga erejéből kijött volna. Lehet, elvileg minden lehet, de én nem látom azt, hogy hogyan. Nem látom azt, hogy pusztán a képviseleti demokrácia bevezetése, sikeres politikai választások miként vezetnének ehhez a helyzethez.

Azt gondolom, hogy itt olyan függési viszonyok vannak már most jelen, melyeknek a figyelembe nem vétele félreértésekhez vezet, hiszen oda vezet, hogy nem ismerjük föl, hogy hol vagyunk, és azt hisszük, hogy annyi a kü-

lönbség Ausztriához képest, hogy mi nem voltunk annyira demokratikusak, tehát most már demokratikusak vagyunk, most már olyanok vagyunk. Nem vagyunk olyanok, és az a feltételrendszer, az a konkrét körülményrendszer, hogy nem vagyunk olyanok, az a gazdasági elmaradottságban igen erőteljes mértékben megragadható. Pusztán ez lett volna, azt gondolom, erre vonatkozóan a válaszom.

Valkó Emőkének pedig azt mondom, hogy ha igaz az, hogy van civil társadalmi szerveződés az alsó szinten, az nagyon jó, de ez viszont azt a kérdést nem érinti, hogy ez az átalakulásban nem játszott számottevő szerepet, és ez azért nagyon fontos volt.

Ezen nézeteltérünk, ahogy az aláírásgyűjtés kifejezte, tehát valóban jó operalizációja annak a kérdésnek, hogy van civil társadalom, nem vagyok meggyőződve erről, de vitatkozhatunk róla. Konkrétan néhány ötlet arra, hogy az elmaradottság hogyan akadályozza a politikai demokrácia működését. Pl. úgy, amire András utalt, hogy nincs, mondjuk, polgárság tőketulajdon nélkül, tehát tulajdonosi polgárság tulajdon nélkül, hát az nem az igazi. Ezen kívül az elmaradottság és a külső függés számai rendkívül konkrét szociológiai formákban hatolnak be a demokrácia működési mechanizmusába, hát azért itt klientalizmus fog kialakulni, azért itt patrónusi rendszer lesz, azért itt korrupció van, tehát ezeknek mind a gyökere az elmaradottságra vezethető vissza.

## Vajda Mihály

Kisgazda Párt – én aztán végképp nem vagyok történész, de kortárs én is vagyok; azt hiszem, csak a 2% volt itt túlzás. Persze az egész horthysta választó tömeg odaáramlott, de azért létezett egy olyan polgári része is ennek a társadalomnak, amely marxista pártokra és a marxizmusgyanús Parasztpártra szavazni nem óhajtott, de nem volt horthysta; annak se volt más-hova menni, mint a Kisgazda Pártba, és tulajdonképpen a Kisgazda Párt ezt szerette volna a saját bázisaként. Ezt csak onnan tudom, hogy a kisgazda emigráns vezetőkkel megismerkedtem később, és ezek valami ilyesmit szerettek volna maguk mögött tudni, és volt is egy ilyen rétege az országnak; nem igaz, hogy az ország kommunistákra meg horthystákra oszlott. Azért talán mégsem, remélem.

# Kelet-közép-európai átmenetek összehasonlító perspektívában



# Kovács András

## Weimar és Budapest

Amikor 1919 februárjában Weimarban az újonnan választott német nemzetgyűlés összeült, hogy mielőbb létrehozza a demokratikus politikai rendszer alapjait lerakó alkotmányt, a képviselők közül nyilván senki sem gondolt arra, hogy a – mindenekelőtt biztonsági okokból a nemzetgyűlés színhelyéül választott – kisváros neve nem a demokrácia megteremtésének, hanem bukásának szimbólumává válik. Demokráciákat már sokszor söpörtek el diktatúrák a modern történelemben. A weimarizálódás azonban nem egyszerűen a demokrácia bukását jelenti. Weimarizálódásról akkor szoktak beszélni, ha a szóban forgó demokratikus berendezkedés működése során lassanként önmagát morzsolja fel, teret nyitva azoknak a politikai erőeknek, amelyek – legitim úton hatalomra kerülve – majd végleg felszámolják.

Az első világháború utáni évtizedben valami ilyesmi történt Németországban. A vesztes háború után, a nagy nemzeti megrázkódtatással járó békekötést követően, súlyos gazdasági nehézségek közepette az autoritárius császári államból egy új politikai rendszer jött létre, amely a hatalommegosztás elvére épülő pluralista parlamenti demokrácia volt. Ezt az új intézményrendszert azonban egyes fontos gazdasági és politikai erőcsoportok az idő múltával egyre kevésbé tekintették alkalmasnak konfliktusaik kihordására, és ezekre egyre gyakrabban a demokratikus legitimitációval bíró intézményeken kívül, sőt ezekkel szemben keresték a megoldásokat. Ennek következtében egyre csökkent a parlamentáris rendszer legitimitációja, instabil, bizonytalan többségű kormányok váltogatták egymást, és egyre nagyobb szerepet játszottak azok a politikai erők, amelyek célja a demokratikus rendszer felszámolása volt. A folyamat a parlamentarizmus parlamenti felszámolásával végződött.

Fenyegetik-e hasonló veszélyek az új magyar demokráciát? Sokan vélik úgy, hogy igen, s ennek fő oka, hogy az átmenet céljai csak részben teljesültek. A jogi és politikai intézményrendszer többé-kevésbé a kívánt módon alakult át, a nyilvánosság átalakulása, bár zökkenőkel, de a modern minták felé halad, a gazdaságban pedig, ha lassan is, de zajlanak a szükséges változások. A baj azonban a másik oldalon van: az intézményrendszer átalakulását nem követte az új rendszer legitimitásának szükséges és kívánatos megszilárdulása. Ezt jelzik a közvéleménykutatások, amelyek az új politikai intézményekbe vetett bizalom alacsony fokáról tanúskodnak, meg a helyhatósági, illetve időközi választásokon való alacsony részvétel is. A kérdés, hogy a demokratikus intézményrendszer legitimitációs problémái hasonlatosak-e azokhoz a problémákhoz, amelyek a két világháború közötti német demokrácia bukásához vezettek. A hasonlóságok és a különbségek megállapításá-

hoz a történelmi-politikai körülmények részletezőbb összehasonlítására van szükség.

A weimari köztársaság egy vesztes háború után, súlyos békefeltételek között, forradalmi zűrzavar közepette jött létre. Ezek a körülmények nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a végre politikai nyugalmat ígérő parlamentáris demokratikus köztársaság létrejötte ellen még azok sem léptek fel mindig nyíltan, akik egyébként a korábbi rendszer fennmaradásának hívei voltak. Ez oda vezetett, hogy az új rendszerben zárt, a parlamentarizmussal szemben ellenséges, a régi struktúrák folytonosságában érdekelt csoportok működtek politikai zárványként, zárt enklávékként, mint pl. a régi birodalmi bürokrácia, a tisztikar és a köztisztviselői kar jelentős része.

A liberális-demokratikus politikai erőknek tehát lehetőségük nyílt a politikai demokrácia intézményeinek bevezetésére, de az új intézményes rendszer nem egy hosszabb történelmi folyamat konszenzuális végeredménye volt, hanem eleve legitimációs deficittel küzdött.

A weimari demokrácia fokozatos erodálásának egyik legfőbb okát a weimari alkotmányban kell keresni. A kiváló liberális jogtudós, Hugo Preuss vezetésével készített és 1919 júliusában elfogadott új alkotmány első pillantásra igen kiegyensúlyozott, a parlamentáris demokrácia működéséhez szükséges valamennyi formális feltételt megteremtő alaptörvény volt. A tartalmi problémák csak fokozatosan derültek ki.

A weimari alkotmány a nagy osztályharcok, a társadalmi forradalmak időszakának terméke volt. Megalkotói arra törekedtek, hogy olyan parlamenti rendszert hozzanak létre, amely hűen tükrözi a társadalom érdektagozódását, és így lehetőséget teremt a korrekt érdekképviseletre. Az alkotmány létrehozói ezt az elvet előnyben részesítették a stabil, kormányzóképes többség biztosításának elvével szemben. Úgy vélték, hogy a parlament feladata elsősorban a társadalmi érdekkellentétek törvényhozási úton való kiegyenlítése, nem pedig stabil kormány létrehozása. Ennek következménye volt, hogy az alkotmány az arányos, listás választási rendszert vezette be, ami lehetővé tette, hogy kis pártok is viszonylag könnyen parlamenti mandátumhoz jussanak. Ez pedig a pártok fragmentációját mozdította elő. A fragmentáció persze önmagában még nem végzetes. Bár pártkonfliktusok miatt könnyen megbukhat a kormány, de ha a pártok elég közel állnak egymáshoz, újra képesek lesznek koalícióalkotásra, mint ezt a II. világháború utáni Olaszország példája mutatja. Az igazi veszélyt az jelenti, ha a fragmentáció polarizációval jár együtt, mint a weimari Németországban, ahol a gazdasági és társadalmi folyamatok a politikai centrum lassú felmorzsolódásához és a jobb- és baloldali szélsőségek megerősödéséhez vezettek.

A német alkotmányba beépített másik csapda az volt, hogy az alkotmány megalkotói a többségi diktatúra, a parlamenti abszolutizmus megakadályozására hivatott alkotmányvédelmi jogosítványokat az államelnök kezébe helyezték. A weimari köztársaság közvetlen népszavazással választott elnökének erős jogosítványai voltak. Ő nevezte ki a kancellárt, feloszlathatta a parlamentet, és ő volt a hadsereg főparancsnoka. Különleges sátusát azon-

ban az alkotmány azóta is sokat vitatott 48. paragrafusa biztosította, amely szerint az elnöknek „szükséghelyzetben” módjában áll rendeleti úton kormányozni. A weimari alkotmány védelmezői szerint „szükséghelyzetben” csak a valóban rendkívüli állapotokat értették az alkotmányozók, de a valóságban a húszas évek vége felé a parlamenti többség megteremtésének lehetetlensége is szükséghelyzetnek minősült, és az elnöki kormányzás indítékául szolgált. Az elnöki rendeleteket a parlament ugyan visszautasíthatta, és ekkor elkerülhetetlenek voltak az új választások, de a kancellárnak lehetősége nyílt arra is, hogy az egyes rendeletek mögé alkalmi többségeket teremtsen, még ha kormányalakításra alkalmas többség nem alakult is ki. Mindez végérvényesen aláasta a parlament és a kormányokban részt vevő pártok autoritását és legitimitását. Logikus következménye volt ez azoknak a megfontolásoknak, amelyek az erős elnöki pozíció megteremtéséhez vezettek: az alkotmányozók – akárcsak a korabeli közfelfogás Németországban – általában bizalmatlanok voltak a pártok iránt. Az uralkodó felfogás szerint a pártok csak partikuláris érdekeket képviselnek, míg a közjó nem a pártviták eredőjeként, hanem az absztrakt államérdekben ragadható meg. Ezért is építettek be több – szintén a parlamenti intézmények legitimitását gyengítő – plebiszciter elemet az alkotmányba, mint pl. a közvetlen elnökválasztás és a népszavazási törvény.

A weimari köztársaság válságát természetesen nem közvetlenül az alkotmányjogi problémák okozták. Az alkotmányos szabályozásnak a parlamenti intézményrendszert gyengítő hatása akkor mutatkozott meg, amikor Németországban a nagy gazdasági válság nyomán permanens politikai válság bontakozott ki. A közhiedelemmel ellentétben a politikai válság nemcsak és nem is elsősorban az elementáris nyomortól sújtott rétegek színrelépésének következménye volt. Bár a kommunista párt követőinek jórésze a munkanélküliek közül került ki, de a náci párt szavazói elsősorban nem a munkásrétegekből, hanem a gazdasági válságtól veszélyeztetett helyzetbe került és a modernizációs versenyben egyébként is lemaradással fenyegetett középső és alsó-középrétegekből származtak. A politikai szélsőségek térnyerését előmozdító szociális tényező tehát inkább az elszegényedés és a vele járó társadalmi frusztráció volt, mint a szegénység maga.

Ez a társadalmi frusztráció azonban nem járt együtt politikai apátiával. Sőt, a weimari köztársaság közéletét a nagymértékű politikai aktivitás jellemezte. A választásokon a részvétel mindvégig 75% és 85% között mozgott, és a politikai eseményeket nagyban befolyásolták a parlamenti intézményrendszeren kívül működő erők: a pártok mozgósított tömegei, paramilitáris szervezetei, különféle radikális mozgalmak, különítmények stb. Fontos destabilizáló tényező volt ezen kívül, hogy volt két olyan radikális tömegpárt – a kommunisták és a nemzetiszocialisták –, amely formális értelemben nem viselt semmiféle politikai felelősséget mindazért, amit a válságokkal küszködő weimari rendszer jelentett: ők a rendszer egészét utasították el mint kapitalizmust, illetve a háborús vereség örökösének rendszerét. Mindezek nagyban hozzájárultak a politikai intézményrendszer legitimitásának csökkenéséhez.

Végezetül pedig az egész weimari időszakban igen nagy befolyásuk volt

olyan ideológiáknak, amelyek a társadalmi és politikai konfliktusoknak a parlamenti intézményrendszerrel szembeni artikulációját legitimálták: nemzet versus nemzetárulók, nép versus érdekcsoportok, állam versus politikai partikularitások, pártok stb.

Fennáll-e hasonló politikai folyamatok kibontakozásának veszélye a mai magyar társadalomban? A rendszerváltás Magyarországon, bár nem forradalmi úton zajlott le, mégis széles körű társadalmi legitimitással bírt. A nyugati típusú rendszer eredendő társadalmi legitimitása Magyarországon több tényezőre épült. Mindenekelőtt egy diffúz társadalmi mentalitásra, amelynek középpontjában a nyugati fogyasztói életmód elérésének vágya és – ezzel összefüggésben – a „kommunizmustól”, a szovjet befolyási zónától való elszakadás és a Nyugathoz való csatlakozás természetes helyeslése állt. Ezt a mentalitást táplálták a nyugati kormányok biztató nyilatkozatai. Végül pedig az új – korábban ellenzéki – politikai elit egy részének ideológiailag is artikulált törekvései – „csatlakozás Európához” – szintén ezt a legitimitációt erősítették. Mára ezek a legitimitási források kiapadóban vannak. Az átalakulás nem hozta közelebb a fogyasztói paradicsomot, hanem inkább a gazdasági nehézségek és a szegénység növekedésével járt, miközben a társadalom jelentős részének szemében az új politikai intézményrendszer az új és a régi elit összefonódásának és pozícióörzésének terepeként jelenik meg, nem pedig a „nyugatisodás” politikai feltételeként. A rendszerváltás óta felgyorsuló gazdasági és társadalmi folyamatok veszélyeztetett helyzetbe sodorták azt a réteget, amely a kádárizmus idején roppant erőfeszítésekkel, egészségét rombolva viszonylagos „trabantos” jólétre tett szert. Ezt a réteget egy olyan helyzetbe való lesüllyedés veszélye fenyegeti, amelyből már nincs újabb elrugaskodás. Ez a helyzet nem feltétlenül a végletes szegénység, de majdnem biztos, hogy végérvényes társadalmi kilátástalanság. Az érintettek legszörnyűbb tapasztalata nem egyszerűen az elszegényedés, hanem a társadalmi süllyedés megélése. Ez a folyamat idézi fel a weimarizáció rémképét. Ha végbemegy, a szóban forgó rétegek már nem lesznek olyan helyzetben, hogy társadalmi felemelkedésre számíthassanak, de arra még képesek lesznek, hogy frusztrációjukat artikulálják, megszerveződjenek vagy mozgósíthatóságukat kihasználni szándékozó politikai erők mögé felsorakozzanak. Ma e fejlemények közvetlen következménye még csak a politikai apátia – mint erről a közvéleménykutatások és az időközi választások eredményei tanúskodnak. De tudjuk, hogy az apátia pillanatok alatt átcsaphat viharos indulatokba. Elindíthatja-e a parlamenti intézményrendszer legitimitációvesztése a weimarizáció folyamatát Magyarországon?

Ha az alkotmány előírásai felől vizsgáljuk ezt a lehetőséget, azt találjuk, hogy a magyar alkotmány – éppen a német tapasztalatokat felhasználva – nagyobb intézményes stabilitást biztosít, mint a weimari rendszer. A vegyes választási rendszer és a 4%-os küszöb akadályozza kis pártok parlamenti megjelenését, hátráltatja a pártok fragmentációját, előmozdítja kormányképes többségek kialakulását. A kormány pozíciója erős, hiszen az államelnököt a parlament választja és jogosítványai is mérsékeltek. A kormány pozícióját erősíti a konstruktív bizalmatlansági eljárás alkotmányosítása. A parlamenti intézményrendszer stabilitását növeli, hogy az alkotmányosság vé-

delmére, a parlamenti diktatúra kialakulásának megakadályozására létrehozták az alkotmánybíróság intézményét. A parlamentáris intézményrendszert gyengítik viszont az alkotmányban meglévő plebiszciter elemek, mint pl. a jelenleg érvényben lévő népszavazási törvény, valamint az ún. kétharmados törvényekkel és a konstruktív bizalmatlansági eljárással kapcsolatos problémák. Ha ugyanis a kétharmados törvények köre túlságosan széles, akkor ez béníthatja a parlament és a kormány működésképességét, ha viszont ez a kör túlságosan szűk, akkor az a veszély fenyeget, hogy a rendszerváltással, az átmenettel összefüggő alapvető változások törvényhozási szabályozását túlságosan nagy mértékben befolyásolják az éppen domináns pozícióba került csoportok partikuláris érdekei. A konstruktív bizalmatlansági eljárás pedig egyfelől biztosítja ugyan a kormány stabilitását, de másfelől az egyes miniszterekkel szembeni bizalmatlanság parlamenti kinyilvánításának lehetetlensége csorbítja a felelősségelvet és csökkenti a parlamentbe vetett bizalmat.

Ha a jelenlegi parlamenti pártokat vizsgáljuk, azt állapíthatjuk meg, hogy – a weimari köztársaságtól eltérően – a legjelentősebb pártok – mint az MDF és az SZDSZ – nem egyes rétegek érdekképviselőire törekszenek, hanem néppártként kívánnak működni. A parlamentben tisztán érdekképviselői párt egyedül a Kisgazda Párt, bár erős érdekcsoportok állnak az MSZP és a KDNP mögött is. Mindez azért fontos, mert a pártok érdekképviselői jellege a fragmentációnak kedvez. A közvéleménykutatások által a választói bázisokról adott kép ilyen veszélyeket jelez: a pártok ma nem rendelkeznek szilárd választóbázissal, nagy a fluktuáció és a passzivitás. Ez a két tényező azonban a pártok érdekképviselői törekvéseit erősítheti, hiszen az adott helyzetben az egyes ingadozó vagy tartózkodó érdekcsoportok megnyerésére irányuló célzott politizálástól a választók számának gyors növekedése remélhető. A pártok érdekképviselői törekvéseinek felerősödése egyrészt a párt spektrum széthúzódnásához, másrészt az egyes pártokon belüli eltérő irányzatok, csoportosulások megerősödéséhez vezethet, és mindkét fejlemény a fragmentáció esélyeit növeli. A jelenlegi politikai mezőben még nem túlságosan erős a polarizáció, de a fragmentáció – háttérben a társadalmi érdekellentétek növekedésével – felerősítheti. Ezért relevánsak az arról folytatott viták, hogy a demokratikus intézményrendszer működése szempontjából előnyösebb-e leválasztani a politikai szélsőségeket a jelenlegi kormánypártoktól, vagy épp ellenkezőleg: jobb, ha a szélsőséges törekvések – amelyek elszórtan már megjelentek parlamenten kívüli szerveződések formájában – nem tesznek szert fragmentáció útján parlamenti képviselőre.

Végezetül pedig kétségtelen, hogy a weimarizálódás eredeti változata és a magyar helyzet között a legnagyobb hasonlóság az ideológiák terén lehet fel. A parlamenti demokrácia legitimitását relativizáló vagy egyenesen megkérdőjelező ideológiák sokasága van ma forgalomban Magyarországon. Csábító politikai lehetőségeket kínál a nemzetidegen és nemzeti álláspont azonosítása minden politikai kérdésben, a fent kijátszása a lenttel szemben, a politikai pártok önérdékű marakodásának megbélyegzése az egész nép képviselőire igényt formáló pozícióból.

Összegezve az eddigieket, bizonyára túlzás lenne azt állítani, hogy a magyar politikai intézményrendszer megindult a weimarizáció útján. Az alkotmányos intézményrendszer erős biztosítékokat tartalmaz az ilyen folyamatok feltartóztatására, és a társadalmi-gazdasági konfliktusok sem öltöttek eddig drámai formát. De az is kétségtelen, hogy a parlamentáris intézmények társadalmi legitimitásának csökkenése, a pártrendszer bizonyos jellegzetességei, a társadalmi-gazdasági változások egyes vonásai és az antiparlamentáris ideológiák szembeötlő térnyerése alapot ad az analógia felállítására, a kérdés vizsgálatára és – nem utolsó sorban – némi aggodalomra.

# Körösényi András

## Kelet-Európa kettészakadása Körkép kommunizmus után

A lengyel és a magyar előkészítés után 1989 őszén lavinaszerűen omlottak össze a korábban stabilnak hitt kommunista rendszerek: októberben Kelet-Németországban, novemberben Csehszlovákiában, decemberben Romániában. E forradalmi hullám árnyékában – és persze nem utolsó sorban annak hatására – eleinte csendes felülről vezérelt politikai reformokkal ugyanerre az útra lépett Bulgária. Szlovéniában és Horvátországban a magyarországihoz hasonló módon, a felülről történő reform és a formálódó ellenzék nyomásának eredményeként 1990 áprilisában – azaz közvetlenül a márciusi kelet-német és a magyar választások után – szabad parlamenti és elnökválasztást tartottak. Egészen eddig, azaz 1990 májusáig úgy tűnt, hogy a Szovjetunió és a Nyugat között fekvő Kelet-Európában a kommunizmus bukása után sima és egységes út vezet a politikai demokrácia irányába.

Ezután jött a fordulat, a forradalmi eufóriából történő kijózanodás: az 1990. májusi román, majd a júniusi bolgár választások, ahol a régi kommunista politikai elit utódpártjai megnyerték a választásokat. A sorhoz csatlakozott decemberben a többpárti választások megtartását legtovább elkerülő Szerbia és Montenegró, majd 1991 márciusában Albánia, ahol szintén a megújult – Szerbiában például egyértelmű nacionalista programmal fellépő – kommunisták szereztek a legtöbb szavazatot.

*Kettészakadt volna Kelet-Európa?* Úgy tűnik, igen. Más irányt vett a kommunizmus utáni politikai fejlődés a szűkebb értelemben vett (Kelet-)Közép-Európában és mást Délkelet-Európában, a Balkánon. Az előbbi régióban, azaz Lengyelországban, Kelet-Németországban, Csehszlovákiában, Magyarországon, Szlovéniában, a félig-meddig szintén ide tartozó Horvátországban az emberek túlnyomó többsége elutasította a kommunizmust. Az első szabad választásokon a kommunista pártok vagy utódpártjaik mindössze a szavazatok 10-20 százalékát kapták. Délkelet-Európában ezzel szemben a kommunista pártok vagy utódpártjaik megnyerték az első többpárti választásokat: Romániában, Bulgáriában, Albániában, Szerbiában és Montenegróban a szavazatok 40-80 százalékát szereztek meg.

Mélyebben gyökerezne a kommunizmus a délkelet-európai társadalmakban, mint Közép-Európában? Bizonyos értelemben erről van szó. Pontosabban arról, hogy ezek a társadalmak *kisebb ellenállóképességgel* rendelkeztek a kommunizmussal szemben. A második világháború utáni kommunista rezsimek itt stabilabbak voltak, mint máshol. A társadalom nem fejtett ki vele szemben olyan ellenállást, mint Közép-Európában, ahol felkelések és forradalmak sorozata fejezte ki az elutasítást: 1953 Berlin, 1956 Budapest, 1968 Prága, és Lengyelországban 1956, 1968, 1976, 1980. A délkelet-európai régiót az állammal szembeni ellenállóképesség nagyobb hiánya, a civil társadalom fejletlenebb volta jellemezte.

Nemcsak a tömegek, de az értelmiségi-szellemi elit ellenállása is hiányzott. Varsóban, Prágában és Budapesten a hetvenes évek második felében kialakult a politikai „*másként gondolkozás*”, majd az ún. emberi jogi ellenzék. Szófiában, Bukarestben, Tiranában ilyen nem jött, vagy nem jöhetett létre. S bár a blokkon kívüli Jugoszlávia nyitottabb volt, mint szomszédai, ideológiailag azonban mégis igen zárt maradt.

De a *kommunista tradíciók* is erősebbek. Munkásmozgalom és politikai baloldal Délkelet-Európában a kommunista párttal vált azonossá: hiányzott a *szociáldemokrata tradíció*. Közép-Európában ezzel szemben elsősorban a szociáldemokráciát jelenti, amely mellett a kommunisták – Csehszlovákia kivételével – marginális szerepet játszottak. A kommunista pártokhoz képest a szociáldemokrácia nem egyszerűen politikailag mérsékeltébb volt, hanem demokratikus politikai kultúrát hordozott. A szociáldemokrata pártok a parlamentáris demokrácia kiterjesztésére (pl. általános és titkos választójog), a kommunista pártok annak felszámolására törekedtek. Ha a 1990-es választások a szociáldemokrata pártok számára nem is jelentettek sikert a közép-európai országokban, a politikai kultúrára hatással van a század első felének szociáldemokrata tradíciója.

A XIX–XX. századi délkelet-európai *társadalomfejlődés* jelentősen különbözött a közép-európaiaktól. Az évszázados török uralom megakadályozta az európai feudalizmus, az arisztokrácia és nemesség kialakulását. Az ipari forradalom hullámai késve és alig éreztették hatásukat, így a Balkánon a két világháború között is 70-85 százalékban az *agrárnépesség* túlsúlya (Közép-Európában ez az arány 40-65 százalék), valamint a középosztály – különösen a városi középosztály – gyengesége jellemezte az egyes országok társadalmát. A politikai integráció hiánya miatt a paraszttársadalmakat a politikai apátia és a politikai radikalizmus egymást váltó ciklusai jellemezték. Míg a paraszti radikalizmus a húszas években még demokratikus parasztpártokat, a harmincas évektől azonban már a szélsőjobbot vagy a szélsőbalot támogatta. Ezek a politikai tradíciók megkönnyítették a második világháború utáni kommunista hatalomátvételt és a szélsőbaloldali diktatúra stabilizálását.

Az 1950–60-as évek állami iparosítása megváltoztatta ugyan az agrár-ipari népesség arányát, hiszen proletarizálta az agrárnépességet, de nem teremtett széles középosztályt. Növekedett az államtól való függés, de ez nem változtatott a politikától való *elüdegenedés* hagyományos attitűdjén a paraszt- és munkástömegek körében.

A társadalom politikai integrációjának napjainkig fennálló hiányát mutatja a társadalmi csoportok és településtípusok szerinti szavazatmegoszlás az 1990–91-es parlamenti választásokon. Az ellentétes szavazói viselkedés éles *szakadékot* mutat a szellemileg nyitottabb, „wesztornizáltabb” nagyvárosi értelmiségi népesség és a zártabb, elmaradottabb világban élő, képzetlenebb vidéki agrár- vagy munkásnépesség között. Míg az előbbieket szavazatukkal az ellenzék, az utóbbiak inkább a kommunistákat támogatták. E politikai-kulturális szakadék látványos megnyilvánulása volt, amikor Bukarestben, Szófiában és Tiranában a diákság és az értelmiség az első többpárti választások után egyszerűen nem volt hajlandó elfogadni annak eredményét:



megerősödése által teremtett stabilitás a tömegelégedetlenségből keletkező politikai *radikalizmussal* és az azzal együttjáró destabilizálódással.

Kelet-Európa politikai kettészakadása annál is inkább szembetűnő, mivel két különböző földrajzi régióhoz illeszkedik. A kettészakadás olyan évszázados, *történelmileg kialakult politikai-kulturális határok* mentén jött létre, melyet a kommunista rendszerek egységesítő modellje is csak ideig-óráig és csak részben tudott elfedni. A kommunizmus utáni politikai rendszerek közötti határvonal ugyanott jött létre, ahol a kereszténység keleti ortodox és nyugati római változata között húzódó évezredes vallásfelekezeti, valamint az ezzel összefüggő kulturális határ húzódik. Az új politikai határvonal a Török Birodalom és a Habsburg Birodalom között évszázadokig fennálló politikai határvonallal is egybeesik. Anélkül, hogy a történelmi determinizmus hibájába esnénk, meg kell állapítani, hogy a politikai és kulturális tradíciók szerepe Kelet-Európában nagy hatással van a kommunizmus bukása utáni fejlődésre, és nagymértékben hozzájárul a térség újbóli kettészakadásához.

## Szilágyi Ákos

### Forradalom és ellenforradalom a Szovjetunióban Pártok és eszmeáramlatok

Mikor elkezdtem készülni erre a konferenciára, mindenekelőtt az a kérdés izgatott, hogy hogyan merülhet föl egy változásfolyamatnak, egy még tulajdonképpen folyamatban lévő változásnak az értelmezése kapcsán az, hogy ez forradalom volt-e vagy nem volt forradalom. Itt a délelőtti folyamán többféle választ kaptunk erre, de visszatérő volt az, hogy bár tartalmában, végkövetkezményében ez egy forradalmi átalakulás lesz, lehet talán, de lényegében nem zajlott le, nem történt forradalom. Sokatmondó, hogy szinte mindenütt – azt gondolom, hogy Románia sem kivétel ez alól – csaknem pártpolitikai, eszmei beállítottságra való tekintet nélkül az átalakulásnak a kezdeményezőit, a különböző platformok, programok megfogalmazóit, kezdettől fogva, hát ha nem is irtózáttal tölti el az, hogy forradalomként határozzák meg azt, ami történt, mindenesetre kerülik ezt a kifejezést. Az, ami történik, nem szívesen értelmezi magát a forradalom kategóriájában, tehát szaktudósokra maradna, hogy a történelem, a beteg történelem teste fölé hajolva, ugye, a pulzusára tegyék a kezüket és megnézzék, hogy ver-e még, és megállapítsák, hogy ez akkor most forradalom volt-e, vagy nem volt forradalom.

Nem szeretném, ha elsikkadna itt egy elég fontos dolog, ami az elmúlt körülbelül másfél-két évtized eszmetörténetében igen fontos szerepet játszott, tudniillik, hogy a kelet-európai és nem csak a kelet-európai, baloldali értelmiség viszonya teljesen megváltozott a forradalomhoz, a forradalom tradíciójához. Míg a 60-as években a forradalom imádott istenség volt, s tulajdonképpen mindenhez, hogyha jó színben akarták feltüntetni, még a fogyasztói piacon is, hozzátették azt, hogy forradalom, tehát mindenféle forradalom volt, elektronikai forradalom, szexuális forradalom, forradalom a divatban, nyelvészeti forradalom, politikai, kulturális forradalom, nagy kulturális forradalom volt Kínában. A bálványok Che Guevara, Mao, Lenin. A szovjet 20-as évek. Az eredeti, az októberi forradalom volt a minta. A forradalom alapvetően pozitív tartalmú kifejezés volt. Most mindegy az, hogy a 60-as években történt-e forradalom vagy nem, az nem mindegy, hogy a 60-as évek értelmisége, az ellenzéki értelmiség, a kritikus értelmiség is szívesen gondolta el magát a forradalmár szerepében, gondolta el azt a folyamatot, amire hite szerint szükség volt forradalomként. Mármost a 70-es években ez tökéletesen megváltozik, annyira megváltozik, hogy tulajdonképpen csak 56 az az esemény, amire nézve mégis kivételt tesznek, és fönntartják a forradalom pozitív kifejezését, majd mindjárt utalok rá, hogy miért és hogyan, de általában véve a jakobinus forradalomtól kezdve mindenféle forradalom, mindenféle erőszakos változás elvetése jellemzi a 70-es évek baloldali kritikai értelmiségét is.

Ezalól a szovjet értelmiség sem kivétel, annyira nem kivétel, hogy ép-

pen a 70-es évek elején születik meg, akkor még szamizdatban az a szöveggyűjtemény, Szolzsenyicinék szerkesztésében, amely visszatér a századforduló orosz értelmiségi pálfordulásához, a 905-ös, 907-es forradalom után megjelent cikkgyűjteményéhez, a *Mérföldkövekhez*, amelynek a lényege az, hogy a kelet-európai értelmiségi tradíciót megtagadják. Megtagadják a forradalmat, a forradalomcsinálást, az értelmiségnek mint forradalomcsinálónak a szerepét, mert ez örülethez, értelmetlenséghez, lázadáshoz, káoszhoz, zűrzavarhoz stb. stb. vezet. De van egy másik szál, amit fontosabbnak tartok, ugyanis az orosz történelemé, és én a szovjet történelmet is az orosz történelem folytatásának tekintem, azzal a különbséggel, hogy az a bizonyos kelet-európai modell, amit Szücs Jenő annak idején a *Vázlat Európa régióiról* című esszéjében leírt, ez a kelet-európai modell egy kiteljesült, ha tetszik, totalizált formában élt tovább a Szovjetunióban vagy a Szovjetunió politikai keretében. Ez lehet az egyik magyarázó elv, a másik meg az, hogy ennek következtében Oroszországban forradalmak a szó nyugati értelmében, tehát polgári forradalmak, politikai forradalmak elkezdődhettek ugyan, de vagy nem, vagy nagyon furcsán értek véget. A lényeg szerintem az, hogy minden polgári, politikai forradalom egyrészt permanens, másrészt globális abban az értelemben, hogy az egész világra igényt tart. Mondjuk, ezek a pretenciók és ez a jellege a polgári politikai forradalomnak nyilván a francia forradalomban jelennek meg legtisztábban, de mivel a nyugati világban van civil-társadalom, volt egy elég masszív vállalkozói osztály, a burzsoázia, volt tradíció, a régi rend ellenállása is meg szociális viselkedése is teljesen más volt, ennél fogva ez a forradalom, ha tetszik, ez a permanens forradalom igen hamar beleütközik bizonyos falakba.

Tehát nem tudja magát megvalósítani mint politikai forradalom, de amíg létezik, addig ugyanazt csinálja, mint később a bolsevikok, csak a XVIII. század végének az eszközeivel. Tehát megjelenik pillanatok alatt a rémuralom, megjelenik az elveiknek, tehát a szabadság, egyenlőség, testvériség elveinek tökéletesen ellentmondó gyakorlat, a levéltitok megsértése, a sajtószabadság megsértése stb. stb. De mondom, ez igen hamar lefékeződik, és akkor jönnek ezek a mindenféle rettenetes thermidorok meg bonapartista fordulatok meg restauráció meg egyebek. A hagyományos képletben a forradalom volt a jó dolog, és a thermidor meg az ellenforradalom, mert végül is ez ellenforradalom volt, ez meg a rossz dolog. Nem mondom, hogy fordítva van, de ez kifejeződési formája annak, hogy a francia forradalmat végeredményben sikerült megállítani, és annak a forradalomnak a programját realizálni a politikai szféra szintjén, intézményesíteni egy hosszú folyamatban, amíg létrejön a nyugat-európai többpártrendszerű, parlamentáris demokrácia.

Ez egy viszonylag rövid idő Franciaországban, Nyugat-Európában. És én azt hiszem, hogy Oroszországban az 1917-es forradalom, amit én egyetlen folyamatnak tekintek, tehát kezdődött februárban, folytatódott októberben, de nem állt meg októberben, hanem még 1929-ben is folytatódott éppen azért, mert Oroszországban nem volt mibe beleütköznie. Tehát tulajdonképpen kiteljesíthette magát, ha tetszik, ad absurdum kiteljesíthette magát, és bizonyos értelemben formákra talált e kiteljesítés során a régi abszolu-

tisztikus cári rendszerben, tehát ennek a struktúráit, intézményeit használta föl erre a totalizálásra, és utána természetesen ugyanúgy, mint a francia forradalomnak, volt egy expanzionista szakasza is, próbált nemzetközileg is terjeszkedni. Tudjuk, hogy ez hogyan zajlott a II. világháború előtt és a II. világháború után. Én azt hiszem, hogy ez egy olyan hatalmas, ha tetszik, jakobinus típusú állam volt, amely csak a világtársadalomnak és a világgazdaságnak a falába ütközhetett bele előbb-utóbb, és ehhez kellett ez a hetven év. Tulajdonképpen itt most mutatis mutandis thermidoroknak meg restaurációknak meg bonapartista fordulatoknak meg nem tudom minek állunk előtte a Szovjetunióban.

Tudniillik azok az országok, amelyek az expanziónak részben áldozatai, tárgyai, részei lettek, ahogy ezekről visszavonul, leszorul az idegen forradalom állama, természetesen elég erősen kelet-európisálva, de valamelyest folytathatják tovább az életüket. Ők nem a saját forradalmukat csinálták, ők az orosz történelem részeivé, epizódjaivá váltak bizonyos értelemben. Kézrel-lábbal tiltakoztak ez ellen, megpróbálták kimászni belőle, de természetesen ez a régió nem lehetett olyan erős, hogy az orosz forradalom terjeszkedésének gátat vessen. Tehát itt csak a világgazdaságba, ha tetszik, a létező, az egyetlen világgazdaságnak a racionalitásába ütközhetett bele az orosz forradalom, és ennek az ütközésnek a következményeit látjuk most a Szovjetunióban. Ez a szintje a történelemnek láthatatlan, vagy ideológiailag közvetlenül nem jelenik meg, hacsak nem abban, hogy nem valamilyen forradalom az, amit akár lent, akár fönt akarnak, mert itt nemcsak az elítelt nem igenlik a forradalmat, hanem a társadalom széles rétegei sem, a Szovjetunióban sem. Nem a forradalom kategóriájában gondolják el a szükséges változást, hanem a forradalomellenesség kategóriájában. Az ellenforradalom erősen félreérthető szó, egyébként pedig 56-ot egy forradalomellenes forradalomként interpretálta a 70-es években, mondjuk, a kritikai értelmiség egy része: ez antitotalitárius, a világtörténelem egyetlen antitotalitárius forradalma volt. Én ezt nem fogadom el, nem hiszem, hogy ez a jelentése, csak jellemző eszmetörténetileg, hogy 56-ot, hiszen az is forradalom volt, azt ki kellett emelni ebből. Szerintem nemzeti felszabadító harc volt, nemzeti felkelés volt, ami hogy mi lett volna, tehát mi volt a szociális, politikai, erkölcsi, kulturális tartalma, az megítélhetetlen, csak azt tudjuk, hogy az expanzióval szemben egy védekező reflex, ha tetszik, egy lázadás, a nemzeti függetlenség kivívási kísérlete volt. Kísérlet arra, hogy visszatérjünk a saját nemzeti történelmünk medrébe. De ennek nem volt egy utópisztikus programja vagy utópiája, bármennyire is úgy tűnik így utólag rekonstruálva a dolgokat, hogy hát természetesen itt egy autentikus szocializmus meg munkástanácsok meg nem tudom, mi lett volna az 56 programja, mert én ezt abszolút belemagyarázásnak gondolom. A kritikai ellenzéki elit a 70-es évektől mindennél jobban ügyel arra, hogy véletlenül se legyen belőle a népet, a tömegeket elnyomó rendszer, a zsarnokság ellen, a forradalomra vezető avantgárd. Ennek írásos nyoma van, és ez Lengyelországban is így van. Nálunk a sokkal szerényebb keretek között is állandóan azt látjuk, hogy az ellenzék nem akar forradalmat. Nemcsak azért nem akar forradalmat, mert levonta a tanulságokat 56 meg 68 elbukásából, nem lehet konfrontálódni

ezzel a nagyon stabil vagy stabilnak látszó hatalommal, nincs értelme stb., nemcsak ezért, hanem szerintem azért is, mert általában a forradalom kezdett valami rosszat jelenteni, tehát megváltozott az eszmetörténeti kontextusa a szóznak.

A Kádár-rendszer erre nagymértékben természetesen rájátszott, és nemcsak a mai forradalomellenes rendszerváltásnak, ha tetszik, forradalomellenes forradalomnak – mindegy, ez fából vaskarika – a képviselői nem kedvelik annyira a forradalmi ünnepeket. A Kádár-rendszer sem kedvelte enyhén szólva, s jó oka volt rá, hogy ne kedvelje. Megint nemcsak 56 miatt. A XX. században ez a közép-kelet-európai régió erőszakos fordulatok, erőszakos változások áldozataként, meg részben alanyaként iszonyatos sok megpróbáltatáson ment keresztül. Tehát itt a közép-kelet-európai régióban ki voltak és ki vannak éhezve ezek a kis nemzetek arra, hogy végre nyugalom legyen, stabilitás legyen, béke legyen, rend legyen. Tehát itt van valamilyen folytonosság a Kádár-rendszer meg a jelenlegi rendszer között. Amennyiben nem szereti a forradalmat, tartózkodik, kerüli, nem szívesen gondolja el magát forradalomként.

Végül még egy mozzanatot szeretnék kiemelni. Ez megint egy olyan elem, mely közös a szovjet társadalom széles tömegei meg Közép-Európa széles társadalmi rétegei között. Ugye, itt nem jött létre valamiféle új uralkodó osztály, vagy egy új polgárság, amely most már nem bírja tovább ennek a régi rendi jellegű politikai rendszernek a burkában, és ezt lefeszíti magáról és így tovább. És hogy ennek lenne köszönhető, ugye, ez a változásfolyamat. A Szovjetunióban biztos, hogy ilyen nem jött létre, bármilyen gyakran emlegetik is a bürokráciával összefonódott árnyékgazdaságnak a tényleg nagyszámú képviselőjét, bandokráciáról, krimináltókérről, kriminálkapitalizmusról beszélnek. Ez tényező a Szovjetunióban, de nem ez volt az oka, ahogyan például az összeesküvés elmélet a nacionalista képviselői beállítják, a peresztrojkának, a glasznosztynak és ennek az egész változásfolyamatnak. Addig gyűlt a brezsnyevi pangás éveiben az árnyékgazdaságban a tőke – mondják ők –, hogy aztán fölrobbant. Ha ez így lenne, akkor a Szovjetunióban egy klasszikus polgári forradalom elébe néznénk, és hát nagyon jó lenne, ha fölrobbant volna ott ez a tőke, és a burzsoázia most végre színre lépne. De szerintem erről nincsen szó. A széles tömegek szerintem nem politikailag vagy szociálisan, s főképpen nem eszmeileg motiválva mondanak igent vagy nemet, vesznek részt vagy nem vesznek részt azokban a folyamatokban, amelyek itt Kelet-Európában zajlanak, hanem elsősorban a világtársadalomban uralkodó fogyasztói minták és fogyasztói bőség az, ami a szemük előtt lebeg. Tehát a széles társadalmi rétegek szemszögéből ez lenne a változás (Magyarországon ez nagyon jól látható, mert húsz éve tartó folyamat, és tetőzött, ugye, éppen a rendszerváltás időszakában). Az volt a forradalom, amikor Bécs felé megindultak az autók. Ilyen értelemben ez egy fogyasztói forradalom, a fogyasztónak a lázadása volt, és tulajdonképpen annyi embert soha egyetlen párt itt Magyarországon nem tudott megmozgatni, ahány embert ez a lehetőség, hogy a határok megnyíltak és behozhatja, amit akar.

Tehát a világtársadalomba való beilleszkedésnek, pontosabban a második régió valamilyen integrálódásának az eszménye vagy képe lebeg a társa-

dalom előtt, függetlenül attól, hogy ez megvalósítható-e, mennyi idő alatt valósítható meg, avagy nem. Nyilvánvaló, a szovjet társadalom számára ez abszolút utópia, abszolút utópisztikus módon képzelik is el a megvalósítását. A magyar társadalom számára kevésbé az, de nem eszmék, nem a szabadság, egyenlőség, testvériség, nem az igazságosság, még csak nem is a nemzeti függetlenség eszmei jelszava az, amely ebben a régióban, hát hogy úgy mondjam a nagy társadalmi tömegeket mozgatni tudja, hanem a fogyasztói minták elérésének a mikéntje és e minták követhetőségének a mértéke az, amivel egy politika igazában meg tudja nyerni vagy nem tudja megnyerni ezt a társadalmat. A Kádár-rendszer erre igen hamar rájött.

# Fodor Gábor

## Nemzedékek és forradalom

Elnézést a rövid késésért, de nagyon sok a parlamenti munkám mostanában. Amikor felkértek erre a konferenciára, gondolkoztam, hogy valamit kellene írnom a témával kapcsolatban, de az elmúlt napok eseményei és a sok munka ezt lehetetlenné tette, így csak néhány gondolatot írtam fel magamnak a jegyzetfüzetembe, és nem pedig egy előre kiosztható szöveggel készültem. Ezt osztanám meg a hallgatósággal, és még egyszer előre is elnézést kérek, ha egy kicsit kuszáltak, rendezetlenek lesznek, de tényleg alaposan lefoglaltak az elmúlt napokban a parlamenti események.

A kérdés, amiről a szervezők kérték, hogy beszéljek, ez a nemzedékek és a forradalomnak a problémája. Ez egyfelől érdekes így első hallásra, másfelől pedig rettenetes nehézségekkel kell szembenéznünk elmélkedésünk közben. Ahogy gondolkoztam rajta, egyre inkább arra a meggyőződésre kellett jutnom, hogy nagyon nehéz magát a forradalomnak a kérdését, a forradalmiságnak a problémáját nemzedéki szempontból megítélni. Egyúttal számításba kell vennünk, ha megnézzük azt, hogy mi történt az elmúlt években Magyarországon, volt-e forradalom és kik vettek vagy nem vettek benne részt, abból nem lehet kihagyni a Fidesz bekerülését a Parlamentbe, amely olyan párt, amelyben javarészt fiatalok vannak. Tehát itt egy fiatal generáció, egy nemzedék megjelent a politikában eleddig szokatlan módon. Erre érdemes magyarázatot keresnünk, vagy legalábbis nem árt megpróbálnunk körbejárni ezt az egész problémát: mi lehet ennek az oka?

Azzal kezdeném, hogy egy kicsit a forradalomnak a megítéléséről mondanék néhány szót, melyek talán a hallgatóság számára ismertek, vagy közhelyszerűek, de nem árt egy kicsit visszaemlékezni rájuk. A forradalom szónak, azt hiszem, a XX. század folyamán, különösen a század első felében volt nagyon erős pozitív jelentése. Visszaemlékezhetünk arra, hogy annak idején a háborúkat, a forradalmakat is sokan akár a művészek közül, akár a társadalom felső rétegéből, az elitből sokan látták valamiféle megváltó, megtisztító erőként. Amikor erről gondolkozunk, ezt érdemes felidézni, mert úgy vélem, hogy változott picit az ehhez való hozzáállás a század második felében, vagy legalábbis a 70–80-as években. Jelentősen változott, mert voltak tapasztalatok a forradalmakkal és a háborúkkal kapcsolatban is. Ráadásul ezek nem feltétlenül jó tapasztalatok voltak. A forradalom mítosza azonban már kisgyerekkorunktól kezdve jelen volt a körülöttünk lévő világban, ideológiai szinten.

Talán még emlékeznek az itt ülők, hogy a 70-es években állandóan Forradalmi Ifjúsági Napokat tartottak Magyarországon, tehát létezett egyfajta forradalmi kultusz. A Forradalmi Ifjúsági Napok egyik lényeges tartalmi eleme volt, hogy a forradalom a mindennapokban megvívható.

A 70-es években forradalminak számított a mindennapok harca azért,

hogy építsük a szocializmust, építsük a társadalmat, tehát ez volt a mi állandó, langyos forradalmunk állítólag.

Talán nem véletlen, hogy végül is, ha én a saját élményeimre gondolok, akkor leginkább az jut eszembe, hogy számomra magának a forradalomnak a jelentése sohasem volt egyértelműen pozitív tartalmú. Ez egy kicsit lejáratos, elkoptatott fogalom volt, és nem volt teljesen tiszta, hogy jó vagy nem jó. Most nézzük meg egy kicsit a nemzedékek fogalmát.

Igyekszem majd, amennyire lehet, tudatosan egyes szám első személyben elmondani gondolataimat, mert azzal is egy kicsit gondjaim vannak, hogy mennyiben lehet megítélni egy nemzedék vélekedését a feltett kérdésekről. Emlékszem Csengey Dénes könyvére, *És mi most itt vagyunk*, amelyet Cseh Tamásékról írt, arról a nemzedékről. Érdekes írás volt, de olvasva a könyvecskét, az jutott az eszembe, hogy az a generáció, amihez ő tartozott, sokféle emberből állt. Az én bátyám is ugyanahhoz a generációhoz tartozott, és egyáltalán nem úgy gondolkodott ezekről, a dolgokról, ahogy ő azt ott leírja, tehát mindig egy picit önkényes dolog, ahogy a történeteket megpróbáljuk különböző kategóriákba rakni. Sokkal könnyebb kisebb csoportokat, akár a generációs elitnek a problémáit megragadni.

Visszakanyarodva a forradalom kérdéséhez 89–90-ben Magyarországon, úgy látom, nemigen történt forradalom. Elég furcsa is lenne az ellenkezőjét bebizonyítani. Ahogy emlékszem 89-től a történésekre, nem is volt alkalmas a légkör. Tehát valamilyen módon a körülmények befolyásolják azt a helyzetet, amit forradalmi helyzetnek szoktunk nevezni, miközben nyilván vannak sokan, akik erre készen állnak és megpróbálnak forradalmárként cselekedni. Itt a bibói gondolatra utalnék a hivatásos forradalmárokról és a hivatásos reakciósookról, de emlékszem rá, amikor az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásai elkezdődtek, amikor elindult a pártállam bomlása 88–89-ben, nem az volt a beállítódása az ellenzéknek sem, hogy itt várható valamilyen forradalom, vagy akár arra kell spekulálni, hogy forradalom lesz.

Ha emlékszünk a retorikára, hogyha megpróbáljuk összeszedni a főbb elemeket, akkor láthatjuk, a kulcsszavak ezek voltak: tárgyalások útján próbáljunk előre menni, próbáljunk megállapodásokat kötni, és a legvégső esetben jött elő, hogy mi lesz akkor, ha az emberek kimennek az utcára, mit tudunk majd akkor tenni, hogyan tudjuk akkor őket visszavezetni onnan.

Azt hiszem, forradalom nem történt Magyarországon, de mégiscsak történt egy átalakulás, egy rendszerváltás, amiben fontos szerepet játszottak a fiatalok. Miért történhetett ez meg? Érdemes megvizsgálni amiről az előbb beszéltem, azt a néhány alapelményt, vagy alap-attitűdöt, ami valamilyen módon talán hatott erre a nemzedékre vagy legalábbis, mint ahogy mondtam, annak az elitjére, azokra, akik valamilyen módon magatartásmintákat is sugároznak a többiek felé. Nézzük meg a 70-es évek végének, a 80-as évek elejének magyarországi társadalmi környezetét. A 80-as években addig nem tapasztalt folyamatok indultak el. Minimálisan ugyan, de pluralizálódott a társadalom és elindultak magánvállalkozások, egy pici szabadság megjelent a társadalomban, és egyúttal a társadalmi konfliktusok, a szociális konfliktusok is sokkal inkább előbukkantak. Ennek az egyik első jele valamikor a 70-es évek végén, a 80-as évek elején az úgynevezett csöves jelenség volt.

Többek mellett az akkori tizenévesek azok, akik most ott vannak a Fideszben, és nekünk is nagyon érdekes tünet volt, amikor kiderült, hogy sokunknak hasonló élményei voltak, ugyanazokra a koncertekre jártunk, ugyanazokon a helyeken találkoztunk, ugyanúgy ott voltunk a Hobo, P. Mobil, Beatrice, majd később az Európa Kiadó, Kontroll, Trabant és egyéb koncerteken, tehát hasonló kulturális háttérrel érkeztünk. Ami nem pusztán kulturális háttér volt, hanem szociológiai probléma is. Nevezhetnénk artikulálatlan felkiáltásnak is. Itt van egy jelentős része ennek nemzedéknek, akik nem akarják tudomásul venni a lejáratott játékszabályokat, és ha látványlag nincs is pontosan megfogalmazott jövőképük, egy biztos, nemet szeretnének a jelenlegire mondani, és nem igazán akarnak beilleszkedni a társadalomba. Úgy hiszem, nagyon fontos jelként kell visszatekintenünk az akkori eseményekre. Én ezt mindenképpen olyan közös élménynek tekintem, amely közös gyökereket teremt e nemzedék több tízezer tagjának.

Másik fontos élménynek tekintem a lengyel eseményeket, vagy ahogy a későbbiekben nevezték: a lengyel forradalmat. Ez a Szolidaritásnak a története a 80–81-es évek idején.

Meghatározóként jelentkezett a számunkra, bár még egyszer mondom, ezzel is érdemes óvatosan bánni, mert nem lennék igazságos, hogyha azt állítanám: mindenki számára oly sokat számított, és mindenki azt gondolta erről, amit én, vagy én is azt gondoltam annak idején 80-ban, amit aztán 88-ban, vagy 89-ben. Nyilván változott ennek is a megítélése, de valamilyen módon e generációs elitnek a javarésze kialakította a viszonyát Walensáékhoz. A lengyel Szolidaritás mást jelentett, mert a társadalomnak az ellenállását lehetett látni a diktatúrával szemben. Aztán a későbbiekben próbáltunk minél többet megtudni a történetekről, és bizonyos szempontból próbáltunk modellt is keresni benne, hogy miképpen lehet Magyarországon is valamilyen módon ezt a rezsimit, ezt a társadalmat más irányba fordítani. Ez, azt hiszem, jelentős generációs élmény volt. Fontos pontnak számított attitűdünk kialakulásában az, ami közben Nyugat-Európában történt. Vajda Mihály írta, hogy a 60-as évek valahol 68-ban értek véget a modern korrallal együtt. Talán onnantól kezdve beszélhetünk a posztmodern korról, amelyben nincs egyfajta igazság, ami megválthatja a társadalmat és ami egyedül érvényes lehet.

A mi számunkra ez kapcsolatot jelentett például az akkor megjelenő és nagyon intenzíven működő békemozgalmakkal és zöldekkel. 80–84-ben, voltak tüntetések és demonstrációk az akkori atomtöltetek ellen, vagy a zöld mozgalom, ami akkor tűnt fel Nyugat-Európában és meglepetésszerűen betört a politikába. Megjelent egy nonkonform párt a politikában, ezzel valamilyen módon tükröt tartva, egy kicsit a politikai rendszer, a demokrácia elé.

E jelenségek mind hatottak a gondolkodásunkra. Magyarországon belül is létezett néhány hatás, amelyről csak futólag tennék említést, ami, azt hiszem, megint csak fontos volt, és közrejátszott abban, hogy később mi történt sokunkkal e generációból.

Az egyik az az ellenzékkel való kapcsolat, az ellenzék felfedezése, amikor kiderült, hogy azért Magyarországon is van egy csoport, aki másként

gondolkodik vagy más módon szeretne élni. Egyúttal tanulsága volt az ellenzék izoláltságának is a felismerése, ami azt eredményezte sokak számára, hogy bár rengeteget tanultak ezektől az ellenzékiektől, de valamilyen módon másképpen szeretnék volna megoldani a létező problémákat; nem ilyen bezártságban, hanem valamilyen módon a társadalom számára is felfoghatóan. Aztán egy sajátos közösségi élmény is megjelent a mi tizen- és huszoneves korunkban: ez a szakkollégiumi mozgalom, aminek lényeges szerepe volt abban, hogy végül is itt kialakulhatott a generációs elit, aki tudott magatartásmintákat sugározni a többiek felé. Közösségi élmény is volt abból a szempontból, hogy ezek modellértékű kísérletek voltak, ahol mi tudatosan törekedtünk arra, hogy kis demokrácia-szigeteket próbáljunk létrehozni a szakkollégiumokban.

Még két apróság.

Lehetővé váltak az utazások Nyugat-Európába, és hogyha a 60-as évek fiataljait, az akkori nagy generációt összehasonlítjuk, mondjuk, a 80-as éveknek a fiataljaival, akkor ez is döntő különbség volt. A mi generációnk közül, azok közül, akik az egyetemre jártak, az egyetemi évek alatt nagy számban jutottak el Nyugat-Európába, ami lehetőség szerint vagy interrail-es út volt, vagy autóstoppos út, de lényeg az, hogy be lehetett járni az addig csak olvasmányokból ismert Nyugatra.

A másik a tömegkommunikáció változása. A különböző sajtótermékek, televíziós adások, rádiós adások is intenzíven jelentek meg akkoriban Magyarországon, és ezek a tömegkommunikációs minták, amelyek megintcsak Nyugat-Európa felől jöttek, erősen hatottak talán erre a nemzedékre.

Tehát összefoglalva, úgy gondolom, hogy a forradalomhoz való viszonya végül is ennek a nemzedéknek másképp alakult, mint az előző nemzedékeknek. Sokan már egyáltalán nem hittek és nem bíztak abban, hogy itt a forradalom döntően megváltoztathatná, helyesen és igazságosan változtathatná meg a társadalmi viszonyokat. Nem is igazából ebben gondolkozott talán a generáció elitjének a javarésze. Mindenki számára világos volt, hogy ha forradalom lesz, akkor az természetesen olyan valami, ami létezik, amit tudomásul kell venni, amihez viszonyulni kell, de nem biztos, hogy ezt kell akarni, ezt kell kívánni, ezért kell harcolni, mert talán már egy másfajta világban élünk, és nem biztos, hogy erre a világra ez az adekvát válasz, hogy valamilye forradalomnak a kieroszakolásán törjük a fejünket. A forradalomhoz való viszony és egyáltalán a forradalomnak az értékelése változott meg vélhetően a 70-es, 80-as években a világ változásával együtt, és talán ennek a generációnak a megjelenése a politikában ennek a következménye is. Érdeemes arra is figyelniünk, hogy minden fiatal generáció valamilyen módon ezekben a forradalmi változásokban, átalakulásokban részt vesz. Méghozzá úgy vesz részt, ahogy láthattuk a prágai, a berlini, a romániai eseményeknél, az első sorokban voltak, harcoltak, lőttek, a falat bontották, a Vencel téren tüntettek, tehát mindenütt ott voltak a fiatalok, majd utána ez a generáció rövid úton a perifériára is került ezekben az országokban a politikai életben. Magyarországon történt meg az, hogy a politika fő áramában tudott maradni a Fidesz révén, és talán azért is, mert egy kicsit másfajta volt Magyarország helyzete, mások voltak a körülmények, más volt eleve a viszony ezekhez a

nézetrendszerekhez, az ideológiákhoz, a forradalomhoz. Mások voltak az alapélményei ennek a generációnak, mint a körülöttünk lévő jóval elzártaban működő társadalmakban, úgyhogy azt hiszem, ez is egy üzenete a 80-as éveknek: átértékelődtek ezek a fogalmak.

## Körösényi András

Kovács Andrástól kérdezem: jól értettem, hogy a pártoknak az érdekcsoportokhoz való kötődését, mint a polarizáció erősítő tényezőjét említetted? Mert akkor ezzel vitatkoznék. Sem a fragmentálódás, sem pedig a pártoknak az érdekcsoportokhoz való kötődése nem vezet önmagában a polarizálódás irányába, s ez igaz a magyar politikai palettára is.

A fragmentálódást említve a gazdasági érdekcsoportokra gondoltál. Gazdasági érdekcsoportok között azonban mindig lehetőség van valamilyen kompromisszumra. Általában az a politika, ami gazdasági érdekcsoportokra épít, az adok-veszek politikája: amikor kölcsönös engedményekért cserébe valamiféle kompromisszumot el tudnak érni a felek. Ez gyakorlatilag a korporatív, az érdekképviselői szervek közti egyezkedéseknek is a logikája, de pártpolitikai szinten ez hasonlóan működik. A polarizáció akkor nő meg igazán, hogyha akár a fragmentálódásra, akár az érdekcsoportokra ideológiai rakódnak rá. Ha valamilyen kulturális ellentét, kulturális tagoltság rakódik rá, és szubkultúrák közötti ellentétről van szó, mint ahogy, azt hiszem, a weimari köztársaságban is erről volt szó. Tehát például a szociáldemokrata vagy kommunista szavazó munkások, szervezett munkásszavazók vagy a *nem* katolikus liberális középosztály közötti szakadék – az utóbbiak, akik elmentek a 30-as évek elején a náci párt irányában – ezek között egy kulturális szakadék, kulturális ellentét volt. Tehát én azt hiszem, hogy a fragmentáció, ha az nincs megfejelve egy ideológiai ellentéttel – márpedig Magyarországon ennek semmi jelét nem látni, hogy a szavazók szintjén, tehát a milliók szintjén ideológiai ellentétek lennének, vagy ideológiai tagoltság lenne, akkor is, ha a parlamentben az egyházi ingatlanokról ilyen késhegyig menő viták folynak – akkor a polarizáció veszélye csak minimális, vagy egyáltalán nincsen.

## Kovács András

Igen, én valóban azt mondtam, hogy ha egy politikai rendszerben a pártok elsősorban gazdasági érdekek képviselőire törekszenek, akkor ez a fragmentációt és a polarizációt is növelheti. Na most szét kell választani szerintem az általános párt-szociológiai megfontolásokat és a konkrét helyzetekben megvalósuló alternatívákat. Általában véve azt gondolom, hogy ha egy olyan parlamenti rendszer alakul ki, amelyben a működő pártok igen erősen kötődnek gazdasági érdekcsoportokhoz, akkor ennek az lesz a következménye, hogy a politikai döntéshozatalban ezek a gazdasági érdekcsoportok a pártok mint klienseik révén érvényesíteni fogják az érdekeiket.

Minél homogénebb érdekcsoportokhoz kötődnek ezek a pártok, annál konzekvensebben fogják érvényesíteni ezeket az érdekeket, és ez még egy kiegyensúlyozott parlamenti rendszerben is nagyon labilis többségek létrejöttével fenyeget. Gondoljunk, mondjuk, arra a példára, amit Magyarországon a Kisgazda Párt jelent. Ez egy kifejezetten érdekképviselői párt, viszonylag homogén társadalmi réteg, bizonyos társadalmi nyomást gyakorló csoport érdekképviselőit vállalkozott, és részben ezért illeszthető be nehezen egy kompromisszumos parlamenti rendszerbe. De logikailag is belátható, hogy minél erőteljesebbek egy párt érdekképviselői törekvései, minél jobban érvényesülnek a nyomást gyakorló csoportok a pártapparátusi klientúrán keresztül, annál kérdésesebb, hogy létrejönnek-e szilárd kormánytöbbségek az adott parlamentben. Ezt a tendenciát felerősíthetik adott körülmények, olyan körülmények, amelyek Weimarban és talán már Magyarországon is megtalálhatók. Ezek közé tartoznak a kifejezetten a gazdasági válsággal és az elszegényedéssel és emiatt az érdekviszonyok polarizálódásával kapcsolatos folyamatok, és én ezt tartom különösen veszélyes fejleménynek. Ha mindazok a tényezők, amelyekről én itt beszéltem, összekapcsolódnak egymással, akkor végbemehet a weimarizálódási folyamat. Ilyen körülmények között a parlamenti pártok gyakran elvesztik támogatottságukat, apad a rájuk szavazók száma, emiatt viszont egyre inkább arra kényszerülnek, hogy a nem szavazók rétegéből nyerjenek meg szavazókat, mintsem hogy egymástól hódítsák el őket. Ez az érdekképviselői jelleg erősödéséhez vezethet, mégpedig egy gazdaságilag romló szituációban az olyan érdekképviselők érvényesítéséhez, amelyek a szélsőségek irányában elmozduló érdekek képviselőire ösztönözhetnek, és én ebben látom a veszélyt, amiről te beszélsz.

## Garai László

Nekem Fodor Gábor most elhangzott előadásához van egy kérdésem. Én magam foglalkoztam a politikai nemzedékek szociálpszichológiájával, és azt a megállapítást kellett tenni, hogy egy-egy nemzedéket nem egyfajta *beállítódás*, hanem egy *beállítódás* mentén való *polarizáció* jellemez, tehát például ugyanahhoz a nemzedékhez tartozott az, aki 19-ben elment kommunistának, mint aki 19-ben elment ébredő magyarnak, vagy ugyanaz a nemzedék volt jóval később, aki 45-ben a „fényes szellők” mentén akarta megújítani ezt a világot, s aki egy pár hónappal korábban 44-ben azt mondta, hogy ez most már tűrhetetlen, hogy ez a horthysta-liberális-judeo-plutokrata (még mondott öt ilyen szótagot) eladta az országot az akárcicsodáknak és kezünkbe kell venni az ügyet, és elment nyilas pártszolgálatosnak.

Na most a kérdésem az volna, hogy megítélésed szerint annak a képzetnek, amit ebben a nemzedékben a Fidesz képvisel, mi volna ez a politikai vagy akármilyen ideológiai ellenpólusa? Azért kérdezem ezt, mert zavarba ejt, hogy itt nem találok az ellenpólust, és mint hogyha úgy nézne ki, hogy a Fidesz ellenpólusát egy ilyen tökéletes politikai közömbösség képviselné.

## Fodor Gábor

Nehéz erre válaszolni. Arra gondolsz ugye, hogy a nemzedéken belül mi lenne az ellenpólusa, tehát nemcsak ideológiai szinten, mert az talán könnyebben körülírható. Én azt hiszem, és ezért is próbáltam óvatosan fogalmazni, azzal kapcsolatban, hogy hogyan tudunk hozzáállni ahhoz, hogy milyen egy nemzedéknek az arculata, hogy nyilván ugyanolyan sokszínű, mint magának a társadalomnak. De azt hiszem, hogy ugyanúgy ebben a nemzedékben is, amiről én beszéltem, azért megvan egyfajta polarizáltság, hiszen hogyha a politikai erőket nézzük vagy a politikai ideológiákat, akkor nemcsak a Fidesz létezik a fiatalok körében, hanem vannak más szervezetek, van Ifjúsági Demokrata Fórum is például, ami azért másfajta ideológiát, másfajta értékrendet képvisel, még ha az nem is olyan erős, mint a Fidesz. A kiszegzártnak is van ifjúsági szervezetük, ők is megjelennek néha-néha, vannak keresztény ifjúsági szervezetek is, akik néha állást foglalnak, és erősen más értékrend alapján, más szemlélettel, mint a Fidesz. Tehát vannak azért ilyen típusú szervezetek. De egy biztos. Talán a Fidesz tűnik a legaktívabbnak, a legerősebbnek és a legnagyobb befolyásúnak, valószínűleg azért egyébként, mert én is úgy gondolom, hogy a másik oldalon nem is annyira az ellenideológiák vagy az ellenértékek állnak, mert megjelennek ezek, léteznek, tehát tudnunk kell, hogy vannak más ilyen szervezetek, de talán a legerősebb ellenpólus tényleg nem ez, hanem egyfajta kiábrándultság abból, hogy maga a politika egyáltalán képes-e változtatni valamit, érdemes-e benne rész tvenni, érdemes-e valamilyen kapcsolatot kialakítani vele.

Azt hiszem, ez eléggé általánosan jellemző az egész társadalomra, és az egész generációnak is egy jelentős részére. Szóval, ha ilyen ellentétpárokat kellene keresni, akkor lehet találni, de a generáció nagyobb részére azért, azt hiszem, inkább ez a passzivitás, távolságtartás a jellemző. Csak az elitjében van egy ilyen típusú mozgás, de ez már egy másik probléma, ez már egy másik történet.

## Égető Péter

Fodor Gábortól szeretnék kérdezni, az egyik nemzedékedet befolyásoló tényezőről szeretnék kérdezni, és egy olyanról, amiről nem beszéltél. Igen érintőlegesen beszéltél a nyugati békemozgalmakról, meg tudnád-e egészen pontosan mondani, hogy a viszonyotok egy ígéret volt vagy egy elutasítandó dolog, és ezzel kapcsolatban utalnék a Timothy Garton Ash-re. A másik, hogy 56-ról alkotott képek mikor sűrűsödött össze, és mikor volt ilyen rádőbbenés? Ez a demokratikus ellenzéknel is valahogy megtörtént.

## Fodor Gábor

Igen, valóban említettem a békemozgalmakat, a zöldeket, ezeket példaképp hoztam arra, hogy Nyugat-Európában is elindultak olyan politikai

mozgások, amelyek fontosak voltak, amellett, hogy azért, létezett más politikai mozgás is, a konzervatív ideológiák térnyerése, valamiféle korszakváltás, ahogy azt még annak idején Körösi András írta könyvében. Ezek elég fontos hatást tettek ránk, sokunkra, akik a szakkollégiumokban voltunk akkor, és akik most is valamilyen módon az aktív részét képviselik e nemzedéknek vagy a Fideszben benne vannak. Még hozzá azért, mert ezek Magyarországon is kitorési lehetőségek voltak a diktatúra nyomásából, a diktatúra mindent ellenőrizni akaró szorításából. Emlékezzünk csak a Dialógus Békemozgalomra vagy a Bős–Nagymarosi Vízlépcső elleni demonstrációkra, tüntetésekre, ezek olyan területek voltak, melyek nem direkt módon, nem ideológiailag támadták a rendszert, hanem egy más módon, jóval elemibb, humán szinten próbálták feltörni azt, és ezért lett nagyon fontos a közép-európaiak, a kelet-európaiak számára a velük való kapcsolat kialakítása. Közben egy másfajta tényre is rá kellett ébrednünk, arra, hogy ezalatt mi folyik, mi történik Nyugat-Európában. Annak a társadalomnak is komoly gondjai, problémái vannak, és hogyha mi még el is utasítjuk azt, amiben élünk, azt tudnunk kell, hogy az elkövetkezendő társadalom, a demokrácia, amit valamilyen módon szeretnénk megteremteni Magyarországon is, tele van ellentmondásokkal, tele van borzasztó problémákkal, amelyekkel már a 80-as években is küzdött. Valami ilyesmi volt az üzenete, valami ilyesmi volt a lényege e folyamatoknak a számunkra.

56 pedig egy nehéz ügy. Én erre azt tudom mondani, hogy azt hiszem, szinte mindannyian megküzdöttünk ezzel valamilyen módon, ki előbb, ki utóbb. Volt, aki a családja révén került kapcsolatba a történetekkel, mások a későbbiekben különböző könyvekből, amelyek Nyugat-Európában jelentek meg, aztán bekerültek Magyarországra, a szamizdatokból, a *Beszélő*ben olvasott cikkekből ismerkedtek meg vele. A lényeg az, hogy mire eljött a harmincadik évforduló, nagyjából elég erős 56-os kép élt ebben a társaságban, és számunkra elég nyilvánvaló volt, hogy hogyan álljunk hozzá a forradalomhoz. De 56 kapcsán megemlítenék még valamit. 56-nak a felfedezésében volt egy nagyon fontos személy, aki, azt hiszem, jelentős szerepet játszott elveink és alap-attitűdjeink kialakulásában, ez pedig Bibó István, akinek a nevét az a kollégium is őrzi, amely a rendezője ennek a konferenciának. Érdemes itt is egy picit eljátszani ezzel a gondolattal, hogy kik voltak azok a szellemi nagyságok, akik hatottak emberekre, nemzedékekre.

Ez nagyon érdekes dolog. A 60-as években, a 70-es évek elején, a lukácsi megújulás sokat számított az akkoriak számára. Egyfajta újragondolása a marxizmusnak, visszatérni a gyökerekhez, ez volt talán az üzenete (bár lehet, hogy én rosszul gondolom) a 60-as évek végének, a 70-es évek elejének. A mi számunkra ez már nem volt kérdés, tehát a mi viszonyunk a marxizmushoz már egészen más volt. Valahogy nem vetődött fel sohasem, hogy ebben a kategóriarendszerben kellene gondolkodnunk, és ezért volt Bibó nagyon fontos, mert igaz, hogy Bibó szocialistának vallotta magát, de nem marxistának. És a mi Bibóhoz való viszonyulásunkban már benne foglaltatott ez is, amellett, hogy rengeteget jelentett nekünk a bibói gondolat, Bibó 56-os szerepe, 56-értékelése, a népi-urbánus vita értelmezése, a zsidókérdéshez való viszonyulás, Ebből is következik, hogy számunkra már evi-

dencia volt, hogy a marxizmus nem jelentett olyan ideológiát, amihez nekünk különösebb módon közünk van, tehát nem abból akartunk kiindulni.

## Kovács András

Lehet, hogy félig-meddig kérdés, amit fölteszek. Én azt gondolom, hogy a korosztály és a nemzedék nem ugyanaz a fogalom, és nem minden korosztály alkot nemzedéket. Ahhoz, hogy a korosztályi csoportok valamilyen formában nemzedéket alkossanak, ahhoz más, ahhoz valami több kell annál, mint hogy ugyanolyan életkorúak. És ez most Garai László kérdéséhez kapcsolódik, hogy azok a generációk, amelyekről ő beszélt, ezek olyan értelemben tényleg nemzedéket alkottak, azaz volt valamiféle uralkodó ideológiai-kulturális paradigma, amely mentén eloszlottak. Ez tette őket valahogy nemzedékké. Na most énnekem az a benyomásom, hogy az utolsó ilyen korszak, amikor ez még létezett, az valóban a 60–70-es évek időszaka volt, amikor még létezett az a fajta paradigma, ami – hogyha most nagyon leegyszerűsítve fogalmazok, akkor az egyik oldalon állt a Kádár-rendszer negatív legitimitációja, ami az úgynevezett reformmentalitásban sűrűsödött össze – röviden: nem jó, ami van, de mégis jobb, mint egy csomó minden más –, illetve ennek az elutasítása a másik oldalon a volt 56-osok vagy az új demokratikus ellenzék részéről. Ennyiben tehát osztoztak ebben a paradigmában. Énszerintem ez azzal a generációval szűnt meg, amelyikről Fodor Gábor beszél. Ők egyszerűen kívül kerültek ezen az ideológiai-kulturális paradigmán, de nem fogadtak el egy másikat sem, tehát énszerintem az a generáció, amelyikről ő beszél, nem alkot nemzedéket a szónak ebben az értelmében. És ezért nem is gondolom azt – és nem tudom, hogy te így gondold-e –, hogy a Fidesz az valamilyen formában egy nemzedéki csoportosulásnak a politikai megjelenítése. Szerintem másról van szó.

## Fodor Gábor

Igen, osztom a véleményedet, én is úgy gondolom, nagyon nehéz ezt leírni egy nemzedéki vonal mentén, és én sem hinném azt, hogy pusztán nemzedéki párt lenne. Ettől függetlenül tudomásul kell vennünk azt a tényt, hogy mégiscsak huszonevesek csinálták a Fideszt, mégiscsak a huszonevesek jutottak be valamilyen módon a politikai áramlatba, még ha ez nyilván változni is fog. Azt hiszem, hogy most már jóval általánosabb a jelentése, mint hogy pusztán egy generációhoz kössük. Most már mást jelent a Fidesz, de annak idején a 89–90-es években a fiatalságnak azért nagy jelentősége volt. A választópolgárok, a társadalom szempontjából ennek volt egy lényeges üzenete, talán valamiféle olyan vágy jelent meg arról az oldalról, hogy itt van egy olyan társaság, amelyik újrakezdheti a dolgokat. Tehát vágy az után, hogy ne ugyanazokat a problémákat, ugyanazokat a vitákat reprodukáljuk, amelyek az elmúlt évtizedekben voltak ebben az országban, ne kerüljünk vissza ugyanabba a helyzetbe. Valami ilyesmi volt a Fideszben, tehát a fia-

talságnak volt egy fontos jelentése, volt egy nagyon fontos eleme a Fidesz működésében, de én se hinném manapság már, hogy pusztán generációs pártnak lenne tekinthető. Amit a paradigmaváltással kapcsolatban mondtál – én is úgy gondolom, erre utaltam is, hogy megszűnt ez a paradigma – valóban, 68–70 tájékán tűnhetett el. Ezt a kort, amiben most élünk, talán a posztmodern fogalmával lehetne megközelíteni. Sokfajta nézet, sokfajta ideológia jelenik meg, és magának az ideológiának a szerepe is egészen más-képpen értékelhető, mint a 60-as években.

Itt kulturális szinten is nagyon vegyes a kép, és ebben a felfogásban, ugyanúgy jelen vannak a giccsbe hajló irányzatoktól kezdve a legmagasabb és legelvonottabb művészeti irányzatok is, és a politikában is nagyon kevert ideológiai színezetű pártok, nézetek jelennek meg. Tehát ez egy jóval kaotikusabb forma, azt hiszem, mint amelyek az előző évtizedekben voltak. Hát így néznek ki a 80–90-es évek, ezzel kell szembenéznünk, ilyen világban élünk, azt hiszem, és ennek az egyik résztvevője a Fidesz, amely valóban nem köthető manapság már pusztán egy korosztályhoz, egy nemzedékhez, egy generációhoz, ennél jóval szélesebb a jelentése.

## Szalai Pál

Nem szeretném a holnapi előadásomat megelőlegezni, de ezzel a poszt-modernitással kapcsolatban fel kell vetnem egy talán kicsit elvontnak tűnő problémát. Nem tudom, hogy nemzedéki kérdés-e, de én megértem, hogy az abszolút igazság fogalmát elutasítja egy generáció egy olyan évszázadban, amikor ezt ki próbálták sajátítani bizonyos diktatúras irányzatok. Én azért abból indulnék ki, hogy kell valamilyen rögzített pontnak lenni, amit keresünk. Ha a különböző pártok úgy állnak fel, hogy mindegyikük valami módon keresi az igazságot, csak a korlátozottságunk miatt nem tudjuk megtalálni, ebből valami kijöhet. De hogyha ezt teljesen elutasítjuk, akkor a helyzet az lesz, hogy vagy a nyers érdekek jegyében fogunk cselekedni és kitaposuk egymás belét, ez, ahogy látjuk hogy most így privatizálunk vagy úgy privatizálunk, és ezé legyen vagy azé legyen a tulajdon, itt nagyon nehéz valamilyen kompromisszumot találni – vagy pedig az érzelmek jegyében cselekszünk, és ennek is ugyanaz lesz az eredménye. Mert az, hogy most valaki a „Boldogasszony Anyánk”-at fújja-e vagy a John Lennonnak valamilyen dalát, vagy a „Fel, vörösök, proletárok!”-at, ha tartalmi kérdéssé válik, akkor megint csak ki fogjuk egymás belét taposni. Én nem látom a mai magyar politikai életben a párbeszédre való törekvésnek a szikráját sem, csak a legelvadultabb indulatokat. Hát nem kéne egy kicsit azért mégiscsak ezt az igazságkeresési mentalitást visszaiktatni a jogaiba? Talán az a 68, mint keresés, nem volt annyira rossz, legalábbis itt Kelet-Európában.

## Szilágyi Ákos

Nem csupán az eszmei vagy ideológiai paradigmában elfoglalt hely lehet meghatározó, hanem a történelmi időben és térben való lehorgonyozottságunk, valamifajta „éppen-akkor” és „éppen-ott”. Ha tetszik, ez lehet az a bizonyos, sokaktól hiányolt és keresett „rögzített pont”, az a pont ugyanis, hogy nincs rögzített pont, az a pont, ahol egyetértünk abban, hogy nem akarunk ilyen pontot rögzíteni, mert minden rögzített pont ideológia és hatalom, korlátoltsághoz és kényszerhez vezet, és ez az, amit történelmi lehorgonyozottságunk okán, „éppen-itt” és „éppen-most” eszmei beállítottságtól, felfogástól függetlenül egyformán nem kedvelünk. Van vagy lehetséges tehát itt egyfajta konszenzus, bár talán nem is konszenzusról, hanem a mentalitás, a „történelmi hullámhossz” azonosságáról vagy hasonlóságáról kellene beszélni. Nagyon jól érzékelhető ez a változás, ugyanis a „rögzített pontok” iránt érzett viszolygás, ironia az új nemzedékben, ami általános jelenség a fejlett országokban, s úgy látszik, e tekintetben mi is fejlettek vagyunk, mármint szellemileg fejlettek. Olykor az a benyomásom, hogy túlfejlettek. A lényeg az, hogy a – nevezzük talán így – posztmodernitás korszakába lépő országokban nem a hagyományos ideológiai, eszmei platformok, az igazságkeresés és igazság-kinyilatkoztatás mentén tagolódik a társadalom, legalábbis nem ez a döntő. Számomra a Fidesz azért az egyetlen szívet melengető pont a magyar politikai palettán – rögzített pont? –, mert egyszerűen érvénytelennek tekinti ezeket az ideológiai kérdéseket, amelyek körül a hagyományos szekértáborok anakronisztikus háborúja folyik. Egyszerűen nem tud velük mit kezdeni és nem is akar, hacsak nem ironikus értelemben. Ez nagyon rokonszenves nekem. És ezért több a Fidesz ifjúsági vagy nemzedéki pártnál, ugyanis éppen azt a nagy modernizációs elmozdulást testesíti meg és erősíti fel a maga szellemi és politikai eszközeivel, amely az elmúlt 15–20 évben a magyar társadalom legszélesebb rétegeit tolt a hagyományos ideokratikus, irodalmias, rendies mentalitástól egy pragmatikus, prózai, ideológiátlan modern mentalitás és – persze – életvitel felé. Ez volt a Kádár-rendszer legfőbb hozadéka és nem a „kommunizmus”. Persze, érthető, ha a „rendszer váltás” időszakában színrelépő, önmagukat kereső új pártok a politikai csaták hevében nem a valóságos, hanem egy képzelt, voltaképpen visszaképzelt ellenféllel küzdöttek meg, úgy állítva be a dolgot, mintha a Kádár-rendszer harmincvalahány évében egyvégtében sötét kommunista ideokrácia lett volna, és éppen nekik és éppen most kellett volna színre lépniük, hogy dogmáit megdőntsék, tabuit megsértsék, ideológiájával leszámoljanak. Mondom, érthető ez, mert a biztos győzelem tudatában előnyös az ellenfél „felstilizálása”, annál nagyobb a győzelem súlya, de ez nem felelt meg a valóságnak, s utóbb rengeteg félreértés és kellemetlenség forrása lett, hiszen azt a radikális cezúrát, azt a nagy tabula rasát, amit az új politikai pártok meghirdettek, nem valósíthatták meg: azt már a régi rendszer keretei között elvégezték – mások, főként maga a társadalom, és főként nem az ideológiai szembenállás, hanem a mindennapi életstratégiák szintjén. A valóság ugyanis az volt, hogy a Kádár-rendszer már-már elviselhetetlenül pragmatikus, eszme-nélküli rendszer volt. Ez persze egyáltalán nemcsak jót je-

lentett. A társadalom ugyan modernebbé vált – részben önmagához, részben a legtöbb szovjetizált kelet-európai országhoz képest –, de atomizálódott, szétmállott, önmagába gubózott. Ezért áll ma olyan nehezen össze a civil-társadalom, még olyan szegmentumaiban is, amelyek pedig milliók egzisztenciájába vágnak, mint például az érdekvédelem, a szakszervezetek. Mindenki a maga külön kis „boldogság-szigetét” kereste – „nekem legyen jó” –, mert azt azért elég sikeresen kiverte belőle a rendszer, hogy közös bajokon és hátrányokon közös fellépéssel segíthet. De annyit azért el kell ismernünk most, így, utólag, hogy a Kádár-rendszer – hozzá kell tennem: öngyilkos, önfelszámoló módon – nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalom nagy része ma ellenáll mindenféle ideológiai indoktrinációnak, legalábbis közömbös vagy ellenszenvez vele, sőt a Kádár-rendszerrel sem ideológiai bajai voltak már. Éppen ezért lehetséges az, hogy ma pontosan egy ifjúsági pártban, a Fideszben találják meg enyhén szólva nem ifjúsági rétegek is azt a politikai stílust, azt a hanghordozást, amely mentes a régi ideológiai és érzelmi retorikától, ami egyébként az SZDSZ-nél is meg-megnyilvánul olykor. De hát abban főként az a nemzedék van jelen, amelyhez magam is tartozom, és mi tagadás, én sem vagyok mentes ettől a retorikától, bármennyire utálom is.

## Fodor Gábor

Még annyit hadd tegyek ehhez hozzá, hogy én nem akarom azt mondani, hogy teljesen relatívvá vált minden és maga az igazság se megfogható, hisz Szalai Pálnak nyilván erre vonatkozott a kérdése. Csak annyit, talán nem biztos, hogy ezt azon az úton kell megközelíteni, mint ahogy eddig tettük, az elmúlt évtizedekben tettük, vagy ahogy meg lehetett szokni ebben a században, tehát nem biztos, hogy feltétlenül uralkodó ideológiák vannak, amelyek összezsapnának. Azzal, hogy összeomlott az úgynevezett szocialista világrendszer, most már nincs ilyen típusú szembenállás magában a világban, tudomásul kell vennünk, hogy egy másfajta rend alakul ki körülöttünk, tehát nem ilyen kategóriákat kell szembevetni egymással. Az igazságot ugyanúgy kell keresni a konkrét kérdésekben, ugyanúgy meg kell próbálnunk megközelíteni az igazságosságot, megközelíteni a leghelyesebb megoldást, amelyben értékeket is kell az embernek használnia, valamilyen módon akár még ideológiákat is elő kell vennie. A kérdés csak az, hogy egyetlen egy üdvözítő eszme mentén próbáljuk-e meg felépíteni világképünket, és van-e egy ilyen nagyon cizellált konkrét jövőképünk, vagy pedig azt mondjuk, hogy nem, mert ennél képlekenyebb, változékonyabb, bonyolultabb viszonyok között élünk.

A másik kérdés, amit itt közben kaptam, hogy hogyan reagáltunk a 80-as évek elején Dél-Európa szocialista mozgalmaira, illetve arra, hogy szocialista lett közben Dél-Európa. Én ezzel kapcsolatban a saját gondolataimat tudom elmondani. Bennem semmi averzió nem volt soha azzal kapcsolatban, hogy mondjuk Dél-Európában a szocialista mozgalmak erősek voltak, és jelentős társadalmi befolyással bírtak. Nem tudom, hogy mennyire

tekinthető tendenciának, hogy ők erősödnek, inkább az a világtendencia, azt hiszem, hogy most éppen mindenütt gyengülnek, de semmi rossz érzésem nem volt azzal a ténnyel kapcsolatban, hogy bizonyos országokban szocialista pártok, szocialista gondolkodású emberek jelen a politikában, sőt azt kell mondjam, hogy az esetek jelentős részében, amikor én nyugat-európai politikusokkal találkoztam, nekem úgy tűnt, hogy sokkal közelebb vannak hozzám beállítottságban, attitűdben és minden másban azok, akik a dél-európai szocialista, de akár kommunista pártokhoz tartoznak. Most látam Federigo Argentierit bejönni a terembe. Ő és mások, akiket ismerek az olasz kommunista pártból, hozzám talán közelebb állnak, mint bárki más az olasz politikai életből, csak azt hiszem, ezeknek a politikai mozgalmaknak, pártoknak ott más a jelentése, mint Közép-Európában vagy Kelet-Európában.

Az már megint egy másik kérdés, amivel érdemes lenne talán foglalkozni, hogy mi köze volt az itteni kommunista és szocialista rezsimeknek a konzervativizmushoz, és mi köze van az ottani szocialista, kommunista pártoknak valamiféle másfajta ideológiához, és hogyan néznek ezek ki egymáshoz viszonyítva.

Énszerintem egészen más volt az a típusú kommunizmus és szocializmus és konzervativizmus is, ami Közép-Európában létezik, mint ami Nyugat-Európában, és érdekes módon mi viszonylag könnyen tudtunk hangot találni ezekkel a politikai erőkkal is.

## Szabó Miklós

Fodor Gáborhoz az a provokatív kérdésem lenne, hogy amit mond, azt úgy értsem, hogy a Fidesz nem liberális? Hát a liberalizmus ideológia. A másik dolog, Kovács Andrásához az a nem kevésbé provokatív kérdésem, hogy fejtse már ki, hogy az elnök főparancsnoki jogköréről mi is a véleménye. És Szilágyi Ákoshoz nem kérdésem van, hanem egy pár mondatos megjegyzésem a forradalommal kapcsolatban. Az elmúlt, körülbelül 85-től számítható, tehát a Szovjetunióban is 85-től és összefüggés nélkül ettől Magyarországon is 85-től számítható évek a forradalomnak az értékelését szükségképpen megváltoztatják, mert a forradalom elutasítása azon a feltételezésen alapul, hogy minden rendszer reformálható. Mindig minden reformálható. Ha ez így van, akkor tényleg a forradalom, amelyik véres és erőszakos, nem helyes. De hát bebizonyosodott az, hogy az előző rendszer nem volt reformálható. A Kádár-rendszer, amelyik ennek a legselesebb formája, legpuhább diktatúra, legvidámabb barakk tökéletesen reformálhatatlan volt. Tehát csak megdönteni lehetett, márpedig ez a forradalom nem attól forradalom, hogy lőnek benne.

## Fodor Gábor

Én nem állítanám, hogy a Fidesz nem liberális. Szerintem liberális, csak másfajta a viszonyunk az ideológiákhoz. Azt próbáltam mondani, hogy azért ideológiai elemek természetesen feltűnnek a mi gondolkodásunkban és a mi politikánkban is, csak általában az ideológia megítélése, hogy hogyan használjuk az ideológiát, talán ez változott. Ez olyan típusú viszony, ami rövidebb távon gondolkodik, problémamegoldásra koncentrál, nem pedig üdvözítő, átfogó világképeket, átfogó megoldásokat, átfogó igazságokat konstruáló viszony. Ebből a szempontból szerintem nyugodtan lehet tekinteni liberálisnak, hogyha megnézzük azokat az álláspontokat, amiket képvisel a Fidesz, ha megnézzük azokat a programokat, amiket kiad a Fidesz. Azok az elemek, amelyek ebből kibogozhatók, amelyek egyfajta társadalomképet jelentenek, ezek elsősorban ehhez az ideológiához köthetők, azt hiszem, csak összességében az egészhez más a viszonyunk.

## Kovács András

Nekem prózai kérdés jutott az elnök főparancsnoki jogkörével kapcsolatban. Azokra a vitákra utaltam, amelyekben te is részt vettél a legutóbbi időben. Azt gondolom, hogy parlamentáris, demokratikus rendszerekben elkerülendő, hogy erős hatalmi eszközökkel rendelkező, bürokratikus szervezett intézmények túlságosan nagy önállóságra tegyenek szert, mert ez szétfeszíti, destabilizálja és kritikus esetekben veszélyeztetni is tudja a rendszert. Nem kell részletezni, hogy milyen módon.

Ebből az következik, hogy a parlamentáris rendszerekben szokásos hármasságban – elnök, parlament, kormány – valamiféleképpen úgy kell elosztani a hadsereg mint egy ilyen intézmény feletti rendelkezés kompetenciáit, hogy a hatalmi központok kellőképpen ellenőrizzék egymást ahhoz, hogy ez a helyzet, amiről az előbb beszéltem, ne alakulhasson ki. A mai Magyarországon érvényben lévő szabályok tulajdonképpen megfelelnek ennek az elvnek, a vita pont arról folyik, ami nincs szabályozva. Ez az a kérdés, hogy az elnöknek legyen-e – ha jól értettem ezt a vitát – közvetlen rendelkezési jogosítványa a hadsereg békeidőben való működtetésének különféle kérdéseiben.

Én egy olyan szabályozást tartok kívánatosnak, ami szerint az elnök, a hadsereg főparancsnoka, csak kivételes helyzetben, kivételes állapotban gyakorolja főparancsnoki jogkörét, kontrollálva egy a parlament által állított grémiummal, amiben minden parlamenti párt részt vesz. Békeidőben pedig irányítsa a bürokrácia a hadsereget. A bürokrácia hatalmának korlátozására pedig az elnök kinevezési jogköre szolgál. De ez nem jelent beleszólást a mindennapi működésbe. Körülbelül ezt értettem az alatt, amit mondtam.

## Szilágyi Ákos

Ha helyesen értelmezem, a kérdés az, hogy ha ez nem forradalom, ami itt bekövetkezett, akkor egyáltalán mi az, hogy forradalom? Ismeretes, hogy a „forradalom” szó eredetileg egy metaforán alapult. Mikor a XVI. században megjelent Kopernikusz nevezetes műve, a *De Revolutionibus Orbium Coelestium* című traktátus, akkor még csillagászati fogalom volt: az égitestek ciklikus mozgásának a társadalmi zűrzavarokra gyakorolt hatását értették rajta. Modern jelentésére az angliai dicsőséges forradalom, s még inkább a Nagy Francia Forradalom után tett szert. Ezért a forradalom képzeete mindenképpen társadalmi zűrzavarhoz, káoszhoz, a régi rendszer összeomlásához, erőszakhoz, vérhez kötődik. Az orosz forradalom, amely eleve a francia forradalmat tekintette saját, mondjuk így, történelmi partitúrájának, abból „játszott”, még inkább megerősítette a forradalomról alkotott hagyományos elképzelést. Nem gondolom, persze, hogy egy forradalomnak feltétlenül véresnek kell lennie, az utcán kell zajlania, a régi államgépezet szétzúzásával kell kezdődnie, sőt azt sem, hogy minden erőszakos fordulat, ahol van utcai tömeg, erőszak stb. feltétlenül forradalom. Csak azt gondolom, hogy az, ami az elmúlt öt-hat évben Kelet- és Közép-Európában történt és történik jelenleg, bármilyen hatásos címszavakkal vonul is be majdan az újságírói retorikából a történelemkönyvekbe – „bársonyos forradalom”, „rosszkedvű forradalom”, „népforradalom” stb. – egyetlen címszó alatt foglalható össze: *A forradalom elkerülése*. Ez is lett volna a címe annak a dolgozatnak, amit erre az alkalomra nem tudtam megírni és írandó vagyok. Ha ez forradalom volt, akkor ez az „elkerült forradalom” volt. Hogy mivel kerülték el, puccsal, ellenzéki kerekasztallal, határok megnyitásával – ebből a szempontból másodlagos kérdés. A halálosan megunt, de ettől talán még érvényes klasszikus definícióra gondolva például megállapíthatjuk, hogy mind ez idáig: a régi államgépezetet sehol nem verték szét, nem „döntötték le” – ellentétben az államhatalom szimbólumaival, a címerekkel és szobrokkal, utcanevekkel és emléktáblákkal –, a régi uralkodó osztályt nem döntötték meg és nem lépett a helyébe „új uralkodó osztály”, a népet – ugyanis a társadalmi „lentet” – az uralkodó elitek sehol nem engedték egy átmeneti időre sem a hatalom közelébe, legfeljebb az elitek harcában használták fel az „utca népet”. Még Romániában is a forradalom elkerüléséről volt szó. Csak itt a „kemény diktatúra” örületes szorításából nem volt más kiút, mint a forrongó utca felhasználása egy hatalmi elitváltás érdekében, ami elképesztően jól sikerült. Hasonló a helyzet ma Albániában. Félreértések elkerülése végett: nem hiányolom a forradalmat, és nem kívánom kilátásba helyezni, csupán megállapítom, hogy egyelőre a legforradalmibb fejlemény itt Kelet-Európában a forradalom elkerülése volt. Persze, ennek is megvan – meglesz – az ára, nemcsak a forradalmaknak.

Sem Magyarországon, sem a Szovjetunióban, ahol a forradalom elkerülésének nagy manővere már hetedik éve tart, nem azt látom, hogy a régi uralkodó osztályokat egy velük szembenálló, más érdeket, racionalitást, értékrendet képviselő társadalmi erő – akár békés, akár erőszakos módon, akár egymagában, akár az egész társadalom élére állva – „megdöntené”, ha-

nem azt látom, hogy a régi és új elitcsoportok, melyek jórésze a régi kebelén belül képződött meg, egyezkednek, versengenek, harcolnak egymással, s a rendszerváltás egyelőre inkább csak a gazdasági hatalom újrafelosztását és a társadalmi egyenlőtlenségek új legitimációját jelenti. A bürokratikus ideológiai legitimáció egy modern társadalomban nehezen tartható fenn, a pragmatikus, a magántulajdonon, a vagyamon alapuló legitimációja hatalomnak, gazdagságnak sokkal előnyösebb. Egyébként az új elitcsoportok kialakulásának folyamatát nagyon meggyőzően ábrázolja Szalai Erzsébet dolgozata. Éppen a régi eliten belül kialakult új elitcsoportok biztosították a forradalom elkerülésének útját, ők tették lehetővé – elsősorban saját érdekükben –, hogy a rendszer megváltozzon, legalábbis a pénzszerzés, a vagyon tökécsítése, a magántulajdon korábbi bürokratikus korlátai leomoljanak. Voltaképpen még az is kérdés, hogy az elmúlt két-három év változásai átlépték-e egy társadalmi rendszer megreformálásának határát, hogy valóban más rendszerről van-e itt szó és nem ugyanarról? Régebben azt mondtuk, mondtam néha én is, hogy ez a rendszer megreformálhatatlan. Ez nyilván azt is jelentette, hogy akkor szétzúzása, lebontása, félresöprése nélkül nincs előrelépés, és ez, bárhogy történik is, valóban forradalmat jelent. De arra, azt hiszem, nem mindig gondoltunk, hogy miféle forradalmat is: ki lesz az alanya és mi lesz a tétje ennek a forradalomnak? Mert mit jelentett az, hogy a „rendszer megreformálhatatlan”? Számomra azt jelentette, hogy a rendszeren belül nem jöttek és jöhettek létre olyan erők, érdekcsoportok, intézmények, szervezeti és mentalitásbeli elemek, amelyek lehetővé tették volna a rendszer átstrukturálását. De igaz volt-e ez? S ha csakugyan nem jöttek létre, akkor kik és miért törnék szét a régi struktúrát? Ha reform nem lehetséges, akkor forradalom hogyan lehetséges? Az elmúlt időszak változásai nem azt mutatják, hogy a régi rendszer keretei között nem jöttek létre új és más erők és érdekek, nem azt mutatják, hogy „egyik rendszer jött – a másik rendszer ment”, jöllehet a folyamat még teljesen nyitott. Bizonyos szakaszokon túl vagyunk már, de, hogy mi is történt, azt csak akkor lehet megmondani, ha az átalakulás folyamata lezárult. Bár talán még akkor sem, hiszen minden, ami bekövetkezik, tovább történik velünk, és állandóan új értelmezésre szorul. Az októberi forradalomról 1917-ben a mensevikek azt mondták, hogy ellenforradalom volt, mások azt, hogy államcsíny, megint mások, hogy katasztrófa, „Oroszország vége”, megint mások, hogy Ázsia ébredése – és így tovább. Mindenesetre ameddig ma én ellátok, azt látom, hogy 1987 és 1991 között – sajátos és nagyon különböző nemzeti változatokban ugyan – de az egykori „szovjet blokk” szinte minden országában ugyanaz a „forgatókönyv” – a forradalom elkerülésének forgatókönyve – valósult meg. A különbségek jórészt abból fakadtak, hogy melyik ország mennyi időt és mi módon töltött el a „szovjet rendszerben”, hogyan alkalmazkodott hozzá, hogyan „sajátította el”, mennyire tudta saját tradícióihoz idomítani és így tovább. A mintaadó ország – és ez kezd rögeszmémé válni – éppen Magyarország, illetve a Kádár-rendszer volt. Tudniillik a Kádár-rendszer volt az, amely genezisénel fogva arra épült, hogy a forradalmat kell elkerülni minden áron. Meggyőződésem, hogy a nagyon korai és mindig erős magyar reformizmusnak a viszonylagos sikere, egyáltalán az, hogy Kádár teret engedett a reformista

csoportoknak és a rendszer reformálgatásának, éppen ebből, a forradalomtól való – mondhatni, fundamentálisan kádári – félelemből és a forradalom elkerülésének törekvéséből fakadt. És e téren, tudniillik a forradalom, a társadalmi robbanások elkerülése terén a Kádár-rendszer egyáltalán nem volt sikertelen. Tehát itt létrejött egy modell, a forradalom elkerülésének modellje – és ez az, amit joggal nevezhetnénk „kádári modellnek” –, amelynek csak kiteljesülése volt az, ami Magyarországon az utolsó három évben történt, s amely mintául szolgálhatott a szovjet vezetésnek is. Kifejezetten erre a modellre építette kezdetben stratégiáját a Gorbacsov-csapat, főként a „rendszer váltás” olyan forogatókönyvírói, mint Sevarnadze vagy Alekszandr Jakovlev. A forradalom elkerülése érdekében kell a közép-kelet-európai országokat – és utóbb a köztársaságokat is – elengedni. A „kommunizmus kártyavárai” azért omlottak össze olyan könnyen, mert egyrészt a Szovjetunió hagyta őket összeomlani, sőt siettetta a folyamatot, s mert másrészt az uralkodó eliteknek is létérdeke fűződött a rendszerváltás politikai csinnadrattájához. Ha van még pár percünk, és valakibe a hallgatóság-ból netán kérdés szorult, szívesen állok elébe. Igen, parancsoljon.

## Garai László

Tényleg csak egy fél perc, hogy vajon a forradalom elkerülése, most a forradalom értékelése nélkül, sikerült-e Grúziában?

## Szilágyi Ákos

Nem állítottam, hogy a Szovjetunióban ez sikerült. Sőt, leginkább ott kétséges egy ilyen manőver sikere. Nemrég az ellenzéki orosz sajtóban találkoztam egy szellemes meghatározással: arra, hogy egy társadalomban forradalom következett be vagy éppen forradalom zajlik, elsősorban abból következtethetünk, hogy fölmerül a diktatúra veszélye. S valóban, minden forradalomban megjelenik a diktatórikus fordulat veszélye, akár maguk a forradalmárok jutnak el a diktatúráig, akár a velük szembenálló oldal, akár valamilyen harmadik erő. Innen nézve, úgy látszik, hogy Magyarországnak szerencséje volt a Kádár-rendszerrel, mert legkevésbé nálunk merül fel ma egy diktatórikus fordulat veszélye, következésképpen legkevésbé itt volt szükség forradalomra, és legkevésbé a magyar átalakulás nevezhető forradalomnak. Mármost Grúziában nagyon is fölmerül a diktatúra veszélyének kérdése, mégpedig az éppen hatalomra került nacionalista elit, személy szerint Gamszahurdia elnök részéről. De lehet, hogy ez nem is veszély, hanem a kommunista diktatúra újrabélelése vagy nacionalista kifordítása, tehát megintcsak egy változat a forradalom elkerülésére, ahogyan ezt jól látjuk számos más szovjet tagköztársaságban, amelyekben a kommunista elit most vallásos-nacionalista, fundamentalista elitként lép föl, hogy mind a feudális-ázsiai szerkezetet, mind saját uralmi helyzetét megőrizze, és nem is sikertelenül.

## Kovács András

Írásban kaptam egy kérdést. Fennmaradhat-e tartósan egy olyan pártstruktúra, amelyben egyes pártok néppártok, más pártok érdekcsoportokat képviselnek, és ha nem, bármely irányba elmozdulhat-e az adott struktúra, vagy csak az érdekképviselő felé?

Ez egy eléggé absztrakt kérdés, és én azt hiszem, hogy ahhoz, hogy erre válaszolni lehessen, a határfeltételeket kéne ismerni, tehát, hogy milyen körülmények között zajlanak ezek a folyamatok.

A kiformalódott nyugat-európai típusú pártrendszerben többnyire néppártok uralják a terepet, ők kerülnek be a parlamentbe, de mindez nem zárja ki, hogy mellettük létezzenek érdekcsoportokat képviselő pártok. Ezek az érdekcsoportok lehetnek társadalmi, gazdasági érdekcsoportok, de lehetnek nemzetiségi, etnikus érdekcsoportok is, ennek mindenféle kombinációja létezik. Általában a veszélyt nem az jelenti, hogy bizonyos pártok bizonyos társadalmi csoportokat képviselnek, hanem, hogy bizonyos társadalmi csoportoknak vannak parlamenten kívüli érdekképviselőik, amelyek korporációkként működnek, és ezek a korporációk a politikai pártokat klienspártokká formálják. Ebben van az érdekképviselői tendencia veszélye. A néppártok általában képesek ellenállni ennek a nyomásnak.

Kialakulhat azonban olyan helyzet, amelyben a pártok, támogatottságuk csökkenését érzékelve, propagandacéllal tudatosan megcélóznak bizonyos érdekcsoportokat. Ez többféleképpen történhet. A veszélyes az lehet, ha bizonyos pártok erős korporációk hátára kapaszkodva próbálják meg támogatottságukat növelni – az MSZP–MSZOSZ viszonyban vannak ilyen elemei –, vagy ha a populizmus eszközeivel élve igyekeznek maguk mögé állítani a nem-választók egyes csoportjait. Mindkét tendencia veszélyeztetheti a pártrendszer kiegyensúlyozottságát és végső soron a parlamenti rendszer társadalmi legitimitását.

A hatalom metamorfózisa?



### A „helyrehozó” forradalom gondolata Habermasnál

Amikor Habermas az NDK megdöbbenően gyors összeomlásának élmenyét önmaga számára feldolgozta<sup>1</sup>, ahogy e cikkének alcíme is jelezte, az igazán fontos kérdés számára a nyugati baloldali (ahogy visszatérően önmagát jellemzi: radikális demokrata) gondolkodás és politika jövője volt. A „keleti” változások értelmezését tulajdonképpen ez az alapprobléma kívánta meg. A „helyrehozó” (Mezei György fordítása) vagy „pótlólagos” (Wessely Anna fordítása<sup>2</sup>) forradalom szó már jelez valamit az értékelés alaphangulatából. A magyarul nehezen visszaadható „nachholende” jelző óhatatlanul a diákok juttatja eszünkbe, aki – önhibájából vagy külső kényszer következtében, mindegy – kimaradt az iskolából, s most kínkeservesen kell, hogy behozza a mulasztásokat.<sup>3</sup> Habermas is így gondolja. „A forradalom – írja – mintha »visszafelé« gördülne, az elmulasztott fejlődés utólagos helyrehozásának pályáit teszi szabaddá.” „A forradalmi változások forradalmi eseményekké sűrűsödtek össze, s ezekben az országokban (ti. Lengyelországban, Magyarországon, Csehszlovákiában, Romániában és Bulgáriában) érzékelhető a legvilágosabban az a törekvés, hogy alkotmánypolitikailag visszatérjenek a polgári forradalmak örökségéhez, társadalompolitikailag pedig a fejlett kapitalizmus érintkezési viszonyait és életformáit újítsák fel...” Konkrétan az NDK-ról: „Az emberek be akarják hozni azt a politikailag szerencsésebb és gazdaságilag sikeresebb fejlődést, amely Németország nyugati felét négy évtizeden keresztül elválasztotta keleti részétől.” Mindennek természetesen e forradalmakra nézve az a summázata, hogy „...csaknem teljes mértékben hiányoznak belőlük az innovatív, a jövőbe mutató eszmék”<sup>4</sup>.

Mindéz meglehetősen common sense bölcsességnek látszik, mintha csak elegánsabban fogalmazná meg az Európába való visszatérésnek a politikai mindennapokban mostanra meglehetősen agyonnyúzott jelszavát. Habermas megállapításait számunkra az teszi mégis érdekessé, hogy a nyolcvanas évek egyik legnagyobb igényű elméleti szintézise mint háttér előtt tudjuk őket olvasni, s ebből a szempontból lehet felvetni az elmélet kordiagnosztikai alkalmazhatóságának, plauzibilitásának kérdését. Ha a szó igazi értelmében „nagy” elmületről van szó, akkor az eseményeknek a habermasi elmélet szemüvegén keresztül való olvasata új, mindeddig talán kellően észre nem vett mozzanatokra is felhívhatja a figyelmet.

Habermas értékelése összetett. Nem osztja ugyan – ez nyilvánvaló – Offe komorabb megfogalmazását, miszerint „a társadalom egésze talán katasztrofálisan rossz irányba fejlődik”, de a *Die nachholende Revolution* című kötetnek a bevezetője és az utolsó szakaszt megnyitó megjegyzés egyaránt szkepszist és kiábrándulást mutat<sup>5</sup>, s ez érződik legfrissebb publicisztikájából is.<sup>6</sup> Az mintha természetes lenne, hogy magától a „keleti” forradalomtól semmi új nem várható – éppen, mert „bepótló”: „Egyáltalán nincs szó arról,

hogy a berlini fal ledöntésével a mi rendszerspecifikusan jelentkező problémáinkra is egyszeriben megszületett volna a megoldás.”<sup>7</sup> De ha ez így van, miért a székszis? Miért lehetett volna arra gondolni, hogy a „keleti” forradalmak valamit is jelenthetnek a „Nyugatnak”? A lemaradt diák nem segíthet az eminensnek. A jólhangzó metafora mögött megbúvó elméleti feltevésorozat alapján lehet megfejteni ezt az összetett és – benyomásom szerint – önellentmondásos értékelést.

A „bepótló” forradalom koncepciója világos módon csatlakozik Habermasnak az 1981-es *A kommunikatív cselekvés elméletében* kifejtett modernizációs elméletéhez. Habermas feltételezte, hogy a társadalmi evolúció önállóult rendszerek kialakulását jelenti, amelyek egyre inkább leválnak a közvetlen magátólértetődés és a kommunikatív egyetértés életvilágáról, önálló rendszerfolyamataikat specializált médiumok: a pénz és a hatalom vezérlik – vagyis Habermas szemében a modernitás két domináns rendszere a gazdaság és az igazgatás.<sup>8</sup> Ez az elképzelés bévallottan csatlakozik Parsons és Luhmann rendszerelméletéhez – itt Habermas nem különösképpen eredeti. Persze, nem a közkeletű liberális elképzelésről van szó. Nem véletlen, hogy Habermas olyanoktól kölcsönöz, akik a liberális módszertani individualizmust elvetik – hogy miért, ez nyomban kiderül. A „bepótló” forradalmakra vonatkoztatva persze ez is csak azt jelenti, amire a közember elsőként gondol, ha modernizációról beszél: vissza kell állítani a pénz által vezérelt piaci gazdasági rendszer rendszerű önállóságát. Habermas megfogalmazásában: „...a komplex társadalmak nem képesek önmaguk újratermelésére, ha nem hagyják érintetlenül a piacok révén szabályozott gazdaság önrányító logikáját”<sup>9</sup>. A helyrehozó forradalom ebben az értelmezésben a bürokratikus szocializmus mint alternatív „modernizációs út” felszámolását jelenti. Milyen szerepe volt a Habermas által még 1981-ben diagnosztizált tervezői racionalitásválságnak az „útváltásban”, milyen más tényezők játszottak szerepet a „helyrehozásban” – ezek olyan kérdések, amelyeket itt most nincs hely megvitatni.<sup>10</sup> Ha Habermas itt megállt volna, aligha lenne érdemes esszéivel foglalkozni: túl bonyolultan mondják el azt, amit mindennap lehet az újságban olvasni.

A „helyrehozatalnak” van egy másik értelme is. Ez is akkor derül ki igazán, ha Habermas utalásait modernizációs elméletére vonatkoztatjuk. A rendszerű mechanizmusok ugyan eloldódnak az életvilágbeli normáktól és értékektől, a folyamatokat önállóult médiumok irányítják, de mind a rendszermechanizmusok, mint az önállóult médiumok rá vannak utalva alapvető intézményi formákra, ezen keresztül pedig mégiscsak az életvilágra. Annak, hogy a piac önállósulhatott, erkölcsi és jogi előfeltételei voltak – ezeket rendszeren a racionalizálódás és az univerzalizálódás címszavai alatt szoktuk tárgyalni.<sup>11</sup> Habermas nem riad vissza attól, hogy igazi felvilágosult módjára morális fejlődésről is beszéljen – hiszen erről van szó. A modernizálódás meghatározott racionalizálódást és univerzalizálódást kíván. Természetes, hogy az általánosított médiumok – így a pénz – működésképtelenek egy olyan életvilágbeli környezetben, amely partikuláris értékorientációk szerint szerveződik (értsd: a tranzakciókat a státuskülönbségek, a szentségben való részesedés különböző fokozatai stb. szervezik). A politikai uralom-

nak „a jog iránti elvont engedelmesség” válik a normatív (életvilágbeli) feltételévé, a magánjellegű érintkezésben általános elvek alkalmazása szükséges, hogy a piaci csere kiszakadhasson a lokális, kliensi, rokoni stb. függőségek hálózatából. Ez a morális racionalizálódás teszi lehetővé, hogy elváljanak a sikerre, illetve a kölcsönös megértésre irányuló cselekvések – ez viszont a pénz típusú általánosított médiumok megjelenésének a feltétele. E morális, jogi racionalizálódás és univerzalizálódás során „...a társadalmi integráció biztosításának terhe a vallásosan lehorgonyzott egyetértésről áttevéődik a nyelvileg szervezett egyetértést előállító folyamatokra”<sup>12</sup>.

E morális modernizáció példaként elemezte Habermas az NSZK „nyugatosodását”<sup>13</sup>. A még újragegyesítés előtti perspektívából frott cikkben a Szövetségi Köztársaság elismerésre méltó teljesítményeként értékeli nyugati kötődését, a „német különút” álmainak és rémálmainak a feladását. Különbséget tesz e nyugati kötődés hatalompolitikai és gazdasági értelme és realitása és „a nyugati felvilágosult kultúrához való kötődés” között.<sup>14</sup> Ennek legfontosabb eleme az „alkotmánypatriotizmus” megjelenése Nyugat-Németországban. Ezt a patriotizmust meg kell különböztetni a klasszikus nacionalizmustól. A nacionalizmus (1) identitásképző eszméit a vallástól független profán hagyományból meríti, (2) a nyelv, irodalom és történelem közös kulturális örökségét az állami szerveződési formával hozza fedésbe, és (3) a jogállam és demokrácia univerzális értékeszméi és a kifelé elhatárolódó nemzet partikularizmusa közti feszültségben él.<sup>15</sup> A klasszikus nacionalizmus, a nemzeti identitás is – ez belátható – a hagyomány, a morál racionalizáló, univerzalizáló feldolgozásának eredménye. Habermas szerint azonban a morális tartalmak racionalizációja a felvilágosodás kultúrájában élő országokban tovább haladt – Nyugat-Németországban is. Az „alkotmánypatriotizmus” ennek eredménye, „amely csak azután jön létre, miután a kultúra és az állami politika erősebben differenciálódott egymástól, mint a régivágású nemzetállamban. Ennek során a saját életformákkal és hagyományokkal való azonosulást átfedi egy absztraktabbá váló patriotizmus, amely már nem a nemzetre mint konkrét egésze, hanem absztrakt eljárásokra és elvekre vonatkozik. Ezek a különböző, egyenjogúan egymás mellett létező életformák együttélésének és kommunikációjának feltételeit szabják meg – belső és külső vonatkozásban egyaránt. ... A demokrácia és az emberi jogok általánosításának absztrakt eszméje képezi ... azt a kemény anyagot, amelyen most már a nemzeti hagyományok – a nyelv, az irodalom és a nemzeti történelem – sugarai megtörnek.”<sup>16</sup>

Az „alkotmánypatriotizmus” mellett (ennek meghatározását az itt elemzett konkrét probléma miatt volt célszerű hosszabban idézni) más, rokon folyamatokat is lehetne említeni: így például a „polgári státusz” („citizenship”) kiterjedését a személyi szabadságjogokról a szociális jogokra, a polgári társadalomnak mint férfitársadalomnak az átalakulását egy olyan társadalommá, amelyben a nőknek és a gyerekeknek(?) is helye van stb. A lényeg az, hogy a „helyrehozó” forradalom útján elindult országoknak nemcsak a gazdaság mint piaci rendszer önszabályozó logikáját és médiumát kell helyreállítani, hanem mintegy levelező tanfolyamon be kell pótolniuk az elmaradt racionalizálódást, értékáltalánosodást, el kell érniük az erkölcsi-jogi

racionalizálódásnak a nyugati országokban megfigyelhető szintjét, mert ez az első értelemben vett „helyrehozatalnak” is feltétele.

Ez még mindig laposnak látszik – hiszen mi ez, ha nem a civil társadalom *ideológiája*, ahogy Keleten és Nyugaton ma szervírozzák? Habermas megközelítésének igazi értelme az, hogy a rendszerdifferenciálódás és az életvilágból kiinduló, kognitív és erkölcsi-jogi értelemben vett racionalizálódás, értékáltalánosítás, univerzalizálódás viszonyát dialektikus értelemben ellentmondásosnak látja. Igaz ugyan, hogy az életvilág racionalizálódása előfeltétele a rendszerdifferenciálódásnak, a rendszerszintű modernizációnak, de a rendszerek egyben „kolonizálják” is az életvilágot. A kolonizálás azt jelenti, hogy az életvilág racionalizációja során létrehozott képességeket és lehetőségeket a rendszerek a saját funkcionális követelményeiknek megfelelően és a saját médiumaikhoz (a pénzhez és a hatalomhoz) illő formában újra redukálják. Habermas itt beszél arról is, amit eldologiasodásnak szoktak volt nevezni, valamint az „eljogiasításról”, a szerep-fragmentálódásról, a politikai és közéleti apátiáról, a privatizálódásról is.<sup>17</sup> Erre a diagnózisra épül ez a javaslat, amely a baloldali gondolkodás mai stratégiai célját fogalmazza meg az elemzésünk magvát alkotó cikkben: „A piacgazdaság társadalmi és ökológiai megzabolázása vált azzá az elismert törekvéssé, amely általános egyetértésre készítő formában viszi tovább a kapitalizmus szociális csillapításának szociáldemokrata célját.”<sup>18</sup>

Ebből a perspektívából sajátos fény vetül a „helyrehozó” forradalomra – és ez egyben megvilágítja Habermas szkepticizmusát és szinte az első perctől észlelhető csalódottságát. Amennyiben ugyanis a „helyrehozó” forradalom megmarad helyrehozónak a szó szótári értelmében, akkor a baloldali, radikális demokrata álláspont számára, ahogy azt Habermas bemutatja, nem adhat általánosítható tanulságot. A „helyrehozatal” a világkapitalizmus kiterjedését jelenti azokra a területekre, amelyeken eddig a bürokratikus szocializmus gátat vetett a racionalizációs és modernizációs folyamatnak. Habermas ugyan a bürokratikus szocializmust a kapitalizmussal szemben alternatív modernizációs útnak tekintette, de az igazi modernizációt sosem benne látta: az a kapitalista Nyugaton bontakozott ki. Ha nem így lenne, az NSZK vonatkozásában nem beszélt volna a „nyugatiasodásról” úgy, ahogy tette. A bürokratikus szocializmus kikapcsolódása sem az elméletben, sem az elméleti-politikai ajánlásokban nem kíván változást – ha ez a kikapcsolás egy szűken vett „helyrehozatalra” korlátozódik. Úgy gondolom azonban, hogy a szkepticizmus, amely Habermas többi írását (épp a „helyrehozó” forradalomról szólót nem) annyira jellemzi, csak akkor érthető, ha feltesszük, hogy Habermas valami többre is „számított”, mint pusztán „helyrehozatalra”.

Ezt a többlet-igényt Arató András világosan megfogalmazta. A civil társadalom Kelet-Európában kialakult eszméjéről írja, hogy az „igencsak alkalmas volt arra, hogy az új baloldali illuzórikus forradalmainak helyére lépjen”<sup>19</sup>. Ez pedig nyilván csak azért lehet így, mert a civil társadalom (a „helyrehozó forradalmak” feltételezett fő aktora!) a „kolonizációs” folyamatoknak általában is – nemcsak Kelet-Európában – hatékony ellensúlya lehet. „Mindazonáltal egy szervezett, aktív és befolyásos civil társadalom, a létező paternalista-bürokratikus formák lebontásának szükséges, negatív időszakán

túl nem képes sokáig elfogadni egy olyan gazdasági berendezkedést, amely egyebek mellett lerombolja a társadalmi szolidaritást, kommercializálja a nyilvánosságot és elbürokratizálja vagy leépíti az egyesülési élet jórészét. Az elit-demokrácia és a gazdasági liberalizmus céljai tehát szinte egybeesnek, és legnagyobb ellenségük a szervezett civil társadalom.”<sup>20</sup> Arató szerint lehetséges olyan „alternatív gazdasági stratégia”, olyan „társadalmi autonómiára” épülő modell, „mely szembehelyezkedik mind az állami beavatkozással, mind pedig a szabályozatlan piaccal”<sup>21</sup>. Ha így lenne, a keleti forradalmak nem pusztán „helyrehozók” lennének, hiszen „innovatív, a jövőbe mutató eszméket” termelnének ki, olyanokat, amelyek a „nyugati” társadalmak számára is értékesíthető tanulsággal szolgálnának. Arató ezt sugallja.

A fal ledőlése utáni első napokban érdekes módon Habermas is realisztikusnak tartotta, hogy az NDK-ban alternatív modernizációs utak nyílhatnak meg. 1989. november 23-i dátumot viselő jegyzeteiben így ír: „Nem a »kettős államiság« vagy a »csatlakozás« (Anschluss) az alternatíva, hanem a fenntartás nélküli törekvés a radikális demokratizálás mint cél felé, azaz afelé, hogy azok dönthessenek, akik a következményeket viselik, vagy ezzel szemben, az önrendelkezési retorika eszközként való felhasználása a külgazdasági eszközökkel üzött csatlakozási politika érdekében.”<sup>22</sup> Ez a demokratizálás Habermasnál is a rendszer-életvilág kapcsolatok újrendezésését jelentené: „A radikális demokrata társadalmi reform esélyei bizonyosan nem nagyok ... De senki sem zárhatja ki eleve, hogy a piac, az adminisztratív hatalom és a nyilvános kommunikáció közti hatalommegosztás nálunk kialakult mintája ne nézhetne ki másként és ésszerűbben.”<sup>23</sup> Valami ezekből a bizonytalan körvonalú várakozásokból *A nyilvánosság szerkezetváltozása* új kiadása elé írt előszóban is feltűnik.<sup>24</sup> 1989 novembere és 1990 márciusa között azonban megtörtént az a „váltóállítás”, amire Habermas idézett jegyzeteiben utalt, a „radikális demokrata társadalomreform” illúziónak bizonyult – ez kielégítően megmagyarázza Habermas szkepticizmusát. Fontos azonban annak a belátása, hogy ezek az „illúziók” szükségszerűen adódnak, ha a bürokratikus szocialista modernizáció összeomlásának habermasi elméleti értelmezését használjuk. Ez az összeomlás a kapitalista modernizációs út fölényét mutatja. Nem érvényteleníti azonban mindazt, ami az életvilág „kolonizációjáról” leíratott. Tekintetbe kell venni, hogy az életvilág racionalizálódása és az életvilágbeli struktúrák reprodukciója szükséges feltétele a modern társadalmak továbblézésének. Ha ugyanis a „kolonizáció” elérné és szétrombolná az életvilág magvát, a társadalmi integrációt lehetővé tevő kommunikációs képességeket, az egyetértés lehetőségének a feltételeit (azaz a társadalom metaerkölcsei dimenzióját), akkor maga az egész modernitás omlana össze. Rendszerszinten a társadalom nem termelhető újra hiánytalanul – ez Habermas egyik központi gondolata. Habermasnak tehát – legalább impliciten – fel kell tételeznie, hogy a kapitalista társadalmak patológiájának létezik valamiféle megoldása, létezik egy alternatív modernizáció. Annál is inkább fel kell ezt tételeznie, mert egész elméletének a normatív bázisa (amely a kritikai eljárást lehetővé teszi) az életvilág eredeti ésszerűségének feltételezéséhez kapcsolódik. Ez pedig ahhoz vezet, hogy akkor, amikor a megkövesült struktúrák valahol fellazulnak, óhatatlanul arra kell

figyelnie, hogy nem bukkannak-e fel új lehetőségek, nem mutatkoznak-e meg a társadalmi szintű innováció lehetőségei.

Habermas a modernizáció elméleti értelmezésében a régi „eldologiasodás” elméletet ugyan bírálva, de alapintencióját tovább vive, a „kolonizációban” jelölte meg a modern társadalmak patológiájának fő forrását. A nyolcvanas években egy másfajta torzulás lehetősége is kirajzolódott. Már a nyolcvanas években érezhető volt, hogy az alkotmánypatrióta, nyugatias identitásfelfogás korántsem jellemzi a nyugatnémet értelmiség egészét. Az ún. „Historikerstreit”<sup>25</sup> világosan mutatta egy nemzetibb irányzat jelentkezését. Németországban belül a nacionalista alternatíva Habermas előtt politikailag küszöbönálló veszélyként az NDK utolsó választásai előtt mutatkozott meg. Ez ugyan „márkás nacionalizmus”, egy „gazdaságnemzeti érzület” előretörését jelenti szerint, de teljesen világos, hogy nem a rendszerkövetelmények gátlástalan érvényesülésére gondol csak. Ellenkezőleg: ez a fajta hangsúlyozottan nemzeti azonosságtudat „szükségképp összeütközésbe kerül az egymással egyenjogúan kommunikáló életformák egyetemes együttélési szabályaival”<sup>26</sup>. Itt tehát az életvilágban végbemenő regresszióról van szó: már legyűrt, a racionalizáció (a felvilágosodás!) folyamatában meghaladott integrációs formák újraéledéséről. Figyelembe véve azt, hogy a keleti „helyrehozó” forradalmak egyik legnagyobb erőforrását éppen a nemzeti identitás újraélesztése adta, még problematikusabbnak tűnhet éppen Habermas szemében e forradalmak innovatív jellege. Ha az egyetértés előállítását a régi, klasszikus típusú nacionalizmus mintáját fogja követni, ez az ő szemében csak regressziót jelenthet. A „kölcsonös megértés formái” (Verständigungsformen) tekintetében ez a szakrális tartomány újra-megerősödését jelenti, az érvényességi igények kommunikatív tisztázásának korlátozását.<sup>27</sup> A „helyrehozó” forradalmaknak a nacionalizmus integratív erejére való támaszkodása óhatatlanul felveti ezért egy hosszútávú társadalomszerkezeti regresszió lehetőségét. Azt kell ugyanis tekintetbe vennünk, hogy ezeknek a „kölcsonös megértési formáknak” konstitutív szerepük van, nem lehet őket a kíséreljelenések, az elhanyagolható felszíni tünetek szintjére redukálni.

\* \* \*

Úgy tűnik tehát, hogy Habermas végső soron három, egymással nem mindig összeegyeztethető diagnózist állított fel a „keleti” változásokról. A „helyrehozó” forradalom koncepciója a „hivatalos” változat, mert a modernizáció átfogó elméletén alapul. Realista színezetű, jól illeszkedik a változás főszereplőinek az elképzeléséhez. Gyanússá talán pont ez teszi: nagyon is egybevág a változás domináns ideológiájával. A második diagnózisnak nincs Habermasnál neve – én a „kritikai = civil társadalmi” elképzelésnek nevezném. Az a remény táplálja, hogy a modernizáció kimutatott patológiáira van megoldás, lényegét az a hit alkotja, hogy épp a „keleti” változások teremthetik meg az új formákat. Utópikus ez a koncepció, és épp akkor az, amikor a „keleti” változások legtöbb kommentátora az utópiák végső diszkreditálásáról beszél. Az utópikus, innovatív kezdeményezések vereségének a ta-

pszatalata miatt válik Habermas hangja kiábrándulttá. Ugyancsak a német változások tapasztalása ösztönzi a harmadik diagnózist, amely szerint a kor-szakos „nacionalista regresszió” lehetősége is megvan.

Habermas diagnózisaival nem az a probléma, hogy azok életidegenek lennének. Ellenkezőleg, mindegyik nagyon találó bizonyos vonatkozásban. Mindegyik mögött súlyos elméleti megfontolások állnak. Nem állnak össze azonban egységes értelmezéssé – s ennek egyik oka, hogy a kommunikatív cselekvés elmélete, illetve a belőle adódó modernizáció-elmélet nem adja meg azokat a kereteket, amelyek között integrálni lehetne a különböző megfigyeléseket. A Habermas által „helyrehozó” forradalmaknak nevezett változások (amelyekkel kapcsolatban éppen az ő kordiagnosztikai publicisztikája mutatta ki, hogy a „helyrehozatalra” nem redukálhatók) nemcsak azt a (persze nem egyedül Habermasnál fellelhető) feltevést morzsolják szét, hogy a bürokratikus szocializmus alternatív modernizációs út volt, hanem a XX. századi kapitalista modernizáció alapjellegzetességeivel kapcsolatos vitát is újra megnyitják. A Habermas diagnózisainak a háttérét alkotó, rendszer/életvilág dualizmusából kiinduló modernizációs elmélet egésze újragondolást kíván.

A dolog persze bizonyos szempontból sokkal egyszerűbb, mint ahogy azt eddig bemutatni igyekeztem. Egyikőnk sem ismeri a most lefutó történet végét. Enélkül pedig elmesélni sem tudjuk, csak találgatunk.

## Jegyzetek

1. Jürgen Habermas: Mit jelent a szocializmus ma? A „helyrehozó” forradalom és a baloldali gondolkodás megújulásának szükségessége, *Világosság*, XXXII. évf. 1991. 2. sz. 104–117. l. (fordította Mezei György; eredetileg megjelent a *Die nachholende Revolution*, Ffm: Suhrkamp, 1990. kötetben, 179–204. l. – az eredetiben a magyar főcím alcím vol).
2. Lásd Jürgen Habermas: Márkás nacionalizmus, *Replika*, 1. évf. 2. sz. 1990. szeptember, 103–111. l. (fordította Wessely Anna, *Die Zeit*, 1990. március 30. Der DM-Nationalismus címmel megjelent rövidebb szöveg alapján, a tanulmány teljesebb változatát ld. Nochmals: Zur Identität der Deutschen. Ein Einig Volk von Aufgebrachten Wirtschaftsbürgern? címmel a *Die nachholende Revolution*, 205–224. l.)
3. „nachholen l. *etw. Versäumtes nachträglich erledigen*: versäumte Arbeitsstunden, Schlaf n.; das Abitur im Abendkursus n.”, *Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache*, Berlin: Akademie-Verlag, 1984, 804. l.
4. Mit jelent a szocializmus ma? 104–105. l.
5. *Die nachholende Revolution*, Vorwort, t. l.; „Wohl selten ist der Jubel einer Revolution so schnell verstummt wie in Deutschland nach dem 9. November 1989.” Uo. 7. l.
6. Ld. Jürgen Habermas: Die andere Zerstörung der Vernunft, *Die Zeit*, 1991. május 10., 63–64. l.
7. Mit jelent a szocializmus ma? 114. l.
8. Ld. Jürgen Habermas: *A kommunikatív cselekvés elmélete*, Budapest: ELTE, 1985, 179. sk. l.
9. Mit jelent a szocializmus ma? 114. l.
10. Ld. Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1981., Bd. 2. 563–565. l. Nem lenne érdektelen egyébként átgondolni azt, hogy pontosan jellemzi-e a bürokratikus modernizációs út (vagy modernizációs kísérlet, modernizációs változat) fő jegyeit a piac/igazgatás – pénz/hatalom fogalmi dualizmus keretében való elhelyezés. Habermas 1981-es elképzelésének alighanem az a legkomolyabb hibája, hogy a bürokratikus szocializmust a kapitalista modernizáció tükörcépének fogja fel. Úgy sejttem, hogy a „hely-

rehozó” forradalom gondolata ebből az elméleti elképzelésből ered. Az elmélet módosítása a „helyrehozatal” elképzelését is aláásná.

11. A „...rendszerdifferenciálódás során minden újonnan vezető helyzetbe került mechanizmust le kell horgonyozni az életvilágban, és státus, hivatali tekintély vagy polgári magánjog révén intézményesíteni kell. A társadalmi formációk végeredményben azon intézményes komplexumok szerint különböznek, amelyek marx értelemben a társadalom alapját definiálják. Ezek az alaphoz tartozó intézmények már most egy sor evolúciós újítást képeznek, amelyek csak azzal a feltétellel valósulhatnak meg, ha az életvilág eléggé racionalizált, ha főként a jog és erkölcs megfelelő fejlődési fokot ért már el. A rendszerdifferenciálódás új szintjének intézményesülése átalakításokat követel meg a cselekvési konfliktusok erkölcsi-jogi, azaz egyetértésen alapuló szabályozásának intézményes központi tartományában.” A kommunikatív cselekvés elmélete, 194. l.
12. A kommunikatív cselekvés elmélete, 199–200. l., vö. uo. 173–174. l., ahol ugyanennek a kulturális aspektusaira utal.
13. Jürgen Habermas: Geschichtsbewusstsein und posttraditionale Identität. Die Westorientierung der Bundesrepublik, in: uő.: *Eine Art Schadensabwicklung*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1987., 161–179. l.
14. I. m. 162. l.
15. I. m. 165. l.
16. I. m. 173–174. l.
17. Jürgen Habermas: Marx és a belső gyarmatosítás tétele, *Magyar Filozófiai Szemle*, XXX. évf., 1986., 159–160. l.
18. Mit jelent a szocializmus ma? 114. l.
19. Arató András: Forradalom, civil társadalom és demokrácia Kelet-Európában, *Mozgó Világ*, XVI. évf., 1990. 8. sz. 11. l.
20. I. m. 19. l.
21. I. m. 20. l.
22. Jürgen Habermas: Die Stunde der nationalen Empfindung. Republikanische Gesinnung oder Nationalbewusstsein?, in: *Die nachholende Revolution*, 157. l.
23. I. m. 165. l.
24. Ld. Jürgen Habermas: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1990, 47–48. l.
25. Jürgen Habermas hozzászólásait ld. *Eine Art Schadensabwicklung*, Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1987. kötetének 115–158. l.
26. Márkás nacionalizmus, 107. l.
27. Vö. *A kommunikatív cselekvés elmélete*, 205. sk. l.

## Sükösd Miklós

### Ki beszél itt forradalomról? Az átmentés mint erkölcsi probléma

Ebben a rövid hozzászólásban négy dolgot szeretnék tenni. *Először* is áttekinteném azokat az irányzatokat, amelyek a mai Magyarországon a rendszerváltás után forradalmi igénnyel lépnek fel. Négy ilyen irányzatot tudtam elkülöníteni: a harmadikutas népnemzeti irányzatot, egy radikális demokrata irányzatot, egy radikális baloldali szocialista irányt és a civil társadalomra irányuló stratégiát, amiről Némedi Dénes is szót ejtett. Tehát először ezeket szeretném röviden jellemezni. *Másodszor* szeretném a hasonlóságukat kiemelni, és ez merész feladat, azt hiszem, mert igen sok eltérésük van, számos vonásban egészen különböző ez a négy irányzat. Mégis megpróbálom valamilyen közös nevezőre hozni őket, és azt javaslom, hogy ez a közös nevező az legyen, hogy ezek az irányzatok az ellen indítanak valamilyen típusú forradalmat, amit a köznyelv átmentésnek nevez.

A *harmadik* dolog, amit csinálni szeretnék, az az, hogy Michel Foucault értelmezési keretében felbontanám, dekonstruálnám ezt a fogalmat, az átmentést: tehát a politikai hatalom transzformációját gazdasági hatalommá.

*Végül* a befejezésnél egy nyílt kérdést szeretnék felajánlani vitára, ami a totalitáriánus és poszttotalitáriánus rendszerek elleni forradalom jogosságáról, morális igényéről szól, és ez elég brutális kérdés lesz, előre jelezném.

Tehát először röviden áttekinteném ezt a négy irányzatot, amely, úgy gondolom, hogy itt és most, tehát a rendszerváltás után forradalmat akar. Az első, mint utaltam rá, a harmadikutas népnemzeti irányzat lenne, amelyiket én elválasztanék egy szélsőjobboldali fasisztoid mozgástól, amelyik kifejezetten faji alapon kíván forradalmi retorikával fellépni. Tehát elválasztanám ezt a harmadikutas népnemzeti irányzattól, amelyik egy populistá követelést fogalmaz meg az elmaradt rendszerváltásra. Kinek a nevében? – a „nép” nevében. A nép itt egy egységes entitás, egy struktúrálatlan halmaz; a pártok nem fejezik ki a nép akaratát eszerint az álláspont szerint (sem a kormány, sem az ellenzéki pártok): ők egyedül akarnak Európába jutni és a népet nem akarják magukkal vinni. A keleti szolgaság után most nyugati függésbe taszítanak az országot és eladják a hazát. Ennek az álláspontnak az a bukéja, hogy nemegyszer a kormánypártokon belül szólal meg, és Szabó Dezso nyomán görény-kurzusnak nevezi az új kormányzatot.<sup>1</sup> Ez az irányzat népszerű politikát akar, egyfajta népi maximumot a liberális minimum helyett, a népi kultúra preferenciájával, tisztogatást az állami és a civil szférában nemzeti, illetve faji alapon az ellenség, az idegenek ellen. És ki teszi mindezt? – a nép, illetve a nép az államon keresztül, tehát itt egy állami forradalom elképzeléséről van szó.

A második irányzat a radikális demokrata irányzat. Ez a demokratikus ellenzék radikális frakciójának az irányzata, amelyik, úgy látom, úgy érzem, hogy tovább vitte, tovább éltette magában a szembenállást a „mi” és az „ők”

között. Egy radikális elkülönítést őrzött meg a társadalom és a politikai hatalom, a központi hatalom között. Egy hatalomellenes attitűd jellemzi, s az igazságtétel igénye a személyes veszteségekért és az átmentések ellen is. Itt is megjelenik az a motívum, hogy a szovjet megszállás kényszere után most a nyugati függőség ellen kell fellépni. Eszerint a radikális demokrata álláspont szerint a mai rendszer nem más, mint javított kádárizmus, ugyanúgy, mint ahogyan a kádárizmus is csak javított rákosizmus volt.<sup>2</sup> Ez az álláspont 1956 feltétlen vállalásán alapul, sőt talán azt is merném mondani, hogy 56-nak bizonyos fetisizálásán; 56 itt szimbólum, a meg nem alkuvó forradalmiság szimbóluma. Van egy bizonyos önértéke a forradalomnak, a forradalom az erkölcsi tartás szimbólumaként jelenik meg. Ma is forradalmat hirdet ez az álláspont az új ruhában továbbélő kommunizmus ellen, a reálpolitikai kompromisszumok ellen. Hogy hogyan zajlana egy ilyen társadalmi forradalom, kik az alanyai, milyen gazdasági, politikai rendszert szeretne megvalósítani, erre kevés utalást találtam ennek az irányzatnak az irodalmában.

A harmadik irányzat egy baloldali radikális szocialista mezőben jelentkezik, amelynek a körvonalai lassan kezdenek felsejleni. Itt etatista és anti-etatista csoportokról egyaránt szó van, kommunisták, trockisták, ifjúkommunisták, kevésbé jellemzően anarchisták tartoznak ide. Azt mondják, a rendszerváltás zsákutcába került, konzervatív restauráció folyik, a bürokratikus parlamentarizmus, a tekintélyuralmi rendszer réme fenyeget. Stratégiájuk egy érdekvédelmi szervezetre építő baloldali stratégia, a termelési egységek öngazgatását, a dolgozók széles körű tulajdonlását kívánja megvalósítani.<sup>3</sup> Meg akarja akadályozni, hogy az állami tulajdon a lakosságtól elidegenedjék. Magyarul privatizáció-ellenes álláspontról van szó. A dolgozói érdekvédelem mellett ez az irányzat lakóterületi érdekvédelmi és tulajdonosi szervezeteket is szeretne megvalósítani, amik mintegy ellensúlyát képeznék a Parlamentnek. Hogy pontosan hogyan valósulna meg mindez, arra nem találtam választ ebben az irodalomban.

Végül a negyedik irányzat a civil társadalom demokratizálásának stratégiáját kitűző irányzat (erről Némedi Dénes más összefüggésben beszélt). Ők azt mondják, hogy a kelet-európai átalakulás egésze nem egy radikális forradalom, hanem az *önkorlátozó forradalom* keretében folyik, és nem zárult le a rendszerváltással. Azt kívánják, hogy az önkorlátozó forradalom az új hatalom intézményesülése után is őrizze meg szellemiségét.<sup>4</sup> Az elit demokrácia, a parlamenti demokrácia alternatívája helyett eszerint a civil társadalom demokratizálását kell célul kitűzni. A rendszerváltás előtt ez a „társadalom az állam ellen” gondolatában fejeződött ki legtisztábban.<sup>5</sup> Ma a „társadalom az állam mellett” jelszava lehetne ezen irányzaté, az államot állandóan visszaszorítva, ütlegelve képzelik el a kettő együttélését. Ahogyan többen utaltak rá, ennek az irányzatnak volt megnyilvánulása, továbbélése az a tény, hogy a kelet-európai új pártok nem a *párt* megnevezést tartották a legcélravezetőbbnek, hanem a civil társadalmi gyökereket hangsúlyozó „szövetség” és „fórum” megnevezést, mint a Polgári Fórum Csehszlovákiában, az Új Fórum Németországban vagy a Magyar Demokrata Fórum Magyarországon. A civil társadalom demokratizálására figyelő irányzat azt

mondja, hogy csak erős civil társadalmi gyökerekkel lehet elkerülni a populizmus veszélyét, hiszen csak egy szervezett, erős civil társadalom adhat legitimitációt azoknak az áldozatoknak, melyeket az államszocialista gazdaság lebontásakor meg kell hozni. Konkrétan a civil társadalom demokratizálása a társadalmi csoportok önszerveződését jelenti, érdekszervezetek, egyletek, vitakörök, politikai és szakmai klubok, nyomásgyakorló csoportok, pártok mozgalmai frakciói az önkorlátozó forradalom kitüntetett alanyai. Emellett, ahogy Némedi Dénes utalt rá, a habermasi nyilvánosság-utópia, a nagyon erős, autonóm nyilvánosság szférája a kívánalom: a nyilvánosság erős kontrollja mint a röntgensugár világítja át az elit-demokráciát. A radikális sajtószabadság eszméje ez és még annál is több, a közügyek állandó felelőssége, elemzése, felvetése, a parlament bombázása a társadalom újra és újra kiforró igényeivel. Nagyon sok kritikai megjegyzést lehetne tenni mind a négy irányzathoz, azt hiszem. Itt azonban nem tudok eltekinteni egytől, hogy megemlítem: aki dolgozott valamilyen médiumnál, az tudja, hogy egy lap, vagy a tv, rádió nem csócsálhatja állandóan a politikát, mert érdekesnek kell lennie, szórakoztatónak, változatosnak és nem utolsó sorban profitábilisnak. A politikai elemzés, a kívánt állandó civiltársadalmi reflexió nem adja el a lapot, vagy egyszerűen nincs nézettsége a műsornak. Tehát társadalom-elméleti nyelven a piac győzelméről vagy túlsúlyáról van szó előlött az utópikus nyilvánosság-elképzelés fölött, hogy a megvehető újságírókat ne is említem.

Itt érne véget a hozzászólás első része. Most szeretném valamilyen közös nevezőre hozni ezt a négy irányzatot. Ezek természetesen nagyon sok dologban különböznek: hogy kik a tervezett radikális átalakulás alanyai; hogy milyen morális hitellel lépnek fel ezek az irányzatok; hogy milyen kidolgozottsági fokon áll az elméletük, a vágyott társadalom képének a megrajzolása; hogy hogyan akarják operacionalizálni a forradalmat a politikai gyakorlat szintjén, jogalkotással vagy forradalmi jogszerűtlenséggel; vagy hogy milyen társadalomtudományi paradigmához lehet felhasználni gondolati mélystruktúrákat, milyen kutatási stratégiákat lehetne ezekre építeni. Nagyon sok különbség van tehát, amelyekbe most nem tudok belemenni.

Azokban van néhány hasonlóság is köztük. Egy ilyen hasonlóság a helyzeti hasonlóságuk: ugyanabban a politikai térben működnek Magyarországon a konzervatív centrista kormányzat és a liberális ellenzék között. A kormányzat, amelyik lényegében a reprivatizálás paradigmáján belül működik, és a liberális ellenzék, amelyik lényegében a „bármilyen mehet, minden eladó” paradigmájában működik: ezek alkotják azt az erőteret, ahol ez a négy forradalmi irányzat fellép és mintegy háttérbe tolja a kormánypartok és az ellenzék ellentéteit; közös nevezőre hozza őket és keresztsbe metszi a konzervatív-liberális mezőt. Együttesen lép fel parlamenti praktikáik ellen, csalogdik mindkettőben, és az erőteret gyökeres felforgatására tör. De ez csak egy olyan hasonlóság, ami a helyzetből adódik.

Egy fontosabb és lényegibb hasonlóság az, hogy itt a „Sollen” birodalmában vagyunk. Itt forradalmat „kell” csinálni. Ez az ideológia-vezérelte politika paradigmája; ennek a különböző megnyilvánulásait látjuk itt. Vagy folytatni kell a megkezdett, de megakadt forradalmat, vagy forradalom

egyáltalán nem is volt, azt meg kell csinálni – mondják. Hogy miért akadt el vagy meg sem kezdődött – ennek magyarázatában megint csak különbözőnek. Azt gondolnám, hogy van egy közös kritikai magja, kritikai tárgya ennek a négy irányzatnak. Ez az, amit átmentésnek nevez a köznyelv, és amiről itt Szalai Erzsébettől, remélem, nagyon alapos elemzést fogunk kapni.

Az átmentés. Mi az átmentés? Általánosan a kommunista politikai hatalom gazdasági hatalomba fordulása. Pontosabban a kommunista pártállam képviselőinek az a jellegzetessége, hogy ők adják az új kapitalista társadalmi formáció vezető rétegét. Még pontosabban, egy harmadik megfogalmazásban – itt Magyarországon – az, hogy a késő-kádári párt- és állami bürokrácia és technokrácia új tulajdonosi jogosítványokat szerez. Jogi úton, kft-k alakításával, jogtalan úton korrupcióval vagy a szürke szférában a határterületen. Az eredmény a tulajdonosi jogosítványok megszerzése az üzemekben, gyárakban, bankokban, a sajtóban a privatizáció során, és úgy vélem, hogy ezt a felemlített négy irányzatot közös nevezőre lehet hozni különböző okokból, de valamilyen retorikával mindnyájan az átmentés ellen lépnek fel.

Most a harmadik részhez érkeztem, és itt Michel Foucault nyelvén próbálnám elmondani azt, hogy miért nincs semmi meglepő abban, hogy a politikai hatalom gazdasági hatalommá transzformálódik. Azért rángattam ide Foucault-t, mert az általam ismert szociológusok közül ő az, aki a legtisztábban, vagy legalábbis számomra legérthetőbben megfogalmazta azt, hogy a hatalom nemcsak az általunk politikai intézményrendszernek, vagy állami intézményrendszernek tartott szférában értelmes fogalom. A hatalom áthatja mindennapjainkat. Jóval tágabb fogalom annál, mint amit a politikai rendszer fogalma lefed. A magánéletünket is áthatja, a férfi–nő kapcsolatokat is áthatja, bemászik a hálószobánkba. (Ez a feminista hatalomértelmezés fő iránya.) Foucault segített nekem megérteni azt, hogy ez a transzformáció bizonyos fokokig elkerülhetetlen, merthogy a hatalomnak az a tulajdonsága, hogy átfordul más médiumokba. A hatalom olyan, általában jelenlévő, a mindennapjainkban, a bőrünk alatt is jelenlévő médium, amiről nem tudunk szabadulni, és ami állandóan átfordul más, vele ekvivalens médiumokba: pénzbe, tudásba, pozícióba, az „igazság” birtoklásába. Ezek különböző médiumai ugyanannak az entitásnak és automatikusan fordulnak egymásba. Szeretnék egy rövid idézetet felolvasni Foucault *Hatalom–Tudás* című kötetéből. „A politika birodalmát egy adott társadalom teljes erőviszonyai alkotják. (...) Azt mondani, minden politika – ez azt jelenti, hogy felismerjük az erőviszonyok mindenütt jelenvalóságát a politikai mezőben (...). Az igazság maga nem más, mint azoknak a parancsoló erejű eljárásoknak a rendszere, melyekben különböző kijelentések termelése, szabályozása, szétosztása, cirkulálása és működése folyik.”<sup>6</sup> Tehát úgy gondolom, hogy ebben az értelmezési keretben semmi meglepő nincs abban, hogy a posztkommunista átmenet során a politikai hatalom anyagi erővé, tulajdonosi jogokká, pénzzé válik.

Konkrétan a magyar történelemben a Társasági Törvény (1988) és az Átalakulási Törvény (1989) adott erre széles körű jogi lehetőséget. E két törvény kibővítette a vállalatvezetők jogosítványait, és megindította az átmentés, a *spontán privatizáció* folyamatát. Szalai Erzsébet elemzése szerint

a két törvény meghozatala közötti időszakban „továbbra sincs erő a spontán privatizáció leállítására, melynek csúcspontját az Átalakulási Törvény parlamenti jóváhagyása jelenti 1989 júniusában”<sup>7</sup>. Ezt követően a szerveződő ellenzéki pártok gazdasági elképzelései (köztük a spontán privatizációt korlátozni kívánó pártok programjai) is a háttérbe szorultak a politikai rendszerváltás folyamatában. Ennek tünete, hogy a békés rendszerváltást előkészítő háromoldalú tárgyalásokon (1989. június–szeptember) a gazdasági bizottságok – köztük a Tulajdonreform-bizottság munkája ellényegtelenedett, súlytalaná vált a politikaiakhoz képest.<sup>8</sup> Ezután fő kérdéssé a választásokra való felkészülés lépett elő, a választások után pedig sem a konzervatív kormánypártok, sem a liberális és szocialista ellenzéki pártok nem léptek fel a spontán privatizációt korlátozó, kiegészítő vagy azt helyettesítő – akár kisebbségi – dolgozói tulajdonszerzés programjával. Eközben a valóságban a nemzetgazdaság egészét tekintve is számottevő mértékben haladt tovább a spontán privatizáció folyamata. Ismereteim szerint egyetlen hazai közgazdász sem vállalkozott ennek teljes összegét megbecsülni. Az egyetlen szám, amely rendelkezésünkre áll, Jadwiga Staniszkis lengyel szociológusnő 1989-es becslése, mely szerint „1989 őszére a lengyel »nómenklatúra« a nemzeti vagyonnak mintegy 20 százalékát tette magántulajdonává”<sup>9</sup>. Mivel Magyarországon a dolgozói – akár kisebbségi – tulajdonszerzés programját egyetlen jelentős politikai erő sem vállalta fel (csak a munkástanácsok igen korlátozott mozgalma), a követelés a parlamenten kívüli szélsőjobboldal programjába került.<sup>10</sup> A spontán privatizáció problémája 1991-ben kikerült a nyilvánosság fókuszából, és helyét a kommunista bűnök számonkéréséről folytatott vita foglalta el. E vita hisztérikussága (többek között a szociális követeléseket képviselő parlamenten kívüli erők részéről) azonban arra utal, hogy a spontán privatizáció feletti tehetetlenségből származó düh különböző áttételeken keresztül, démonként tűnhet fel ezután is a magyar politikában.

Mi ebből a konklúzió? Nem tehetünk semmit? Tehát a melankólia és a rezignáció az, amivel szemléljük az átmentést, azt, hogy nem tudjuk magunkat kivonni a hatóköréből, hogy a botrányosan privatizált ÁPISZ-ban a papírt, amiről az előadásomat mondom, és a tollat, amivel megírtam, tőlük veszem? Tehát egy ilyen típusú melankolikus rezignációval azt mondhatjuk, hogy tehetetlenek vagyunk. Én nem szeretnék most választ adni erre a kérdésre, ám ez a négy forradalmi irányzat, amit a bevezetőben említettem, azt mondja, hogy de, tehetünk és kell is tennünk: forradalmat indítani azzal a négy retorikával, stratégiával, amit elmondtam. Nem adnék választ – de ezt a kérdést, hogy milyen morális jogossága van a poszt-totalitárius rendszer elleni forradalom meghirdetésének, szeretném igen élesen exponálni, és itt be is fejezem majd. Most Hannah Arendt-hez fordulnék, Arendt totalitarizmus-konceptiójához. Arendt azt mondja: a totalitarizmus teleologikus rendszer, melynek célja minden egyes ember teljes és állandó dominálása valamennyi életszférában<sup>11</sup>. Ennek a rendszernek a telosza, célja egy új embertípus megteremtése, az emberi spontaneitás eltüntetése és az emberi személyiségek átalakítása engedelmes gépekké. A totalitarizmus-konceptió alap-országai, modell-országai a náci Németország és a sztálini Szov-

jetunió. Ennek a koncepciónak a morális hitelét, életét, töltését az a borzalom adja, amit Auschwitz és a Gulag fölött érzünk. Ismerjük ezt az érzést és azt a pusztítást, amit ezzel a két szimbólummal jelezhető folyamattal véghezvittek.

Túl ezen a pusztításon most nézzük meg, hogy mi az az anyagi jellegű felhalmozás, amit ezek a rendszerek megvalósítottak. Tehát hogyan történik az, amit Foucault elmélete hangsúlyoz: hogy a politikai hatalom átfordul anyagi erővé, pénzzé, felhalmozássá? Mit halmoztak fel a totalitárius rendszerek? Hogyha Auschwitzot nézzük, akkor talán azt lehet mondani, hogy ott aranyat halmoztak fel. A zsidóságtól elkobzott vagyontárgyakra gondolok, vagy hogy egy nyers képpel éljek, Auschwitzban a kivert aranyfogakból olvasztott aranytömböket halmozták fel. Tehát a hatalom, a totalitárius hatalom ott aranytömbökké transzformálódott.

Végezzünk egy borzalmas gondolat-kísérletet. Egy uchroniát, egy meg nem valósult történeti forgatókönyvet vázoljunk fel egy pillanatra. Mi történik, ha a II. világháborúban nem győznek a szövetségesek, és a náci totalitárius állam túlél? Mi történik ezekkel az aranytömbökkel? A túlélő náci állam eladja őket, privatizálja ezeket az aranytömböket; vagy klienseit jutalmazza velük, vagy átmentik őket magánkézbe. Ezt természetesen morálisan elítéljük. Az arendti koncepció alapján bizonyos ekvivalencia tételezhető a náci Németország és a kommunista totalitárius Szovjetunió között. Nézzük most az utóbbit. Hogyha a Gulagot szimbólumként, metaforaként fogjuk fel, akkor ez a totalitárius kommunista állam metaforája. Az erőltetett iparosítás, a kényszermunkatáboré, amelyik nemzedékek munkájával nehézipari üzemekké transzformálta a totalitárius hatalmat: ingatlanokká, vagyontárgyakká, röviden állami tulajdonná.

Tehát egyfelől, ha Arendtből indulunk ki, azt mondhatjuk, hogy a náci Németország politikai totalitárius hatalmát pénzzé, vagyonná, arannyá fordította. A másik oldalon az arendti értelemben azt mondhatjuk, hogy állami vagyonná transzformálta nemzedékek építő munkáját a totalitárius hatalom. S itt szeretnék egy kérdést megfontolásra és vitára feltenni befejezésképpen.

Van-e jogunk, morális alapunk a túlélő náci állam elképzelt szörnyűségét párhuzamba állítani azzal, hogy a poszt-totalitárius, posztkommunista állam eladja, privatizálja, klienseinek juttatja, magánkézbe menti a totalitárius korszakban felhalmozott állami tulajdont? Ezt a kérdést szeretném vitára ajánlani.

## Jegyzetek

- 1 A megfogalmazás G. Nagyné Maczó Ágnesztől származik. Ld. „Népi maximum. Beszélgetés Maczó Agnessel” (Bozóki András interjúja), *Magyar Narancs*, 1991. június 13.
- 2 Ld. például a jelen konferencia alapötletét adó „Csendes? Forradalom? Volt?” című összeállításban Zsille Zoltán: „Jávitott kádárizmus. Reklamáció az elmaradt rendszerváltás miatt” c. cikkét, *Magyar Narancs*, 1991. április 4.
- 3 Ld. Krausz Tamás tanulmányát a jelen kötetben.
- 4 Ld. Arató András és Miszlivetz Ferenc írásait, legutóbb például Arató András: „Forradalom, civil társadalom és demokrácia Kelet-Európában”, *Mozgó Világ* 1990/8, pp. 11–22; Jody Jensen–Miszlivetz Ferenc: „A kelet-közép-európai átmenetek és az európai integráció”, *Válóság*, 1991/10, pp. 22–33.

- 5 Andrew Arato: „Civil Society Against the State: Poland 1980–1981”, *Telos*, Vol. 47, Spring 1981, pp. 23–47.
- 6 Michel Foucault: *Power Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, ed. by Colin Gordon, New York: Pantheon Books, pp. 189, 133.
- 7 Szalai Erzsébet: „Tulajdonviszonyok a nagyvállalati szférában a Kádár-korszaktól napjainkig. Privatizációs elképzelések és a gyakorlat”. Kézirat, 1991, p. 5.
- 8 Szalai, i. m.; Bozóki András: „Út a rendszerváltáshoz: az Ellenzéki Kerekasztal”, *Mozgó Világ*, 1990/8, p. 30.
- 9 Idézi Szelényi Iván–Szelényi Szonja: „Az elit cirkulációja? A társadalmi szerkezet változásai Közép-Európában a posztkommunizmusba való átmenet korában”, *Kritika*, 1991/10, p. 10. Staniszkis becslése a Columbia Egyetem Közép-Kelet-Európa Intézetének konferenciáján hangzott el.
- 10 Ld. pl. a Romhányi László-féle Magyarok Nemzeti Szövetsége 1991. október 23-i 16 pontját, *Népszabadság*, 1991. október 24.
- 11 Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism*, Secker and Waburg, 1951; ld. még Burrowes: „Totalitarianism: The Revised Standard Version”, *World Politics*, Vol XXI, Jan. 1969, pp. 272–94.

# Fokasz Nikosz

## Demokratikus átmenetek Görögországban

Mert hogy kettő is volt! A közismertebb, 1974-ben az ezredesek hét éves diktatúrájának bukása után, a másik 1950-ben egy fasisztoid diktatúrával, majd megszállással, illetve polgárháborúval megvert tizennégy éves időszak után. Az újrakezdés pillanata már ránézésre is számos közös sajátosságot mutat. Különösen szembetűnő, milyen nagy volt a tolongás! A „most minden lehetséges, eljött végre a mi időnk” közhangulatában rendkívül sok, több tucatnyi új párt jött létre, melyekhez a választásokon még számos független jelölt társult.

A politikai helyzet mindkét időszakban igen képlékenynek bizonyult. Az 1950-ben lezajlott parlamenti választásokat már 1951-ben és 1952-ben is újabbak követték, s nem sikerült végigszolgálni az 1974-ben kezdődött parlamenti ciklust sem, annak ellenére, hogy az akkor győztes párt egymaga 54%-ot szerzett.

A pártközi erőviszonyok is széleseben változtak. Hogy csak néhány példát említsünk, az 1950-ben még győztes Néppárt két évvel később már csak egy százalékot szerzett, ugyanakkor az 1951-es választásokat több mint 36%-os eredménnyel egy alig egy hónappal korábban alakult párt, a Görög Tömörülés nyerte meg. Hasonló jelenségek figyelhetők meg 1974 után is. A PASZOK például az 1974 és 1981 közti időszakban választásról választásra haladva dupláta meg befolyását, miközben más centumpártok szinte egyik pillanatról a másikra eltűntek a politikai porondról. Nem kétséges, hogy nagyon izgalmas, a mai kelet-európai helyzettel számos ponton analógiát mutató korszakról van szó. Most mégsem ezt az átmeneti időszakot, hanem azon tényezőket szeretném megvizsgálni, melyek a politikai életet végül is konszolidáltabb mederbe terelték s hozzájárultak egy új, szilárdabb egyensúly kialakulásához.

Úgy vélem, Görögországban alapvetően négy tényező hatását kell figyelembe vennünk. Az első valamely tábor politikai identitástudatának kialakulása. Ennek elemzése tulajdonképpen a szociálpszichológia illetékességi körébe tartozik. Itt csak annyit mondhatunk, hogy egy olyan „mi-tudatról” van szó, melyet a közös harcok emléke hozott létre és tart ében. A ma is létező két legnagyobb politikai tábor, a jobboldal és a centrum politikai identitásának gyökerei egészen az I. világháborúig, az ún. „nemzeti szembenállásig” nyúlnak vissza. A konfliktus azon az aktuálpolitikai kérdésen robbant ki, hogy Görögország belépjen-e a háborúba az antant oldalán, ezt javasolta Venizelosz miniszterelnök, a Liberális Párt vezére, vagy maradjon semleges, ahogy ezt Konsztantin király, a konzervatív tábor vezetője szerette volna. A nagyhatalmak által minden oldalról szorongatott Görögországban a vita hamar elmérgesedett, s végül is 1916 szeptemberében Thesszalonikiben egy Venizelosz által vezetett ellenkormány megalakulásában csúcsosodott ki.

Reális veszély volt az ország kettészakadására, mely csak azért maradt el, mert az antant nyílt beavatkozása a királyt lemondásra és az ország elhagyására kényszerítette. Az ekkor kialakult s legtömörebben köztársaságok, illetve monarchisták ellentétként megragadható szembenállás a teljes két világháború közti időszakot végigkísérte. Az időszak valamennyi jelentős politikai konfliktusa – a kisázsiai katasztrófa 1922-ben, a monarchia megdöntése, majd a köztársaság kikiáltása 1924-ben, egy 1933-as merényletkísérlés Venizelosz ellen, valamint híveinek 1935-ös puccskísérlete, s végül a monarchia ezt követő helyreállítása – mind ezt a szembenállást erősítette, mélyítette s konzerválta.

A politikai tábor azonosságtudata, a közös harcok emléke azonban egyéb tényezők támogatása nélkül korántsem lett volna elegendő egy több évtizeden keresztül fennálló ellentét ébrentartásához.

Itt lép be a második tényező, melynek hatását meghatározó jelentőségűnek kell tartanunk, s ez az egyes társadalmi csoportok politikai magatartása. Tény, hogy Görögországban bizonyos társadalmi csoportok hosszú időn keresztül csaknem egységesen egyik vagy másik politikai tábor mögött sorakoztak fel. Az állami alkalmazottak például a konzervatívokat, a magáncégek alkalmazottai a liberálisokat támogatták. Venizelosz mögött sorakoztak fel a kereskedők és a nagypolgárok, míg a kézműiparban, szállításban és személyi szolgáltatásokban tevékenykedők rétege Venizelosz-ellenes volt.

Ezen tényezők azonban eltörpülnek a már említett kisázsiai katasztrófa hatása mellett. 1922-ben ugyanis néhány hónap alatt másfél millió menekült érkezett az akkor 5 milliós Görögországba. Ez a hatalmas és az anyaország-beli lakosságnál lényegesen polgárosodottabb népesség a teljes két világháború közti időszakban egy tömbként azonosult a Venizelosz vezette liberálisokkal. Világos, hogy ilyen nagy tömeg tartós, egyoldalú politikai elkötelezettsége egymagában is alapvetően hozzájárulhatott a nemzeti szembenállás megmerevedéséhez. Ennél azonban itt lényegesen többről is szó volt. A kisázsiai katasztrófa és a menekültek kérdése ugyanis elválaszthatatlanul összefonódott a görög nemzetállam kialakulásának mintegy egy évszázados folyamatával.

Az újkori görög állam 1832-ben a görögök lakta területeknek csak egy töredékén jött létre. Ehhez 1864-ben a Ion-szigetek, 1881-ben Thesszália csatlakozott, majd, s ez itt a fontos, a balkáni háborúk következtében területe 1913-ban kétszeresére növekedett. Csak ekkor került Görögországhoz Makedónia és Kréta. A folyamat azonban itt nem állt meg. Az 1920-as sèvres-i egyezményben az antanthatalmak, honorálva Görögországnak a háborúba való belépését (s ezen a ponton kapcsolódik össze ez a folyamat a „nemzeti szembenállással”), görög fennhatóságúnak ismerték el a Szmirna környéki göröglakta kisázsiai területeket. 1922-ben azonban a görög hadseregnek a törököktől elszenvedett katasztrofális veresége következtében ezek a területek végleg elvesztek a görögök számára.

A kisázsiai vereség s az azt követő menekülthullám a görög társadalomfejlődés legmeghatározóbb élményének bizonyult. Lényegében ekkor született meg a mai Görögország. Gazdasági hatása máig ható, és ekkorra datálhatjuk a görög nemzetállam megszületésének időpontját is.

Csakhogy ebben a nemzetállamban két, 100 éven át külön élő régió, két eltérő világ került közös határok közé. A „Régi-Görögország” zömmel agrárnépességét például olyan exportra termelő régi kistulajdonosok alkoták, akik mélyen beágyazódtak a Régi-Görögország patriarchális kapcsolatrendszerébe. Gyermekeik előtt egyfajta állami hivatalnoki karrier lehetősége is nyitva állt. Az állami bürokrácia egyébként még hosszú évtizedeken keresztül kizárólag a „Régi-Görögország”-ból rekrutálódott. Az „Új Vidék” agrárnépessége ezzel szemben elsősorban frissen földhöz juttatott kisbirtokosokból állt, akiknek fő terménye, a gabona, belföldön talált piacra. Athén mellett még ezen a vidéken települt le a kisázsiai menekültek jelentős része.

Az 1915-ben kipattant nemzeti szembenállás tehát éppen azért lehetett olyan mély és tartós, mivel egybeesett a görög nemzetállam kialakulásának egyik legfontosabb frontvonalával. A 20-as években még teljesen nyitott volt a kérdés, mely társadalmi csoportok milyen módon fogják uralni a kialakulásban lévő új államot, s ebben a harcban a két régió radikálisan eltérő politikai álláspontot képviselt.

A „Régi-Görögország” a konzervatívok erődítményének számított, míg az „Új Vidék” a liberálisokat támogatta. Ez a regionális inhomogenitás hosszú évtizedekre fennmaradt. Jól példázza ezt, hogy a monarchiaról rendezett 1946-os népszavazáson az 1913-as országhatár még mindig világosan felismerhető.

Az 50-es évek folyamán a regionális jelleg enyhült, de a liberálisok mai örökösöként számon tartott PASZOK-ot még az 1989–1990-es választások során is az egykori „Új Vidék” legfontosabb régiójának, Krétának egyértelmű politikai elkötelezettsége mentette meg a nagyobb bukástól.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az említett két tényező, a közös harcok emlékére támaszkodó politikai identitástudat egyfelől, valamint a nagy társadalmi csoportok politikai magatartása, ezen belül is elsősorban a regionális dimenzió másfelől, tette áthatolhatatlanná és elmozdíthatatlanná a liberálisok és a konzervatívok között húzódó választóvonalat. Ez a két pólusú rendszer minden, a meghaladására irányuló kísérletnek ellenállt, s csak egyszer, a II. világháború alatti nemzeti ellenállás, majd az azt követő 1946–49-es polgárháború idején rendült meg. Ekkor született, ugyancsak véres küzdelmekkel megpecsételt harcok során, egy korábban viszonylag jelentéktelen politikai tábor, a Kommunista baloldal új identitástudata. Frissessége miatt ez az új szembenállás elhalványította, de nem szüntette meg a régit, s azóta a görög politikai élet három pólusúnak tekinthető.

Mivel az 1913-ban illetve 1946–49-ben született, s a nagy társadalmi csoportok egyoldalú, tartós elkötelezettsége által jelentősen elmélyített politikai vízvonalak igen erős tradíciót képviseltek, az ezekből táplálkozó politikai kötődések könnyűszerrel átvészelték a diktatúrák hosszabb-rövidebb időszakait. A görög társadalom tehát minden demokratikus újrakezdésbe, s ez különösen az 1974-es esetében igaz, többé-kevésbé kész politikai identitással foghatott bele. A közvélemény tagjai politikai hovatartozásukat nem ekkor kezdték kialakítani, az már eleve adott volt. Az átmeneti korszak igazi kérdése és tétje tehát, hogy ezek a politikai táborok a rendelkezésre álló kínálatból mely pártokat választják, s fogadják el sajátjukként.

A politikai táborokat kialakító tényezők mellett ezért azon mechanizmusokkal is foglalkoznunk kellene, melyekkel a politikai pártok magukhoz képesek kötni választóikat, s melyek lehetővé teszik, hogy az ugyanazon tábor kegyeiért versengő pártok egyike a többi fölé kerekedhessen. Itt csak megemlíteni tudom a két legfontosabb tényezőt. Az egyik a politikai paternalizmus, a kliens–patrónus viszony, melynek gyökerei a múlt századba nyúlnak vissza Görögországban. A másik a karizmatikus vezér léte vagy nem léte valamely politikai párt élén. Ezek a tényezők döntötték el, hogy a konzervatív választók szavazataiért versengő Néppárt és a Görög Tömörülés közül 1950 és 1952 között az utóbbi került ki győztesen, s omlott össze látványosan az előbbi. S ugyanez magyarázza 1974 és 1981 között a PASZOK látványos sikerét a többi centrupárttal szemben.

A demokratikus újramezést követően a pártstruktúra az említett három politikai táborhoz igazodik, azt igyekszik lefedni, ezért ilyenkor rendkívül rugalmas és gyorsan változó. Ez magyarázza az 1950–52, illetve 1974–1981 közti látványos átrendeződéseket. Ez a szelekción folyamat először a hatvanas évek elején, másodszer a hetvenes évek végén ért nyugvópontra, amikor a három tradicionális politikai tábor három nagy párt fedte le.

Ettől a pillanattól kezdve a görög politikai pártstruktúra rendkívül szilárdra, sőt merevvé válik. Sikeresen ellenáll minden olyan hatásnak, mely az 1913-ban, illetve 1946–49-ben született politikai vízvonalakat mozdítaná el, vagy a politikai táborok és pártjaik közti kapcsolatot lazítaná. Ezt tapasztalhattuk az 1989–1990 időszakban, amikor az akkor még kormányzó PASZOK a magyarországiaknál összehasonlíthatatlanul nagyobb botrányokat, a GKP pedig legfőbb referenciapontjának a kelet-európai rendszerek összeomlását volt képes megrendülés nélkül túlélni.

# *Szalai Erzsébet*

## A hatalom metamorfózisa?

### 1. A Kádár-rendszer hatalmi viszonyai

Az államszocializmus posztsztálini szakaszában, vagyis a Kádár-korszakban a párt- és állami bürokrácia, valamint a nagyvállalati menedzser réteg által alkotott csoport a hatalom birtokosa. A párt- és állami bürokrácia két részből áll: egyrészt a teleológikus funkciókat összpontosító uralkodó rendből – a felső pártvezetésből – és a technokráciából – a pártbürokrácia többi részéből és az állami bürokráciából.

A Kádár-korszak hatalombirtokosait osztályvonásokkal rendelkező rendnek tekintem, és a továbbiakban hatalmon lévő rendnek fogom nevezni. Rend egyrészt a csoporton belüli kapcsolatok jellege miatt: a hatalmon lévők között a személyes kapcsolatok kifinomult hálózata alakul ki, életvitelük és értékrendjük egyre inkább hasonlatossá válik egymáshoz. Közös ethoszuk lényege a világmegváltó kiváltságtudat. Másrészt rendet alkotnak azért is, mert hatalmuk eredendően nem gazdasági természetű. Osztályvonásokkal rendelkezik viszont a csoport azért, mert ez a hatalma mégiscsak és egyre inkább gazdasági hatalom is, mely egy alacsony szinten a piacon is megméri magát.

Ez a hatalomkoncentráció a tulajdonviszonyok szempontjából is meghatározó jelentőségű: az alapvető tulajdonjogok a hatalmon lévő rend tagjainak kezében összpontosulnak. (Szemben a tőkés magántulajdonon alapuló gazdaságokkal, ahol nem a hatalmi viszonyok határozzák meg a tulajdonviszonyokat, hanem fordítva, a tulajdonviszonyokból vezethetőek le a gazdasági hatalmi viszonyok.)

Fontos meghatározni ebben a rendszerben az értelmiségnek a hatalmon lévő renدهz való viszonyát. Az értelmiség egy nagyobbik része – kutatóintézetekben dolgozó tudományos munkatársak, állami fizetést élvező írók, filmrendezők stb. – a hatalmon lévő rend értelmiségének tekinthetőek. Hivatalos státusuk csak addig áll fenn, fizetésüket csak addig kapják, ameddig nem lépik túl az uralkodó rend által felállított határokat. Az értelmiség egy kisebbik részét azok a független értelmiségiek alkotják, akik nem kívánnak alkalmazkodni az uralkodó rend által megszabott játékszabályokhoz, és ezzel egy merőben újfajta értelmiségi magatartásmintát mutatnak fel. Vagyis a demokratikus ellenzék.

### 2. A kádárizmus bomlása

A hetvenes évek végétől, nyolcvanas évek elejétől a hozzáértők számára nyilvánvalóvá válik a kádári gazdasági rendszer strukturális válsága: ez a gaz-

dasági rendszer felfalja saját erőforrásait, ezért szükségképpen túlelosztáshoz, külső eladósodáshoz vezet. A hatalmon lévő rend úgy próbál gátat szabni a strukturális válság kiterjedésének, hogy kritikus helyzetekben „átrendezi” az önmagán belüli erőviszonyokat. Az ebben rejlő lehetőségek azonban a nyolcvanas évek közepére kimerülnek.

Míndezen folyamatokkal párhuzamosan új társadalmi szereplők lépnek színpadra, illetve kerülnek formális, de inkább még csak informális hatalmi pozícióba. Egyrészt a hetvenes évek végétől, nyolcvanas évek elejétől egy új, a korábbiaktól részben eltérő szocializációjú és jóval képzetesebb nemzedék áramlik be a párt- és állami bürokrácia alsó, majd középső szintjeire. Ők nem mások, mint a híres-neves beat nemzedék, a nagy generáció tagjai, akiket nyíltan vállalt technokrata értékrendjük, szemléletük és magatartásuk jellemez. A társadalmi folyamatokban való gondolkodás távol áll tőlük, és amikor a piac *bevezetését* szorgalmazzák, érvelésükben, nyelvezetükben igyekeznek értékmentesek maradni. A továbbiakban új technokráciának hívom őket.

Hasonló generációs változások történnek a hatalmon lévő rend értelmiségének körében is. Felnő és egyre nagyobb szakmai tekintélyt szerez egy olyan új nemzedék – nevezzük új reformer értelmiségnek – melynek műveiben félig burkoltan, félig nyíltan megfogalmazódik az az állítás, hogy a kívánatos gazdasági reformokat nem lehet politikai reformok nélkül végrehajtani.

Ugyanebben az időszakban – vagyis a nyolcvanas évek elejére – alakítja ki identitását, fogalmazza meg stratégiáját a demokratikus ellenzék. Ennek lényege: a létező intézményeken *kívülről* nyomást gyakorolva, lehetséges a fennálló rendszer merevségét jelentősen oldó politikai és gazdasági reformok kikényszerítése.

Bár a három közül egyik csoport sem hisz a radikális politikai változások lehetőségében – vagyis az egypártrendszer viszonyainak meghaladásában –, tevékenységükkel, objektivációikkal igen nagy mértékben hozzájárulnak ahhoz. Sőt, elsődlegesen ők azok a társadalmi szereplők, akik a politikai rendszerváltást előkészítik és végrehajtják. Az új technokrácia és az értelmiség két csoportja közötti látens szövetség alapja az, hogy az új technokrácia az új reformer értelmiségben és a demokratikus ellenzékben saját ideológusait véli felfedezni. Ez azért fontos az új technokrácia számára, mert a nyolcvanas évek közepétől korábban nem tapasztalt erejű teleologikus igénnyel lép fel, csúcs hatalmi pozíciókra tör.

### 3. A politikai rendszerváltás időszaka

A politikai rendszerváltás időszakában az előbb említett szövetség átmenetileg jelentősen meggyengül. A kerekasztal-tárgyalásokon az MSZMP tárgyalódelegációjában egyre inkább az új technokrácia képviselői veszik át a vezető szerepet. A kerekasztal-tárgyalások vitáinak mélyén meghúzódó alapkérdés: az új politikai rendszerben az új technokrácia vagy pedig a formálódó új pártok vezető erői – vagyis az új reformer értelmiség és a de-

mokratikus ellenzék – fogják-e birtokolni a vezető szerepet. Ez a rejtett alapkérdése az SZDSZ által kezdeményezett népszavazásnak, de a válasz csak az 1990 tavaszán megtartott választásokon születik meg – az új technokráciát reprezentáló MSZP igen gyenge eredményeket ér el.

A politikai rendszerváltás időszakában a Kádár-korszak uralkodó rendje felbomlik, a hagyományos szerepében pírruszi győzelmet arató új technokrácia meggyengül és differenciálódik, ugyanakkor megkezdődik a részben már meglévő, részben új és általa teremtett gazdasági hatalmi pozíciók – elsősorban bankok – meghódítását. A nagyvállalati vezetők az adott hatalmi vákuumban jelentősen növelik tulajdonosi jogosítványaikat, ugyanakkor gazdasági környezetük minden korábbiaknál labilisabbá válik. A hatalmon lévő rend tehát csúcsát elveszti, helyzete meginog – de nem bomlik fel.

#### 4. Az új hatalmi szerkezet

A hatalom csúcsára az MDF – és a koalíciós pártok – vezető erői kerülnek. Nem függetlenül ezen pártok – miként a többi párt – alapvetően „törzsi” szerveződésétől, ez a konglomerátum rendet alkot. Vagyis közös ethosz, értékrend, magatartás jellemzi. Ennek gyökerei a két világháború közötti keresztény felső és középosztály mentalitásából és magatartásformáiból eredeztethetőek. Lényegük: keresztény-nemzeti ideológia, az alá-fölérendeltségi viszonyok erős tisztelete, intoleranciára való hajlam, a hatalmi pozíciók rokoni és baráti kapcsolatok mentén való elosztása, az informális érdekérvényesítés dominanciája a hatalmi törekvések nyílt megfogalmazásával szemben – tehát az ideológiát kivéve mindaz, ami a Kádár-korszak uralkodó rendjét jellemezte.

Az új uralkodó rend legfőbb támasza az állami bürokrácia. Ennek egyik oka objektív: fordított forradalmat kell végrehajtani, ennek keretében pedig először vissza kell államosítani, vagy jelentős kontroll alá kell vonni az államinak nevezett tulajdont. Másrészt erősítik az állami bürokráciát az uralkodó rend centralizációs hajlamai. Rögtön szükséges azonban kiemelni (bár részben az előbbiből következik): az állami bürokráción belül nem a hagyományos (állami pénzforrásokat újraelosztó) redistribútorok hatalmi súlya növekszik (akiknek egyre kevésbé van mit osztogatniuk), hanem azoké, akiknek közvetlen feladat az államinak nevezett tulajdon újraelosztása.

De kik is töltik be az állami bürokrácia közép és felsőszintű vezető pozícióit? A csúcsokon a kormánykoalíció politikai megbízottjai állnak, akik többnyire a „korábbi” hatalmon lévő rend értelmiségének másodvonalát reprezentálják. Részben osztoznak velük a hatalmon, részben egy fokozattal lejjebb helyezkednek el az új technokrácia azon képviselői, akik nem vándoroltak el az állami bürokráciából. A bürokrata pozícióban maradó új technokrácia két markánsan különböző csoportból áll. Egyrészt a „csapat” (az új technokrácia nemzetközileg is elismert krémje) tagjaiból, akik átmeneti ingadozás és véreszettség után stabilizálják helyzetüket, majd képesek meghódítani a gazdasági csúshatalom egy részét, sőt az állami bürokráción belül egyre inkább ellenpólushat, ellenhatalmat képeznek a „pártmegbízottak-

kal” szemben. Kvalitásaik és tekintélyük többé-kevésbé lehetővé teszik számukra, hogy politikailag semlegesek maradjanak. A bürokrata pozícióban maradó új technokrácia másik csoportját a „korábbi osztályvezető-helyettesek” vagyis az új technokrácia másodvonala alkotják, akik a „csapat” tagjaihoz viszonyítva jóval inkább kénytelenek és hajlamosak kompromisszumot kötni a „pártmegbízottakkal”.

A hatalmi szerkezet további fontos, sőt kulcspozícióban lévő szereplői az állami ellenőrzés alatt álló nagy kereskedelmi bankok. Itt már azok az új technokraták birtokolják a hatalmi pozíciókat, akik a politikai rendszerváltás időszakában meggyengült állami bürokráciából vándoroltak át. Hatalmuk legfontosabb alapja, hogy az állami bürokrácián keresztül újraelosztható források csökkenésével lazul az állami bürokrácia fiskális intézményei és a nagyvállalati szféra közötti köldökzsinór, helyét azonban átveszi a nagyvállalati szféra és a kereskedelmi bankok közötti kapcsolat – elvileg tehát a nagy kereskedelmi bankok tartják pénzügyi ellenőrzésük alatt a gazdasági hatalom közvetlen birtokosait, másrészt bonyolult kereszttulajdonosi kapcsolatban vannak velük. A bankszféra és a nagyvállalati szféra viszonyát azonban inkább a kölcsönös kiszolgáltatottság jellemzi. A nagyvállalati menedzserek nagy része a bankszférával való kapcsolatot hivatali, nem pedig piaci kapcsolatként éli át, amelyben a bankok kegyet gyakorolnak a hitelek odaítélésével – miközben a bankszféra is kiszolgáltatottnak érzi magát a nagyvállalati szférának, nem mer a reménytelenül nagy adósságállományt felhalmozó nagyvállalatokhoz sem hozzányúlni, mert a csódláncolat beindulása önnön létét fenyegeti.

A nagy kereskedelmi bankok hatalmi pozícióit elfoglaló új technokraták igyekeznek politikailag semlegesek maradni, újabban azonban a kormánykoalíció pártjai szemet vetettek székeikre.

Végül a hatalmi szerkezet fontos szereplői a nagyvállalati menedzserek, annak ellenére, hogy – nem függetlenül a szovjet piac összeomlásától és a privatizáció állami kontroll alá helyezésétől – helyzetük igen labilissá válik.

Előttünk áll tehát az új hatalmi szerkezet, melynek főszereplői összefoglalva: az új uralkodó rend, az új technokrácia és a nagyvállalati menedzserek. Belső viszonyaik ellentmondásosak. Egyrészt egymásra utaltak és ezért kompromisszumokat kötnek. Így például a centralizációs törekvések kapcsán legalább annyira szó van arról, hogy az új állami bürokrata technokrácia az új uralkodó renddel és annak ideológiájával legitimálja magát, mint arról, hogy centralizációs törekvéseiben az új uralkodó rend az új állami bürokrata technokráciára támaszkodik. Másrészt azonban, a hatalmi szerkezet főszereplőinek viszonyát rendkívül éles érdekellentétek jellemzik, kemény hatalmi harc folyik, melynek kimenetele bizonytalan. A hatalmi szerkezet tehát rendkívül képlékeny, egyelőre nem írható le olyan homogén kategóriákkal, mint osztály vagy rend.

## Szalai Erzsébet

Azt kérdezném Sükösd Miklóstól: a négy populista irányzat közül melyiknek adsz esélyt, egyáltalán milyen társadalmi bázisra támaszkodnak véleményed szerint ezek az irányzatok, és mi lesz a sorsuk? Vagyis melyiknek talaján bontakozhat ki esetleg társadalmi mozgalom?

## Sükösd Miklós

Az előadásomban azt tettem fel, ha elfogadjuk az arendti totalitarizmus-konceptiót – hogy a kétféle, a náci és a kommunista totalitarizmus lényegileg azonos, egy nevezőre hozható – tehát ha ezen a talajon állunk, akkor egy olyan elképzelt, de meg nem valósult történeti szcenárió, amiben egy náci ország vagyonát osztják szét klienseknek, privatizálják, ez hasonlóan ítélné meg morálisan, mint hogy egy totalitárius kommunista állam által felhalmozott nemzeti vagyon, állami vagyon privatizációja folyik; hogy ez egy értelmes kérdés-e, és hogy a folyamat morálisan milyen megítélés alá esik?

Kérdés ez, merthogy úgy tűnik, hogy a forradalmi irányzatok mind azt mondják, hogy a két eset lényegében azonos megítélés alá esik, tehát elfogadható ennek a párhuzamnak a felállítása. Persze ők nem így mondják, de ha mondjuk, az arendti nyelven beszélünk, akkor azon a nyelven ezt így lehetne megfogalmazni.

## Szalai Erzsébet

A következők jutnak erről eszembe. Úgy gondolom, hogy különbséget kell tennünk két dolog között; vagyis akkor, amikor egy totalitárius rendszer hatalmi bázisa menti át magát a hatalomnak egy új formájába, és amikor ez a folyamat az államszocialista rendszerek enyhébb változataiban megy végbe. Ez utóbbiakat nem is tekintem totalitárius diktatúráknak. A magyarországi hatalomgyakorlás módja 1968, pontosabban 1956 óta nem totalitárius diktatúra. Mint előadásomban is kifejtettem, álláspontom lényege: a magyarországi politikai változások hatalmon belüli bázisát az új technokrácia jelentette, mely a 80-as évek elejétől már tevékeny részese volt a politikai és gazdasági döntéseknek. Tehát ezt a réteget erkölcsi szempontból semmiképpen nem tartom büntetendőnek. És azt is természetesnek tartom, hogy egy része korábbi politikai hatalmát most gazdasági hatalommá konvertálja.

Ott volt és van a tűz közelében, jórészt érti a szakmáját, de érti a hatalomgyakorlás technikáját is. Olyan tudás birtokosa, melyre a társadalomnak szüksége van – annál is inkább, mivel pillanatnyilag (és még ki tudja, meddig) nem állnak a kapuban hasonló kvalitású elitcsoportok.

## Némedi Dénes

Egész röviden: először is történésznek tanultam valaha, és nagyon nehezen tudok elképzelt történelemről beszélgetni. A valóságos történelemben pedig a kérdés egész másképp merült fel. A náci Németországról lehet mondani, hogy a háborús gazdaság során az állam erősen belenyúlt a piaci folyamatoknak az érvényesülésébe, de lényegében tulajdonváltás nagyon korlátozott mértékben történt.

Magyarországon, és nemcsak Magyarországon, hanem Kelet-Európában tulajdonképpen nem tervgazdaságról volt szó, hanem egy olyan gazdaságról, amelynek a vezérlése egy nagyon bonyolult rendszerben történt, amelyben piac, terv, bürokratikus irányítás és befolyásjellegű alku-mechanizmusok játszottak szerepet. Ezt az integrációt kell átállítani egy piaci jellegű integrációra. S nyilvánvaló, az egész tulajdonváltás ebbe kapcsolódik bele, s így én borzasztó leegyszerűsítettnek érzem a kérdést; annál is inkább, mert a tulajdonváltás, azt hiszem, csak egy nagyon leegyszerűsített liberális forgatókönyv szerint jelenti azt, hogy az egyedi kistulajdonok halmaza jön létre.

## Sükösd Miklós

Azért vettem fel ezt a kérdést, mert úgy gondoltam, hogy éles fényben exponálja azt a dilemmát vagy azt a paradoxont, amit a ma forradalmi igényekkel fellépő irányzatok adnak nekünk. Ez a kérdés ezen a nyelven, ebben a fogalomkészletben így felvethető, s számomra értelmesnek tűnik; és úgy tűnik, hogy ezeknek az irányzatoknak is értelmesnek tűnik. Másfelől viszont ha elismerjük azt a szükségszerűséget – szakmai-gazdasági szükségszerűséget, és még azt a morális megengedést is hozzátesszük, amiről Szalai Erzsébet beszél –, akkor itt egy nagyon éles dilemmát vagy paradoxont látok, és a kérdést azért tettem fel, mert úgy gondoltam, hogy megvilágítja ezt a paradoxont. Pro és kontra feszítő erők metszéspontjában állnak ezek a mozgalmak; van amelyik kicsi, van amelyik fontosabb és nagyobb, de szerintem a politikai spektrum állandóan jelenlévő tényezőként kell velük számolnunk.

Egy kicsit átgondoltam, amit Szalai Erzsébet kérdezett az előbb. Azt gondolom, hogy a népnemzeti irányzatnak két útja van jelen pillanatban. Látom jeleit annak, hogy a kormánypárton belül szerveződő népnemzeti irányzat éles ellentétben áll a lényegében kereszténydemokrata irányultságú MDF- és kormány-vezetéssel (tehát egy Szabó Dezső-i alapon álló parlamenti képviselő, aki az MDF támogatásával jutott be, egy interjúban görény-kurzus-

nak nevezte – Szabó Dezső kifejezésével, amit Szabó a Horthy-korszakra használt, ugyanazzal a kifejezéssel illette – a saját pártja által vezetett kormánykoalíciót). A közeljövőben lehetősége van annak is, látom jeleit annak, hogy kialakul egy népnemzeti harmadikutas politikai csoportosulás, akár a Magyar Demokrata Fórumon belül, akár ahhoz közelállóan. És csodálom is őszintén szólva, hogy erre eddig nem került sor.

A radikális demokratának jelölt irányzat két részre bontható. Egyrészt 56-osok, akik maguk is megélték 56-ot, harcoltak, börtönbüntetést kaptak: általában értelmiségiek is vannak köztük, de nem feltétlenül ez az elem a jellemző – ezt gondolnám egy csoportnak. Egy másik, fiatalabb nemzedék alkotná a másik csoportot; ők a demokratikus ellenzék radikális szárnyából kerültek a radikális demokrata csoportosulásba. Azt gondolom, hogy az idősebb nemzedék jelenlétével mindenképpen számolni kell, hiszen intézményes támogatásuk, bajtársi szövetségeik vannak, és ugyanez az intézményes támogatottság, mobilizációs képesség nem mondható el a másik csoportról.

A baloldali irányzatokon belül próbáltam utalni arra, hogy itt egy radikális baloldali mező körvonalai sejlenek fel, és igazán felelőtlen jóslás lenne megmondani azt, hogy ezekből mi lesz – akár a Munkástanácsok Országos Szövetségével kapcsolatban lévő csoportokról, akár az ideológiai alapon lévő csoportokról van szó.

És a negyedik csoport pedig az, amelyik a civil társadalom demokratizálásának stratégiájával lép fel. Itt Némedi Dénessel értek egyet, aki Habermas-elemzésében rámutatott arra, hogy igencsak megkérdőjelezhető és utópikus feltételezés az, hogy ugyanúgy, mint ahogy a kommunizmussal a nagy ugrást az iparosításba, most a posztkommunizmusban egy radikális civil társadalmi stratégiával, egy valamilyen posztkapitalista vagy későkapitalista társadalomba a nagy ugrást végre lehetne hajtani. Ez azonban nem jelenti azt, hogy például az alternatív mozgalmak, amik szintén erre a gondolatra épülnek, ne gyökeresedhetnének meg kis értelmiségi csoportokban. De úgy látom, hogy ezek is fölülről épülnek és így folytatják a reformértelmiség nagy szerepet kapó tradícióját, tehát lényegében az értelmiség mozgalomhelyettesítő funkcióját folytatják egy új keretben.

## Némedi Dénes

Szóval az egyik kérdés, amit nem tudom, hogy itt tisztázni lehet-e, de amit égetőnek érzek, az a civil társadalom egész problémája. *Tudjuk-e, hogy miről beszélünk?*

Én megpróbáltam érzékeltetni, hogy amikor Habermas erről beszél, vagy Arató András erről beszél, akkor bizonyos utópikus reményeket fogalmaz meg. Az volt az érzésem, hogy amikor Sükösd Miklós erről beszélt, akkor gondolt valamire, mint leírható konkrét társadalmi képződményre. Máskor, amikor mások beszélnek, vagy az újságban olvasom, vagy a vezércikkekben olvasom azt, hogy civil társadalom, végképp nem tudom, hogy ki miről beszél. Ez lenne a társadalomtudományi diskurzusnak az egyik témája. Legyünk végre tisztában azokkal a fogalmakkal, amiket használunk. Az az

érzésem, hogy valaha ez egy jó lózung volt, és használhatatlanná silányodott a publicisztikai értékesítése során. Nem tudom. Ez az egyik kérdés.

A másik kérdés, a kordiagnosztikánál maradvá. Én ismertetem Habermasnak három javaslatát, egy negyedik javaslat vagy egy negyedik lehetőség lenne az, amit Sükösd Miklós is fejtegetett itt a legvégén. Egy kérdés Szalai Erzsébethez. Helytállónak tartja-e azt a diagnózist, amit Hankiss-diagnózisnak neveznék? Emlékszünk arra, hogy Hankiss Elemér valamikor 88-ban a nagy kiegyezésről beszélt, arról, hogy az elitek kiegyeznek. Ez így nem jött létre. Végeredményben valami olyanformán lehet Hankiss elképzelését átfogalmazni, hogy a forradalom vagy rendszerváltás azt jelentette, hogy a felhalmozott bürokratikus és politikai és egyéb tőkét át lehet most fordítani gazdasági tőkévé, át lehet alakítani gazdasági tőkévé.

A kérdés, ami megmarad Szalai Erzsébet előadása után, egy elméleti kérdés. Jó-e, pontos-e rendnek jellemezni a régi, tehát a fordulat előtti államszocialista társadalom uralkodó csoportját? A másik kérdés, amiben bizonytalan volt végül az előadás végén, hogy itt ez a csoport vagy ennek jelentős része átalakulnak-e egy új uralkodó – mivé? Beszélt rendről is, aztán azt mondta, hogy ez nem rend mégsem, nem osztály; még nem tudjuk, hogy mi.

## Szalai Erzsébet

Az első kérdés úgy szólt: az államszocialista rendszerben rendet alkotnak-e a hatalmon lévők. Nos, Max Weber fogalomalkotását követtem, melynek lényege: rendnek tekinthetők a hatalombirtokosok, ha közös értékrend, közös életvitel, közös mentalitás és a személyi kapcsolatok kifinomult rendszere jellemzi őket.

A másik kérdés az volt, hogy Hankissnak igaza volt-e vagy sem. Hankiss elméletének legnagyobb problémája az, hogy az elitet – vagy ahogyan én hívom, az uralkodó rendet – egységes egészsként kezeli. És ez az elit egyszer csak meggondolja magát, és hozzákezd a rendszer megváltoztatásához, melynek során politikai hatalmát gazdasági hatalommá konvertálja. A kép ennél sokkal bonyolultabb és árnyaltabb. A hatalmon lévők kemény magja nem gondolja meg magát, hanem arról van szó, hogy a hatalmon lévő renden belül felnő az új technokrácia, mely felismeri, hogy nem képes az elődeihez hasonló módon uralkodni. A hatalmon lévő rendet tehát a 70-es évek végétől, 80-as évek elejétől éles hatalmi harcok jellemzik, melynek során az új technokrácia – a társadalmi mozgolódások bázisán – kiszorítja hatalmával az uralkodó rendet.

A második kérdésre: mint azt már mondtam, természetesnek tartom, hogy az új technokrácia egy része az új politikai és gazdasági rendszerben is megőrzi – részben közvetlenül, részben konvertáció útján – hatalmát.



**Elsikkasztott forradalom?**



# Schöpflin György

## A forradalmak időszerűtlensége

A forradalomnak és a forradalmiságnak mindig is volt egyfajta a politikai folyamatokon túlmutató allűrje a magyar közéletben és közgondolkodásban; valószínűleg a török és az osztrák külső hatalom elleni tehetetlenség szülöttjeként jött létre, és a mai napig befolyásolja a politikai gondolkodást. Megvan ennek a nemzeti és egyben a kommunista oldala, úgyhogy feltehetőleg az elmúlt 40 évben a két áramlat valamelyest egymást is erősítette, alátámasztotta. Nem fogom véka alá rejteni saját véleményemet, hogy szerintem magát a forradalmat és a forradalomban való gondolkodást külön-külön károsnak tartom.

A forradalmat dicsőíteni, ahogyan ez gyakran előfordul a magyar politikai életben, már csak azért is furcsa, mert ezáltal a forradalom egy normális politikai eseménynek tűnik, ahelyett, hogy a politikai rendszer fogyatékoságaként, diszfunkciójaként lenne tudatosítva. A forradalom cezúráját jelent, gyors társadalmi és hatalmi átrendeződést – etimológiailag ezt világosabban jelzi a „revolúció” szó, „megfordulás”, esetleg „felfordulás” hatású kicsengésével –, mintsem a lassú, szerves és végső fokon hatékonyabb fejlődés következményeként létrejött változást.

Ideáltípusokban fogalmazva, forradalom csak akkor robban ki, ha az adott politikai rendszer már véglegesen működésképtelen, az uralkodó már nem tudja hatalmát gyakorolni, akaratát érvényesíteni, de ugyanakkor még van ereje egy újabb program és hatalmi erő kibontakozásának a megakadályozására. Ilyen körülmények között kialakul egy tarthatatlan hatalmi patti helyzet, amelynek a felgyülemlett társadalmi elégedetlenség kirobbanása vet véget, rendszerint erőszakkal, vérontással, és amennyiben a társadalmi elégedetlenség magas hőfokot ér el, messzemenő politikai és társadalomszerkezeti változásokat hoz magával. Ezt lehetne a klasszikus forradalom-moddellnek nevezni.

Emellett más lehetőségek is léteznek, nevezetesen olyan helyzetekben, amikor a hatalom ellenállása kevésbé szívós, így a hatalom átrendeződik, majdhogynem átszáll az egyik félről a másikra, olyannyira, hogy itt már egyre nehezebb „forradalomról” beszélni (pl. az 1974-es görögországi változás). Mindenestre ennek a forradalom-típusnak semmiképpen nincs meg a fentebb említett dicsősége, jóllehet mindig fel lehet ruházni mítosz-értékekkel.

A klasszikus forradalom-modellnek egy komoly hátránya van a későbbiekre vonatkozóan: jóval nehezebb egy cezúrából kiindulva közmegegyezésre alapozott intézmény- és gyakorlatrendszert létrehozni, mint egy lassabb, szervezettebb folyamat által kialakult rendszert, mivel ezt az utóbbit sokkal inkább elfogadja, magáévá teszi a társadalom egésze, pontosan azért, mert volt ideje megszokni, azonosulni vele. Ráadásul a nagy zökkenők révén létrehozott posztforradalmi rendszer felébredzheti egyrészt az ellenforra-

dalmiság veszélyét; másrészt mintha természetessé tenné a forradalmat, úgy-hogy különféle társadalmi csoportok általában ilyen módon keresik a változást, az ilyenfajta nagyszabású változást tartják a politikai átalakulás normális formájának; harmadrészt pedig, mivel a forradalom a hatalmat célozza meg, a modern társadalom hatalmi központja pedig az állam, a forradalom utáni politika elkerülhetetlenül államközpontú lesz, így legyengítve a társadalmi autonómiák kibontakozását. Franciaország 1789 utáni történelme, öt alkotmányával és számos egyéb politikai válságával, ezt az eszmefuttatást támasztja alá, ezzel szemben az Egyesült Államokban, ahol a forradalom mindig megmaradt a mérsékelt politika medrében, egy alkotmány is elegendőnek bizonyult több mint 200 évre. Igaz persze, hogy a romantika allűrje a francia forradalmat övezi, és nem az amerikaiat. Alapjaiban abból a feltételezésből indulok ki, hogy a politikai változásnak van egy a társadalom többsége által elfogadott tempója, és ennek a mesterséges lelassítása illetve felgyorsítása mindig nehézségekkel jár.

A forradalom romantikája, pátosza természetesen sok tekintetben vonzó és megható, de ugyanakkor egyben kártékony és félrevezető is, mivel egyértelműen a szenvedélyeket, érzelmeket helyezi előtérbe, és ezáltal megnehezíti, esetenként teljesen megakadályozza az ésszerű döntést a politikai folyamatok megítélésében. Alapvetőleg itt a kategóriák összezavarodásáról van szó: érzelmi, alkalomadtán esztétikai („milyen szép a forradalom!”) megközelítések idegen elemeket kevernek a politikai elemzésbe, téves, illetve kártékony megítélésekre vezetnek, a manipuláció melegágyává fajulnak, és a homogenizálást segítik elő. Ez pedig könnyen vezet autoritarizmushoz.

A demokrácia elsősorban lassú, szerves folyamatokból áll, amelyeken keresztül állandó kompromisszumos megoldások keletkeznek, ezáltal biztosítva a végcél: ne legyenek se állandó győztesek, se állandó vesztesek a társadalomban. Amennyiben ez nem jön létre, a demokrácia működése is megkérdőjeleződik, mivel az állandóan vesztes rétegek, politikai szereplők kirekesztésüket erőszakkal próbálják orvosolni.

Ami a magyarországi eseményeket illeti, forradalom a klasszikus definíció értelmében nem volt, hanem az itt megélt folyamat sokkal inkább egy olyan típusú átalakulásra hasonlít, amelynek Timothy Garton Ash a „revolution” („reforradalom”) elnevezést adta. A kommunista világban egyedülállónak minősíthető a hatalom „átcsoportosítása” a párt felől az újonnan alakuló szervezetek irányába. Emögött a cezúramentes átalakulás mögött döntő szerepet játszott a kommunista intézményrendszer szétesése és vele együtt a kommunista vezetőség önlegitimációjának összeomlása, úgyhogy a társadalom minden nagyobb megrázkódtatás nélkül tapasztalta egy már teljesen életképtelen rendszer letűnését.

Egy-két kérdés azonban még válaszra vár: lehet-e a magyarországi eseményeket egyáltalán forradalminak nevezni, és ha igen, miben áll ez az egyértelműen szűkreszabott forradalomélmény? Úgy vélem, korábbi meghatározásaimból kiindulva, hogy a magyarországi események beleférnek a nem-klasszikus forradalom fogalmába, de eléggé korlátozott formában. Ugyanis meg kell egymástól különböztetni a forradalom különféle aspektusait, nevezetesen a politikai és a társadalmi értékrend forradalmát.

A politikai forradalom a hatalmi intézményrendszer átalakítását és a szereplők felcserélődését érinti, ameddig a társadalmi értékrend kérdése egy sokkal mélyebbreszántó folyamatnak a következménye. A sors iróniája azt hozta magával, hogy Magyarországon az értékrendváltás már jóval a kommunizmus összeomlása előtt indult be – gondoljunk csak 1956-ra, valamint a Kádár-korszakban a szakértelem növekvő szerepére és a gazdasági kezdeményezés fellendülésére a második gazdaság révén –, amíg ugyanakkor ezeknek a folyamatoknak a teljesebb kibontakozását az akkori politikai rendszer leblokkolta. Ennek a folyamatnak voltak káros oldalai is azonban, többek között a politikai gondolkodás, talán helyesebben a politikai kategóriákban való gondolkodás lemaradása az egyéb társadalmi autonómiák mögött.

Igy keletkezett a mostani felemás állapot: a politikai intézményrendszer és a politikai élet szereplői megváltoztak, de a társadalom ennek nem tanúsít nagyobb jelentőséget, úgyhogy a politikát és a társadalmat egy szakadék – a passzivitás szakadéka – választja el egymástól. Ez nem jelenti azt, hogy jogosult a forradalom „elsikkasztását” emlegető panasz: ha nem létezik a felgyülemlett elégedetlenség, akkor ezt nem lehet mesterségesen pótolni különféle számonkérések, mítoszteremtések, illetve konspirációs elméletek hangoztatásával.

Végül is arra a kérdésre, hogy „csendes? forradalom? volt?”-e, csak azt lehet felelni, hogy attól függ!

# Tamás Gáspár Miklós

## Gondolatok a rendszerváltásról

A konzervatív – a szótári definíciónak megfelelően – arra törekszik, hogy valamit megőrizzen. Ám nem minden, ami régi, méltó a konzervatív konzerváló erőfeszítésére. A megőrzésre méltó kiválogatása azonban nem tartalmi kritériumok, még kevésbé az erkölcsi ízlés önkénye szerint történik. Ez utóbbi módszer a radikális forradalmárok sajátja.

Jellemző, hogy a radikalizálódó weimari köztársaságban találták föl a „konzervatív forradalom” képtelen mítoszt. A konzervatív természetesen nem forradalmár; legföljebb reformer.

A modern konzervatív a modernség hagyományát védi. Ahol az a benyomása a politizáló közvéleménynek, hogy az állam fejlődése nem volt „szerves”, hogy az igazi hagyomány a közelmúltban megszakadt, ott nem a hagyományörzés, hanem a restaurációs forradalom a követelés. A nyugati konzervatív a modern fejlődés folytonosságának tételében hisz, a modern kor lassacskán egymásra épülő eredményeire óhajt támaszkodni. A restaurációs romantikus viszont forradalmár: ezt de Maistre vagy Spengler soha nem is tagadta.

Kelet-Európában a konzervatív attitűd szinte lehetetlennek tetszett, hiszen a változást világnézetileg indokló ellenzékiek többnyire mindenestül elvetették a reálszocialista rendszert, a közép-európai „másként-gondolkodók” pedig modernizációs stratégiát hirdettek meg, a szabadságjogok szűk értelemben vett liberális elméleteivel körítve. (A restaurációs „utólagos forradalmárok” akkortájt nem voltak ellenzékben...) A zsarnokság elleni küzdelem sok évszázados antikizáló-humanista jelképhalmaza nem is igen engedte volna meg a konzervatív szkepszis beszüremkedését.

Konzervatív csak maga a nép volt. Sok ember számára csaknem megfejtethetlen, miért nyilvánul meg bizalom az ex-„reformkommunista” technokratákkal és menedzserekkel szemben, miért vált az utóbbi év egyetlen radikális jelszavává – a taxislázadás alatt – a „Magyar Dilettáns Fórum”. A „szakértelem” szlogenje (amelyet oly ügyesen használ ki az ifjúliberális neopopulizmus), az úgynevezett „pártpolitikával” szembeni veszélyes ellenszenv a sajnálatos tekintélyelvű beidegződéseken kívül valami sokkal fontosabbat, mélyebbet is kifejez. Úgy vélem, azt, hogy a magyarok (szlovénok, csehek) nem kívánják földadni azokat a modernizációs vívmányokat, amelyek a diktatúra évtizedei alatt szilárdultak meg. Magyarázatra szoruló paradoxon ez, igaz. A hűbéri-romantikus, „neobarokk” ellenforradalmi korszak és a romantikus-totalitárius sztálini rémuralom után a kádári ellenforradalom stabilizálta a féloldalas modernizáció eredményeit.

Nemcsak azt kell itt fölemlíteni, hogy az írástudás általánossá válásának, az ipari technológia elterjedésének, a háztáji és a maszek, a gebin és a gmk individualista gazdálkodási és piaci fortélyainak, a lobbyk államszelídi-

tő és államdaraboló technikáinak, a bevásárlóturizmus világra nyitásának, a fogyasztási szerkezet átalakulásának együttese élvezetesebbé és élvezetesebbé tette komor világunkat.

Az uralkodó messianisztikus pártelitet Konrád György és Szélényi Iván, valamint „Marc Rakovski” (Bence György és Kis János, 1977–1978) túlságosan is élesen megkülönböztette az alárendelt pragmatikus-technokrata vezető rétegtől. E kettőt nem „maga” a marxizmus kötötte össze, ám a marxizmus által meghonosított racionalitásmodell tette lehetővé azokat a vitákat és politikai elkülönüléseket, amelyek egyáltalán szemmel láthatóan megkülönböztethetővé varázsolták a két csoportot. A marxizmus – az első nálunk széleskörűen ismert és használatos, sajátos értelmiséget teremtő politikai világszemlélet – a nagy nyugati szellemi hagyományhoz kapcsolta Kelet-Európát (éppen nem igaz, hogy elválasztotta volna tőle). A revizionista áramlatok teremtették meg mifelénk a modern társadalomtudományokat – így a közgazdaságtudományt, az empirikus szociológiát, a kísérleti pszichológiát –, ha voltak is gyér előzményeik, amelyeket csak most kezdenek fölfedezni némileg antikvárius-archivális módon. A műszaki és természettudományok, a filozófiai vizsgálódások ideológiai értelemben is hatást gyakoroltak gondolkodásunkra. A szocializmus szellemi hatása megelevenítette a nyugati szellemi hagyományban ismeretes nagy ellenfelét, a liberalizmust is.

A modernség saját tradíciója Kelet-Európában a szocializmus révén és a szocializmus ellenében jött létre. A restaurációs és romantikus forradalmiságnak csak történetmítoszai és visszatekintő utópiai voltak és vannak. A tabula rasa nem pusztán a szocializmus maradványát semmisítené meg, hanem a szocializmus kihívására született racionális gondolati és élettechnikákat is.

A tervező állammal azonosított politikai közösség racionalista-konstruált utópiájával szemben a hanyatló szocializmus – erőtlenségében – utat engedett a nemes individualizmus, az életformák pluralizmusa, a szekuláris és laikus politikai magatartások spontán antietatista reformfolyamatának. A konzervatív közvélemény e reform folytatását kívánja a restaurációs forradalmi kalandok helyett. Alexis de Tocqueville még a miénknél jóval radikálisabb francia forradalomban is észrevette a meghökkentő kontinuitást a Napkirály abszolutizmusa, a forradalom, Napóleon és a restauráció között.

A Németh Miklós-féle figurák (félreértésen alapuló) népszerűsége nem a bolsevizmus iránti rokonszenv megnyilvánulása, hanem jelzés: a közvélemény jelentékeny része konzervatív, amennyiben a modernség hagyományának a folytatását kívánja. A hűbéri-romantikus, forradalmi kurzuslovagok bizonyos fokig helyesen látják, hogy a szocialistákban és a liberálisokban van valami közös: csakugyan mindannyian részei a nyugatos szellemi hagyománynak, ellentétes teóriáik felelnek egymásnak. A restaurációs forradalmárok érvei – mivel e hagyományon kívülről származnak – nem kommunikálhatók a két ősi ellenfél egyike számára sem; összemérhetetlenek.

A restaurációs-romantikus antikommunizmus és a szabadelvű antikommunizmus természetes szövetségesei voltak egymásnak. Természetes az is, hogy ez a szövetség nem tarthatott sokáig. A liberalizmusnak a szocializmus (a demokratikus szocializmus is) ellenfele. A restaurációs forradalmiság azonban idegen tőle. Ez utóbbi áramlat szeretne konzervatívnak föltűnni –

a modern konzervatív magatartás azonban a liberális-individualista cívishágyományjal szemben konzervatív, ha nem is kiváltképpen annak fölvilágosító tendenciáival. A mai kelet-közép-európai konzervatív közvélemény a szocializmusra választ adó modern racionalitás fokozatos reformstratégiáinak híve. Ezért bizalmatlan a számára ismeretlen és félelmetes régmúlt restaurációs ábrándjaival szemben, s ezért ingadozik a szociáldemokrata jóléti, illetve a liberális piaci irányzatok között. Akár Nyugaton. A konzervativizmusnak sikere van – és a romantikus restaurációs „kurzusnak” is addig volt sikere, ameddig konzervatívnak tűnt föl. Viszont erről a látszatról kiderült, hogy hamis.

A konzervatív fordulat megtörtént ugyan, de nem azoknak kedvez, akik a szocializmusból az antimodernista romantikát örökölték meg – hisz a kurzuspatrióták is a szocializmus örökösei.\*

\* Előadásomat emlékezetből rekonstruáltam, fő gondolatait ebben a formában utólag foglaltam össze a *HVG* számára, amely erre fölkerít. Az előadás egyéb vonatkozásai is nyilvánosságra kerültek azóta „A restaurációs forradalmiság bírálata” c. esszémben, *Világosság* 1991/10., továbbá Simkó János „Szellemtörténetek” c. műsorában, Kossuth rádió, 1991. október 2.

# Kiss Gy. Csaba

## Az MDF önképe és az átmenet Magyarázatok

*szavakon alszunk el  
felébredünk a szavakban*

---

*néha egészen egyszerű  
jámbor főnevek  
erdő vagy hajó  
elszakaadnak tőlünk*

---

*veszedelmesek a szavak  
kiestek összefüggésükből*

Zbigniew Herbert: Szavakon alszunk el...

(Gimes Romána és Weöres Sándor fordítása)

Hallgatván a fölszólalásokat, áttanulmányozván a programot világos számomra, hogy az előadók többsége közelebb áll az ellenzéki pártokhoz, mint a kormánykoalícióhoz. Ezzel nem kívánok semmi sértő hangsúlyt kifejezésre juttatni, és azt is rögtön hozzáteszem, nem annyira párthovatartozásra gondolok, mint inkább tájékozódási irányra, politikai-ideológiai értékek vonzására. Leíró érvényűnek szánom ezt a megállapítást. Így hát bizonyos értelemben kisebbségben érzem magam. Őszintén megmondom, én szeretek kisebbségben lenni, szeretek különbözni. Azoknak a véleménye különösen érdekel, akiknek eltér a fölfogása az enyémtől. Az előttem szólók gondolatmenetében is voltak olyan nézetek, amelyekkel szívesen vitatkoznék. Én például óvatosabb volnék annak megítélésében, mint Tamás Gáspár Miklós, hogy mennyire tekinthető modernizációnak (még ha mindannyiunk számára, gondolom, kétségtelen e „modernizáció” kudarca) a kommunizmus; rögtön fölvetődik az emberben, vajon a náci totalitarizmus autópályáiról is nem kívánja-e majd valaki elmagyarázni, hogy szintén modernizációs törekvést jelentettek. A lényeg szerintem mind a bolsevik, mind pedig a fasiszta rendszer esetében a totalitarizmus, a semmitől nem korlátozott dik-tatúra.

Honnan beszélek én? Előre kell bocsátanom erről is néhány megjegyzést, hiszen ez egy szociológiai-politológiai tanácskozás, és csak korlátozott mértékben érzem magam itt kompetensnek. Tehát: az MDF tagja vagyok és liberális fölfogású. Liberális, ha számomra a liberalizmus ma Magyarországon nem köthető is egyik vagy másik párthoz, és semmi köze nem lehet radikalizmushoz és messianizmushoz. Amit mondok, részben ebből a megközelítésből következik, tudom, hogy megállapításaim viszonylagosok. A cím követelményének is csak részlegesen tudok eleget tenni, hiszen igen

jelentős mennyiségű forrás alapos áttanulmányozására volna szükség, és ne feledjük, az átmenet a legszűkebben érve is több évet jelent.

Tehát néhány magyarázatot szeretnék elmondani. Arról, hogy miképpen változott ismereteim és egyéni tapasztalatom szerint az MDF önképe a politikai átalakulás folyamatában. Mindössze egy-két csomópontra kívánom összpontosítani figyelmemet, vázaltszerűen kijelölni a fő vonalakat. Úgy gondolom, nagyon sok tisztázó magyarázatra van szükség. Végig kell majd tanulmányozni, mit mondott önmagáról az MDF, hogyan kívánta megjelelni magát. Természetesen nem mindig olyannak látszott, amilyenek akartuk, de ez már egy másik kérdés, a közvetítésé, a közvetítőké, egy fontos másik szempont, amiről most nem kívánok csak érintőlegesen szólni. Nyomatékkal jegyzem meg ez alkalommal is, hogy rengeteg a félremagyarázás, torzítás. Olyan sémák, vélekedések is közkeletűvé váltak az elmúlt években, sőt meg is rögződtek a közvéleményben, amit semmiféle ténnyel nem lehet bizonyítani. Az értelmezők nemegyszer saját vélelmekre hallgattak, sejtéseikre, vagy – ez is előfordult – azt keresték, amit föltétlenül meg akartak találni, és meg is találták, ha dokumentumokban, hivatalos nyilatkozatokban nem is szerepelt. Így szokott lenni a politikai küzdelmekben, versengésben. A „felek”, a szereplők folytonosan értelmezik egymást, a vitában gyakran a másíknak tulajdonított érveket cáfolnak, ha ez célszerűbbnek látszik és alkalmas a közvélemény befolyásolására. A tudományos leírásnak azonban pontosan kell regisztrálnia mindent, elkülönítvén a tényektől a magyarázatokat, aszerint az szétválasztván a szövegeket, hogy ki mondta őket.

Az első csomópont az MDF születésnapja, az első lakitelki találkozó. Teljesen egyértelmű volt akkor számunkra – a többes szám a szervezők 8–10 fős csoportját jelenti –, hogy nem fogjuk tudni egy szervezet megalakításával befejezni azt a napot. A Nyilatkozat lényegében két követelményt tartalmazott: *egy magyar demokrata fórum* létrehozásának a szándékát és független sajtóorgánumok alakítását. Hogy pontosan mi lehet ez a *fórum*, azért nem kívántuk definiálni, mert attól tartottunk, hogy még a szerveződés időszakában fogja megnehezíteni építkezésünket a hatalom, továbbá az emberekben – beleértve a meghívottak jelentős részét is – meglévő félelem. Mindekelőtt nyilvános politikai viták alkalmaira gondoltunk, egy-egy égető kérdéskör szakértői csoportok által készített elemzésére. Talán a legpontosabban a civil társadalom sajátos kezdeményezéseként lehetne meghatározni ezt az 1987-es próbálkozást. Ezért érzem finomítandónak a kortörténész (Gergely András „A rendszerváltás – A magyar történelem” című egészen friss összevezését *A magyarságtudomány kézikönyve* című kötetben, a szerkesztője Kósa László) minősítését: „Mivel nem politikai egyesületként, hanem az ellenzéki és a kormánypártiságot egyaránt elutasító társadalmi szervezetként határozta meg önmagát.” Nem lehet figyelmen kívül hagyni ugyanis, mi történt 1987 és 1988 szeptembere között. 1988 első félévében valószínűleg létrejött az a *fórum*, a Jurta Színházban, ahová bárki eljöhett, elmondhatta véleményét. Az a törekvés, hogy ebben az embrió-időszakában az MDF az ellenzék és a kormány között próbált magának egy köztes sávot keresni, elsősorban azzal magyarázható, hogy a radikális ellenzék sajátos avantgárdnak tekintettük, a demokrácia felderítő csapatának, melynek az

újtát nem tudják csak igen kevesek vállalni. Azt hiszem, nem lehet kétségbevonni, hogy Magyarországon – például Lengyelországhoz képest – meglehetősen csekély létszámú, hatásában korlátozott csoportot jelentett a szamizdatos, „illegális” ellenzék, és a magyar társadalom egyre növekvő kritikus csoportjai óvakodtak attól, hogy ezt a tevékenységet vállalják, és érezhetően más fölfogásuk volt az ország közeljövőjéről, mint a radikális csoportoknak.

A második lakitelki találkozó dokumentumaiból teljesen egyértelmű, hogy a „társadalmi szervezet” (ez volt a korabeli alkotmány előírásainak megfelelő formula) politikai törekvéseket jelent. Arra gondolok, hogy ott megfogalmaztuk a választásokon való részvétel célját. Ezen az 1988-as találkozón úgy próbáltam meg definiálni fölszólalásomban az MDF-et, mint egy olyan szervezetet, amely egyszerre szűkebb és tágabb is, mint egy politikai párt. Szűkebb, mert nem rendelkezik azokkal az attribútumokkal, amelyekkel egy párt, és szélesebb is ugyanakkor, mert a politikai fölfogások széles skáláját jeleni. Ha el is vetette ott a többség a párttá alakulást (ezt Németh Zsolt javasolta akkor), azzal is egyértelműen szembeszálltak, hogy az Alapítólevélben szerepeljen valamiféle közös nevezőként a szocialista terminus (ebben pedig Bihari Mihály maradt kisebbségben).

A következő csomópont 1989 márciusára esik, az I. Országos Gyűlést megelőző napokra. Már januártól nyilvánvalóvá vált a beérkező adatokból, hogy elérte a szervezet azt a tízezres taglétszámot, amihez Lakitelken szeptemberben az első kongresszus összehívását kötöttük. Egyre sürgetőbbé vált, s ebben megerősítettek a vidéki utak, az alakuló gyűlések tapasztalatai, hogy valamiképpen meg kell határozni az MDF politikai arculatát. Az Ideiglenes Elnökség ülésein formálódott meg az az álláspont, amelyet a szervezet szóvivőjeként képviseltem az Országos Gyűlést megelőző sajtótájékoztatón, a legvilágosabban kifejtve talán március 10-én, a budapesti Kossuth Klubban. Ekkor hangzott el először a három irányzatot megnevező önmeghatározás. A tájékoztatón én liberális, kereszténydemokrata és „harmadikutas” áramlatról beszéltem. Hozzátenném, ekkor még nem volt olyan markáns az SZDSZ önmeghatározásában a liberális jelző. Amiről kissé bővebben kívánok szólni, az a „harmadikutas” terminus. Gondolhatják, ez a népit kívánta helyettesíteni. Elsősorban azért, mert a népit nyugati nyelvekben populistának fordították, ami semmiképpen nem felel meg annak, amit Magyarországon a népi írók – egyébként meglehetősen heterogén – hagyománya jelentett. A populista egyértelműen negatív tartalmú fogalom az újabb keletű politikai-politológiai szaknyelvben. Megjegyzem, a szélesebb közvélemény általában nem ismerte ezt a kifejezést a nyolcvanas évek közepén. Az átmenet idején demagógot, szélsőségest jelentett, szóval azt, amit az angolszász és nyugati politikai és politikatudományi nyelvezetben. Egy idézettel megvilágítva: „A populisták, s még a náluk is szélsőségebb jobb- és baloldali... elvtársaik a szélsőségek, a polarizáció irányában szaggatnák széjjel az országot. A diktatúra, a rend, az erők hadikommunista koncentrációja lebeg szemük előtt.” (Lovas Zoltán a *Magyar Narancs* 1991. 9. számának 3. lapján.) Eleinte idegen nyelvre fordított alakjában lett ez negatív címke az MDF-en, versenytársaink és ellenfeleink hasznára, később a magyar szóhasználatban

elterjesztve idehaza is. Ezért próbálkoztam én akkor a „harmadikutas” megnevezéssel.

Egyébként úgy gondolom, kár volt, hogy az MDF népi szárnyának a képviselői nem tettek időben kísérletet arra, hogy fölfogásukat világosan, a kor követelményeinek megfelelően megfogalmazzák. Személy szerint soha nem tartoztam ehhez az áramlathoz, de jelentőségét nem becsültem le, tudtam, hogy milyen jelentős mozgósító hagyomány, különösen ha olyan szellemi elődökre gondolunk, mint Bibó István vagy Szabó Zoltán. A népi hagyomány nekem, liberálisnak a széles MDF-mozgalomban a szociális érzékenységet jelentette, a plebejus stílust, a közvetlen demokrácia iránti érzékenységet. Ott láttam találkozási pontot a liberalizmussal, ahol a hazai polgárosodás koncepciójáról kellett világosan tervet készíteni. Hiszen a népi írók nem egy képviselője hangsúlyozta már 1945 előtt, hogy a régi paraszti életformát nem lehet folytatni, szükség van az alulról történő polgárosodásra, a parasztból polgárnak kell lennie.

A népiség tehát nem felel meg a populizmusnak, a népies megjelölést annak idején sértőnek tartották magukra a népi írók. Ahogy Veres Péter írta a népi írókat elítélő 1958-as párthatározat idején: „...én személy szerint – de a többiek se – sohase fogadtuk el a »népies« megjelölést”. És mindennek ellenére így fogalmaz mostanában az SZDSZ elnöke, Kis János: „... a populizmusnak sokféle változata van, és ezek között még csak nem is a legfontosabb ez a nép-nemzeti szellemiség címen előadott egyvelege az egykori népiességek...” (*Világosság*, 1991. 1. szám). Úgy vélem, ez ellenséggépnék jó, de a jelenségek magyarázatául kevés.

Ezért tartom félrevezetőnek és pontatlannak az MDF belső áramlatainak leírásakor egy kétpólusú (centrum és populisták) szerkezet rajzát; ez mintha annak a dichotóm modellnek az alkalmazása volna, amely a magyar politikai életet a liberális–konzervatív (vagy liberális–nem-liberális) tengelyen tartja ábrázolhatónak. Mert lehet-e például az MDF-en belül „liberális centrumról” beszélni a „populisták” ellenében? A liberálisok volnának azok, akik a törvényesség szempontjaival érvelnek a tekintélyelvűség terjedésével szemben, vagy éppen a populisták? Ha úgy vesszük, az MDF-ben a prezidenciális rendszer kiépítésében döntő szerepe volt a pragmatikus SzDSZ-nek, amely annak idején paktumot kötött Antall Józseffel. És mintha az elemzők megfelelkeznenek az MDF újabban megerősödött, nehezen jellemezhető, „apparátusi” szárnyával, amely számára központi politikai érték a hatalom erősítése és megtartása.

Nincs mit tagadni, a kormányalakítás egy éve alatt az MDF színeváltozása következett be. Elhamarkodott volna azonban egy-egy jelzővel elintézni a bonyolult folyamatokat. Mint ahogy szerintem sok politikai kárt okoz az a kettős ellenségkép, amellyel az MDF és az SZDSZ szemléli egymást. E két jelenleg legerősebb pártot különös ambivalens viszony fűzi egymáshoz, egyfajta Hassliebe, gyűlölet és szeretet kettőssége. Vannak közös érdekeik, az 1990-es paktum, amely döntően meghatározta az új magyar demokrácia első szakaszát. Összefonódottság és áthidalhatatlannak látszó ellentétek, és ami szerencsétlenül járul mindehhez, a gyanakvás és a bizalmatlanság puszt

tító légköre. Nem véletlen szerintem, hogy a közvéleménykutatási mutatók a két párt nagyjából egyforma tekintélycsökkenését regisztrálják.

Befejezésül azt szeretném hangsúlyozni, hogy a demokrácia kialakulása, megszilárdulása folyamat, a felelősség érte közös, még ha a mértéke természetesen más a kormánypártok és más az ellenzék esetében. Szükség van a vélemények cseréjére, a fogalmak és kategóriák magyarázatára, s visszakanyarodván lengyel költőnkhez:

*türelmesen álmodni kell  
abban a reményben, hogy a tartalom beteljesül  
hogy a hiányzó szavak  
belépnek a nyomorék mondatokba  
és a bizonyosság amelyre várunk  
horgonyt vet*

## Fricz Tamás

### A parlamenti pártok politika- és társadalomképe

Ebben a rövid előadásban egyetlen kérdésre szeretnék válaszolni a magyarországi rendszerváltással kapcsolatban: vajon a parlamentbe 1990 tavaszán bejutott hat párt *azonos elveken alapuló politika- és társadalomképpel rendelkezik-e?* Beszélhetünk-e arról, hogy az új politikai és társadalmi rendszernek legalább az alapfeltételeiben, alapértékeiben, alapintézményeiben stb. egyetértenek a pártok? Azaz beszélhetünk-e a pártállami rendszer megdöntése után a többpártrendszeren belüli minimális konszenzus meglétéről – a célokat és a programokat illetően?

Első ránézésre úgy tűnik, hogy feltétlenül létezik ez a fajta konszenzus a parlamenti pártok között.

Vegyük sorra azokat a tényezőket, amelyek arra utalnak, hogy a rendszerváltás igenlésén túlmenően is sok lényeges kérdésben egyetértenek a pártok.

A rendszerváltás *átfogó, általános kérdéseivel kapcsolatban* mind a hat párt azt vallja, hogy *demokratizációra* van szükség, megfelelő demokratikus állami intézmények létrehozására, valamint politikai *liberalizációra*, vagyis többek között az állampolgári szabadságjogok érvényesítésére. Emellett azt is elfogadják mindegyik párt, hogy az esélyegyenlőséget megteremtő intézményekre is szükség van, a lemaradottak támogatására, a munkavállalói érdekek védelmére, azaz a modern szociáldemokrácia alapvető értékeit is elfogadják a pártok. Innen tekintve mind a hat párt arculatára jellemző – kisebb vagy nagyobb mértékben – a *liberalizmus, a demokrácia és a szociális szempontok követelményeinek elfogadása*, annak tudomásul vétele, hogy a liberális, a demokratikus és a szociális politikai célkitűzések érvényesítése nélkül nem lehetséges modern társadalmat létrehozni.

De ha ezen a nagyon általános megközelítésen túllépünk, s összehasonlítjuk a pártok programjait a részletkérdéseket illetően, akkor is rengeteg azonossággal találkozhatunk.

Kezdjük például a *külpolitikával*. Mind a hat párt azt vallja, hogy Magyarországnak *független, semleges országgá kell válnia, s csatlakoznia kell Európához*. Még azt sem tagadja komolyan senki, hogy ez a csatlakozás lényegében a *Nyugat-Európához való csatlakozást jelenti*. A pártprogramok egyöntetűek atekintetben is, hogy a szomszédos államokkal jó viszonyra kell törekedni, s valamilyen formában a magyar kisebbségek ügyében is fel kell lépni.

A *belpolitika* alapvető intézményeit is hasonlóképpen ítélik meg a pártok. Olyan parlamenti, többpártrendszeres demokrácia a cél, amely az államhatalmak elválasztására épül fel, nem túl erős köztársasági elnökkel, hatékony érdekképviseleti szervekkel, erős önkormányzatokkal, emberi és állampolgári jogokkal – és így tovább.

A gazdaság kialakítandó rendszerével kapcsolatban is egyöntetű a vélemény: *tervezgazdaság helyett piacgazdaságot kell létrehozni, mégpedig a tulajdonszerzés legtéljesebb szabadságával.* Mindenki vallja, hogy a piacgazdasághoz önálló tulajdonosok kellene, igaz, ki-ki másként ítéli meg azt, hogy a magántulajdonnak mekkora szerepet kell szánni, ám abban nincs vita, hogy jelenleg a *privatizáció* a legsürgetőbb. Bár a magántulajdon szerepnövelésére nagy hangsúly esik, mégis mindegyik párt beszél arról is, hogy a vállalatvezetésben való dolgozói részvétel valamilyen formája elengedhetetlen.

Egyetértenek a pártok az *önkormányzatok* új szerepének kialakításában is. Hangsúlyozzák az *önkormányzatok államigazgatástól való függetlenségét*, autonómiáját, valamint azt, hogy az önkormányzatoknak gazdaságilag is önállóknak kell lenniök.

A pártok egytől egyig hangsúlyt helyeznek a *szociálpolitika* fontosságára. A társadalmi esélyegyenlőség követelményét szem előtt tartva arra törekednek, hogy épüljön ki egy *hatékony szociális védőháló*, amelyet csak részben működtetne az állam, részben társadalmi alapon szerveződne. A pártok eljutnak annak a megfogalmazásáig, hogy a társadalmilag kívánatos létminimum garantálása állampolgári jog, tehát alanyi jogon jár mindenkinek.

De menjünk még egy kicsit tovább, s nézzük meg például a *kultúra* területét. A művészetek terén az irányzatok teljes szabadságát hirdetik meg a pártok, az oktatási szférában tanszabadságot követelnek. A tudományos szféra esetében is a tudományos kutatás önállóságát és szabadságát emelik ki a pártok, a politika és a tudomány teljes elválasztásának szükségességét.

Végül megemlítem, hogy *meglepő módon az összes párt hangsúlyozza a környezetvédelem szempontjainak fontosságát.* A környezetvédelmen ráadásul senki sem pusztán a természet károsodásának megelőzését érti, hanem egy tágabb értelemben vett egészséges életforma kialakításának az igényét. A Fidesz például addig megy, hogy megfogalmazza a *természetes élethez való jog* követelményét.

Talán ennyi példa is elég volt annak érzékeltetésére, hogy *rengeteg azonos vonás van a parlamenti pártok új rendszerről, új társadalomról alkotott elképzeléseiben, s méghozzá lényeges kérdésekben nyilvánulnak meg ezek az azonosságok.* Ennek alapján azt hihetnénk, hogy a pártok a parlamenten belül „egy nyelvet beszélnek”, meg tudnak egyezni az alapvető kérdésekben, s tulajdonképpen csak a részletekről zajlik a vita. Jól tudjuk azonban, hogy *ennek a fele sem igaz*, hogy a parlamenti pártok viszonyára korántsem az egy nyelvet beszélés a jellemző, hanem éppen ellenkezőleg: alapvető kérdésekben sem tudnak megegyezni egymással, késhegyre menő viták zajlanak olyan kérdésekről, amelyekről azt hihetnénk, hogy már korábban, például az Ellenzéki Kerekasztal idején egyeztették egymással, s most már ezek mint természetes evidenciák léteznek a volt ellenzéki pártok közötti kapcsolatokban. *Közös kiindulópontok helyett azonban inkább egymással szembeni teljes intoleranciát tapasztalunk;* kérdés, vajon mi ennek az oka?

Azt hiszem, a dolog nyitja abban rejlik, hogy bár az új rendszerről alkotott politikai-ideológiai tételek szintjén valóban nagyon hasonlóan fogalmaznak a pártok, ám *a programok és ideológiák hasonlósága mögött a szemléletmódok, világgépek éles szembenállása húzódik meg.* Ez utóbbinak az

alapját pedig az *eltérő szociokulturális indíttatás határozza meg*. Az ideológiai szintjén nagy távolságot nemigen tudnak egymástól tartani a pártok, hiszen a modern társadalomfejlődés alapkérdéseire nagyjából hasonló válaszokat lehet csak adni (liberális-konzervatív-demokrata-szociáldemokrata met-szetben), ezért a részletkérdésekben válnak hangsúlyossá, erősödnek fel és mérgesednek el a pártok közötti viták. Ezek a részletkérdések szinte kibé-kíthetetlen ellentéteket hoznak létre, ami mögött azonban valójában a már említett eltérő szemléletmódok és világképek összeütközései állnak. Ennek következtében, bár az új társadalmi rendszerhez vezető út alapvető kérdé-seiben általában megegyeznek a pártok, *teljesen mást gondolnak arról, hogy ebben az új társadalomban hogyan gondolkodjanak, hogyan érezzenek és ho-gyan cselekedjenek az emberek. Azaz a pártok ugyanarról, és valójában még-sem ugyanarról beszélnek*. Vagy másképp: azonos alapértékeket vállalnak, *de nem ugyanazt értik ezen értékek alatt*.

Újabb kérdés lehet, hogy vajon miért ennyire eltérőek a pártok szem-léletmódjai, beállítódásai? Ennek magyarázata a hazai, úgynevezett „csendes forradalom” jellegében keresendő. Egyrészt ma már nyilvánvaló, hogy ez a „forradalom” nem volt más, mint a korábbi rendszer belső szétrohadása, amit az ellenzéki erők némileg siettettek ugyan, de a folyamatot igazából csak a beindulás utáni fázisban tudták felgyorsítani. Ez az úgynevezett for-radalom az elitek forradalma volt, egy szűk politizáló értelmiségi elit hozta létre a kialakuló vákuumhelyzetben az új (illetve újjáélesztett) pártokat, s az egész folyamatból látványosan kimaradtak a széles tömegek. (Nem vélet-lenül, hiszen nem sok közül volt a régi rendszer csődbejutásához sem.) En-nek következtében a *politizáló elitek közötti viták, szemléletbeli eltérések ha-tározták meg a párttagolódást*; ezek váltak a pártképződés alapjává. A párt-tagolódás tehát nem a társadalom érdekcsoportjai által meghatározott, ha-nem az elitek között meglévő szociokulturális alapú szemléletmódbeli elté-rések következménye. A társadalom újra passzív maradt ebben a folyamat-ban, így nem is volt képes aktívan befolyásolni a pártok közötti szembenál-lások alakulását.

Másrészt a politizáló elitek által létrehozott pártok azzal néztek szem-be, hogy a rendszerváltással kapcsolatos alapelvek nagyjából mindenki szá-mára elfogadhatók, minden párt bizonyos szempontból centrupártnak te-kinthető, ugyanakkor *a pártelitek alapvető igénye mégis az volt, hogy elkülön-böződjének a többi párttól, legitimálják önnön másságukat*. Ennek követke-ztében fel kellett erősíteniük ideológiáik reflexiós jellegét, azaz azokra a rész-letkérdésekre kellett hangsúlyt helyezniük, amelyekben a többi párttal szem-beni önálló nézeteiket tudták előtérbe állítani. Ezeket a politikai-ideológiai hangsúlyokat, preferenciákat pedig nyilvánvalóan az határozta meg, hogy az adott pártelit milyen politikai szemléletmódot, világképet vallott magáénak.

De nézzük meg ezek után konkrétan, hogy az egyes parlamenti pár-tokra milyen szemléleti-beállítódásbeli kiindulópontok a jellemzőek. Ha alaposabban megvizsgáljuk a pártok dokumentumait és vezetőik nyilatkoza-tait, akkor világossá válik, hogy *az MDF-re leginkább a nemzeti beállítottság, a Független Kisgazdapártra egyfajta agrárius-magángazda-orientáltság, a KDNP-re a keresztény világnézeti kiindulópont a jellemző, míg az SZDSZ-re a*

*jogelvű liberalizmus, a Fideszre a pragmatikus beállítottság és az MSZP-re a pártállami múlt bélyegétől szabadulni kívánó, egyre inkább szociáldemokrata alapállás.* Mindez nem azt jelenti, hogy ezen pártokra csak ezek a szemléleti kiindulópontok az egyedül jellemzőek, de azt igen, hogy alapvetően ezekből a kiindulópontokból érthetőek meg legjobban a részkérdésekben elfoglalt álláspontjaik. Ha jobban megnézzük, kiderül, hogy a fent felsorolt szemléleti kiindulópontok erősen eltérnek egymástól, teljesen más jellegűek, s csak nagyon nehezen hozhatók közös nevezőre. Annál is inkább, hiszen ezen kiindulópontok között található *ideológiai eredetű* (liberalizmus), *kulturális és érzelmi jellegű* (nemzeti szemlélet), *világnézeti alapú* (kereszténység), *érdekképviseleti* (agrárius, farmergazda-centrikus), *generációs és gyakorlatias* (pragmatikus), valamint *múlttagadó és modernizálódó* (szociáldemokratikus).

A magyar politikai tagoltság a felszínen sok tekintetben hasonlít a fejlett nyugati országok politikai tagoltságára, hiszen többek között liberális, szociáldemokrata és kereszténydemokrata erők állnak egymással szemben, ám a látszólagos hasonlóság megtévesztő. *A magyar politikai tagoltság határozottan más, mint a nyugati, jellegzetes és sajátos vonásokkal rendelkezik, mégpedig abból kifolyólag, hogy az egyes parlamenti pártok eltérő szemléleti és világnézeti kiindulópontokból közelítenek a társadalmi és politikai kérdésekhez. Ennek következtében az új társadalom formális azonosságain túlmenően a társadalom mélystruktúráiról, mentális alkatáról egészen más elképzelések vannak.* S tegyük hozzá: mindegyik párt meg van győződve arról, hogy az ő általa vallott elképzelések a társadalom leendő mélystruktúráiról az egyedül kívánatosak, s mint ilyeneket, széleskörűen és átfogóan kell érvényesíteni.

Próbáljunk ismét példákat hozni. Az MDF liberális, népi és kereszténydemokrata pártnak vallja magát az ideológiák szintjén, valójában azonban a nemzeti beállítottsága határozza meg az egyes politikai kérdésekhez való viszonyát. Európához úgy kíván csatlakozni, hogy az ország megőrizze nemzeti sajátosságait, a gazdaságban *nemzeti* tulajdonos polgárságot kíván létrehozni, míg a civil életben az individualizmust a *nemzeti kollektívizmus* bizonyos formáival szándékozik kiegészíteni. Jellegzetesség, hogy az emberi és állampolgári jogokat ugyan alapvetőnek tartja, de azokat a nemzeti szempontokkal összeegyeztethetőnek véli, illetve úgy gondolja, hogy *az össznemzeti szempontok az emberi jogok felett állnak.* Ezzel élesen ellentétben áll az SZDSZ szemléletmódja és világgépe, amely döntően liberális, emberi jogi beállítottság. Az SZDSZ számára az Európába integrálódás egyértelműen a Nyugat-Európába integrálódást jelenti, a hazai privatizációs folyamatokban pedig a nyugati tőke masszív jelenlétét. Nem tudják mire vélni a nemzeti szemléletből eredő közosségi gondolkodást, a magyar kisebbségek kérdését emberi jogi szempontból vizsgálják, *nem nemzetből, hanem társadalomból, nem honpolgárból, hanem állampolgárból* indulnak ki.

Az MDF és az SZDSZ közötti nemzeti-liberális szemléleti ellentét az egyik legmeghatározóbb, de nem csak ez létezik a parlamenten belül. A KDNP például világnézetéből kiindulva a *keresztény erkölcsiség általános elterjesztését alapvetőnek tartja* (egészen az abortusz elleni fellépésig), emellett

az összes egyén boldogulását tekinti vezérelvnek, s ezért számára a magán-tulajdon sem olyan szentség, mint mondjuk az SZDSZ számára. A keresztény kultúrát tartja elsődlegesnek, a civil életben pedig az individualizmust határozottan ellensúlyozni akarja a kollektívizmussal, a szolidaritással és a szeretettel. A Kisgazdapárt ugyan kereszténynek és nemzetinek tartja önmagát, azonban meghatározó jellegzetessége mégis a farmergazdák érdekeinek védelme, az agrárius beállítottság. A Kisgazdapárt voltaképpen „single issue”-párt (korántsem posztmodern értelemben), a parlamenten belül az egyetlen rétegpárt, s az egyetlen olyan párt, amely egyértelműen 40 évvel ezelőtti viszonyokat kíván visszaállítani. A pártot teljes egészében egytémájúsága vezérli, minden más szempont másodlagos számára.

A Fidesz liberális, illetve szociálliberális pártnak vallja magát a hagyományos ideológiai kereteken belül, ám *valójában pragmatikus beállítottságú párról van szó*. Alapfeladatának azt tartja, hogy közvetítsen a hagyományos ideológiák által megosztott pártok között, s minden kérdéshez *racionális alapon, szakmai szempontból kiindulva szóljon hozzá*. Végül az MSZP szociáldemokratizálódó párt, amely igyekszik kiszabadulni pártállami kalodájából. Szeretne olyan balközép, a munkavállalói érdekeket felvállaló párt lenni, amely ugyanakkor modern, s megfelel a kor követelményeinek – ez határozza meg a párt egyes kérdésekben elfoglalt alapállását.

Ha a fenti példákat alapul véve igyekszünk választ adni arra, hogy a parlamenti pártok azonos társadalomképből indulnak-e ki, akkor azt kell válaszolnunk, hogy – minden látszat ellenére – *nem. Az eltérő szemléletbeli alapokból létrejövő eltérő politikai gondolkodásmód más és más társadalomképet rejt magában*. Ez önmagában nem lenne baj, az azonban már probléma, hogy *mindegyik párt a saját társadalomképét tartja az egyedül üdvözítőnek*, s ezáltal korántsem beszélhetünk arról, hogy létezne a pártok között az új társadalom belső felépítésével kapcsolatban egy számottevő konszenzus. Ennek következtében inkább arról beszélhetünk, hogy *a korábbi monolit politikai rendszert ugyan meghaladtuk, ugyanakkor megkaptuk helyette az egymás mellett létező autoritárius, monolit politikai- és társadalomkoncepciók szembenállását*. Pluralizmus van, demokrácia van, nincs egyeduralom, ám az egymással egyenrangú viszonyban álló pártok által hordozott társadalomkoncepciók a *monolit társadalomkoncepciók pluralizmusát* hozták létre.

Ez az állapot persze sokkal jobb annál, mintha egyetlen monolit társadalomkoncepció létezne, ám sokkal rosszabb annál – ami a fejlett nyugati országokban már természetes –, hogy az egyes pártok koncepciói a társadalom működésének nemcsak keretintézményeivel, hanem mélystruktúráival kapcsolatban is megegyeznek egymással. *A viták nálunk is és Nyugaton is a részletkérdések körül zajlanak, de amíg ez Nyugaton már valóban a részletkérdések vitája, addig nálunk elfedője a latensen meghúzódo lényegbevágó társadalomszemléleti ellentéteknek*.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a politikai életben az intézményi demokrácia létrejött már, ám korántsem beszélhetünk a politikai gondolkodásmódok demokráciájáról.

## Boros László

### Forradalmi lendület vagy tehetetlenségi erő?

El lehet-e sikkasztani egy forradalmat, ha az tényleg forradalom volt? Hiszen az igazi revolúció többek között mindent elsöprő lendületéről, feltartóztatatlanságáról, nota bene elsikkaszthatatlanságáról ismerszik meg a történelemben. Szociológusi szemmel sokkal fontosabbnak tartom a *valóságos folyamatok racionális értelmezésének a kísérletét*, mint a kialakult helyzettel kapcsolatos hiányérzeteket vádaskodóan felhánytorgató, ideológiai ballasztokkal súlyosbított és politikai blöffökkel rögvest súlytalanított érzelmekitöréseket. Legalábbis annak a vizsgálata során, hogy mialatt az 1988-as Magyarországból 1991-es Magyarország lett, aközben *milyen alapokon nyugodott* és mely előzményekre támaszkodott egyrészt *a változás*, azaz az átmenet, az átalakulás, másrészt *a fennmaradás*, a megőrzés, a továbbélés (benne az „átmentés” is). Nem kevésbé fontos, hogy mennyire volt hatással a folyamat egészére a friss erők forradalmi (?) lendülete és mennyiben vitte tovább az eseményeket egy korábban megindult, mindent átfogó mozgás tehetetlenségi ereje.

Nehezen lenne tagadható, hogy éppen Magyarországon 1989-ben nem kezdetnek, hanem folytatásnak lehettünk tanúi. A soha bele nem törődés sajátos magyar válfájának sok-sok stádiuma volt a második világháború befejezése óta, különösen 1956-tól. *Túlélve, de nem belenyugodva* – ezt valószínűleg akkor is a Kárpát-medencében tudják a legjobban csinálni, ha ehhez mindig súlyos áldozatokat kellett hozni. Az egymást követő huzamos rátelepedések ellenére se rendelte alá magát véglegesen az itt élő nép az éppen aktuális külső hódítónak, kolonizálni akarónak. Az örökké erőszakos önjelöltekből (alkalmasakból és alkalmatlanokból) toborzódó mindenkori politikai „eliteknek” fokozatosan kitermelődött az a része, amely mindennapi cselekvéseiben – az adott korokban előbb-utóbb bekövetkező viszonylagos függetlenedési lehetőséggel élve – ezt az össznépi mentalitást próbálta a gyakorlatban megvalósítani. A gátlástalan kollaboránsok körét leszámítva az egyes történelmi periódusok összes idegen hatalmainak (lett légyen az Habsburg-adminisztráció, német vagy szovjet megszálló hatóság) még a politikai szakapparátusokban is számolniuk kellett ezzel a pragmatikus „cselekvően túlélve meghaladni” mentalitással.

Ezért volt nehéz az itteni politikai rendszerek egészének a definiálása máig bezáróan. Sajátos módon éppen a jelenleg zajló folyamatok mutatják meg igazán, hogy az 1968 utáni Magyarország sokat emlegetett (és bizonyos összefüggéseiben jogosan tagadott) „magyar modellje” – a mindennapi életvilág bizonyos területein és a hatalomműködtetés hétköznapi alkuszerkezeteiben – tényleg létezett. A valóban homogén politikai hatalmi centrumon túl a létező összes élettér tele volt félmegoldásokkal. *A félmegoldásoknak azonban az a történetpszociológiai jellegzetességük, hogy bár a kívánt célokat*

soha nem lehet elérni általuk, *kitörölhetetlenül beépülnek a struktúrákba*. Számomra ma nagyon jellemző elemzési hiba, hogy a helyzetet és előzményeit értékelők feltételeznek egy, az egész korábbi társadalmunkat átszövő rendszerszerű homogenitást. Nem vitás, hogy az átfogó hatalmi szerkezetet és a nemzeti függetlenséget illetően voltak nemzetközileg „rendszer-típusos” sajátosságok, de a mai eszmei és gyakorlati törekvéseknek az érintettek számára láthatóan meghökkentő buktatói elsősorban abból adódnak, hogy az új vagy régi-új elemzők nem vesznek tudomást a mindennapi élet bonyolultságáról.

Mindenekelőtt arról, hogy a „nem a rendszer alapjait jelentő” kérdésekben az elmúlt két évtized „magyar modellje” a félmegoldások teljesen sajátos, történetileg és szociológiailag abszolút egyedi összekapcsolódását hozta létre. Amikor tehát az egész magyar társadalomra, és nem csupán az új hatalmi elitre vetítve vizsgáljuk az átélte folyamatokhoz való érzelmi viszonyulást, akkor *hiába keressük* a rendszerint sommásan negyven évre kivetített diktatúrákép elleni lázadás *forradalmi hevületét*. A hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországot ugyanis a társadalom „középrétegesített” (és nem középosztályosított!) többsége egy politikailag szentesített *túlélési kompromisszum* országaként élte meg.

Ezért a 89–91 közötti változások okait rendszerbe szedve, többnyire ki marad egy nagyon fontos dimenzió. Ez világpolitikailag valószínűleg másodrendű, de a magyar társadalom mai forradalmi hangulatának a hiányában döntő szerepe volt és van. A rendszerváltozási folyamat nemzetközi politikai háttére (a Szovjetunió térszerződése, a gorbacsovi nyitás), valamint a főbb belső politikai vonulatok, így a régi hatalmi struktúráján belüli pragmatikus erjedés, a korábbi nagyon szűk ellenzéki kör tágulása, tagolódása, fellépése mellett, már az utóbbit megelőzően (éppenséggel a politikai átmenet okaként, s nem következményeként) a leglényegesebb belső erőzói mechanizmus a középréteggé szerveződött tömegek helyzetének s magának a kompromisszumnak a megrendülése lett. Egészen pontosan az a tény, hogy a nyolcvanas évek második felében éppen a *középrétegek legalul levő csoportjai* a társadalom többsége számára váratlanul *leszakadtak* a létminimum alatti vagy a halmozottan hátrányos pozíciókba. A szociális mélystruktúrákban ez ingatta meg a rendszer stabilitását, komoly háttérrel adván a politikailag aktív értelmiségi csoportok eszmei-ideológiai jellegű és tartalmú akcióihoz. A még mélyebb okok természetesen a gazdaság központilag vezérelt szféráinak sokáig „halasztott” válságában rejlettek, de az érintett tömegek nagy részénél az eredendően is praktikus alapokon nyugvó bizalom akkor ingott meg, amikor *a több forrásból táplálkozó családi gazdálkodás biztonsága került veszélybe*. Tehát amikor a többség számára teljesen váratlanul kiderült, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek nagy részét jellemző viszonylagos nyugalom véget ért, a hallatlan munkaráfordítással végzett életszínvonal-őrzési folyamat kudarcral, azaz elszegényedéssel is végződhet. Nem vitatom a politikai felhőrégiók hivatalos, féllégális és illegális boszorkánykonyháinak, valamint a történelmi sérelmeknek és elfojtott gondolatoknak a szerepét a rendszer-váltás látványos és nyilvános folyamataiban, de *a tömegek viszonyulásának értelmezésénél nem indulhatunk ki sem a humán értelmiség, sem a negyven éve*

*a földjét, a jussát visszaváró idős földművesek attinédjeiből.* A többség életkoránál, foglalkozásánál, jövedelemszerzési lehetőségeinél fogva szervesen beépült alanya, sőt működtetője volt a „magyar modellnek”, a mindennapokban élte meg a „reformszocializmus” erjesztési kísérleteinek sikereit és kudarcait, használta ki az előnyöket és szenvedett a korlátoktól.

Ennek megfelelően, jóllehet a politikától való józan önmegtartóztatás jellemezte az aktív, társadalomfenntartó foglalkoztatottak igen magas százalékát, azért a zöm mindig odafigyelt és mérlegelt. A viszonylag konzolidált túlélés pragmatikussá tesz – önmagában a demokratikus intézmények megjelenése nem töltötte el örömmámmorral a társadalmat. Ha az előző két évtizedben valamely társadalmi-gazdasági-politikai intézmény nem felelt meg az átlag állampolgár ízlésének, akkor többnyire megtehetette azt, hogy mellőzte a használatát, egy-két dologban pedig elég volt, ha „úgy csinált, mintha...”. Abban a szűk sávban, ahol egyiket se túrték, az utolsó egy-másfél évtizedben már lehetősége volt elő se fordulni, meg sem jelenni – igaz, ekkor bizonyos ambíciókról le kellett mondania.

A békés rendszerváltás, a forradalmi változásoknak a politikai intézményrendszer gyökeres átalakítására és az eszmei-ideológiai szabadság megteremtésére korlátozódása meghagyta a csendes többség számára a pragmatikus mérlegelés pozícióját. A változások alapjait túlnyomórészt mind részvételével, mind szavazatának tartalmával támogatta (lásd a négy igent, vagy a parlamenti választások első fordulóját), ám innentől kezdve a megbízottakra és az érdekeltre hagyta a múltra orientált akciókat és az aktuális csatározásokat, s tette ezt saját közeljövőre hangoltságának, pragmatizmusának okán.

A közvetlenül gyakorolt napi hatalomra mindig csak szűk csoportok vágytak – igaz, ők nagyon. A társadalom többsége mindennapi életfeltételeinek alakulásától függően lelkesedik vagy gyanakszik, és nem igényli a modern megváltó politikai ideológiák egyikét sem, az avítottakat meg még kevésbé. Tudomásul kell vennünk: a legutóbbi magyar történelmi periódus kompromisszumrendszerének egyszerre belülről és kívülről vezérelt eróziója nagy mértékben járult hozzá az átmenet békés jellegéhez, és csak szűkebb körökben teremtett olyan feszültséget, amely forradalmi hevületet válthatott volna ki. Ily módon *a társadalom kettészakadt*: míg az átpolitikálódott és kevésbé földhözragadt szférák lendülete jelentette a változás forradalmiságát, addig a kívülálló-szemlélődő pragmatikus tömegeknél az elkerülhetetlen változásnak a folyamatosság érzését keltő tehetetlenségi ereje hatott elsősorban. Ez olyan tény, mely hagyhat ugyan rossz szájját bárkiben, okozhat csalódást, de nem tragédia. Tragédia akkor lehet belőle, ha felelős emberek vagy politikai erők figyelmen kívül hagyják, miként azt tették már több ízben is társadalmi valóságunk számos egyéb elemével.

## Csurka István

### Meg nem történt forradalom

El lehet-e sikkasztani egy forradalmat, amely nem is történt meg? Mit lehet mondani egy csendesnek nevezett forradalomról, amely nem a várt eredményt hozta? Óhatatlanul meghatározásbeli, elnevezésbeli akadályokba is botlunk. Ezúttal másfelől kell a kérdést megközelítenünk.

Tény, hogy a magyarság a többi közép-európai társadalommal együtt készen kapta az átalakulás, a kommunista-szocialista modell levedlésének a lehetőségét a szovjet típusú világrendszer és a Szovjetunió összeomlásával. Működtek és hatottak ugyan a magyar társadalomban rendszerbomlasztó vagy reformer erők, értelmiségi mozgalmak, ellenzékek, amelyek hallgatólagosan, máskor meg többé-kevésbé nyíltan megkérdőjelezték a fennálló rendszer törvényességét, és kétségtelenül az volt a társadalom alaphangulata, legszélesebben elfogadott viszonya a rendszerhez, hogy az nem jó, nem saját, és lényegében véve elfogadhatatlan, de mert az ország meg van szállva, mert a világhatalmak így döntöttek, el kell tűrni, meg kell tanulni a vele való együttélést, és meg kell tanulni kijátszani.

A magyar társadalom, mint a többi a második világháború után erőszakkal szovjetesített társadalom az egyre csökkenő várakozás állapotában volt lényegében 1945 óta. Ez a várakozás eleinte számottevő rétegekben egy demokratikus rend megteremtésének az igényét tartalmazta, később, a diktatúrák kijegecesedésével már csak azt, hogy a diktatúra feloldódik, embe-ribbé lesz. A remény egyre fogyott, az ideiglenesség állandósulni látszott. Közben forradalmak törtek ki és forradalomszerű reformmozgalmak, önkorlátozó forradalmak. A szovjet erőszakszervek minden ilyen ellenállást, megújulási kísérletet elfojtottak. Ez a tapasztalat a magyar társadalomban, amelyik az ötvenhatos megtorlásban a legtöbbet szenvedett, a különleges letörtség és a félig-meddig hódolva beilleszkedés-kijátszás vegyülékét állította elő.

Így köszöntöttek rá a világra a nyolcvanas évek, amelyek rádöbbenetek az egész világot arra, hogy a Szovjetunió elvesztette a mérkőzést, részben azért, mert képtelen az ésszerűség minimumával megszervezni a saját társadalmát, mert például eltűri, hogy éveken keresztül, egymást váltva nagybeteg, fogyatékos elmeállapotú aggastyánok birtokolják a legfőbb hatalmat, és mert – elsősorban! – a fegyverkezési versenyben a szovjet gazdaság, technika nem képes lépést tartani az amerikaival, és az erőltetett fegyverkezés olyan terheket ró a szervezetlen, emberileg is megújulni képtelen szovjet gazdaságra, amely rendszer felbomlásához vezethet.

Reagan elnök határozott lépései, eltökéltsége végre észre térítették a szovjet vezetést, be kellett fejeznünk az önáltatást. A Gorbacsovval kezdődő szovjet realizmus belátta, hogy ha meg akarja tartani legalább valamilyen megújított formában a rendszert és a *birodalmat*, akkor félreérthetetlenül

A gazdaság kialakítandó rendszerével kapcsolatban is egyöntetű a vélemény: *tervgazdaság helyett piacgazdaságot kell létrehozni*, mégpedig a *tulajdonszerzés legteljesebb szabadságával*. Mindenki vallja, hogy a piacgazdasághoz önálló tulajdonosok kellene, igaz, ki-ki másként ítéli meg azt, hogy a magántulajdonnak mekkora szerepet kell szánni, ám abban nincs vita, hogy jelenleg a *privatizáció* a legsürgetőbb. Bár a magántulajdon szerepnövelésére nagy hangsúly esik, mégis mindegyik párt beszél arról is, hogy a vállalatvezetésben való dolgozói részvétel valamilyen formája elengedhetetlen.

Egyetértenek a pártok az *önkormányzatok új szerepének* kialakításában is. Hangsúlyozzák az *önkormányzatok államigazgatástól való függetlenségét*, autonómiáját, valamint azt, hogy az önkormányzatoknak gazdaságilag is önállóknak kell lenniök.

A pártok egytől egyig hangsúlyt helyeznek a *szociálpolitika* fontosságára. A társadalmi esélyegyenlőség követelményét szem előtt tartva arra törekednek, hogy épüljön ki egy *hatékony szociális védőháló*, amelyet csak részben működtetne az állam, részben társadalmi alapon szerveződne. A pártok eljutnak annak a megfogalmazásáig, hogy a társadalmilag kívánatos létminimum garantálása állampolgári jog, tehát alanyi jogon jár mindenkinek.

De menjünk még egy kicsit tovább, s nézzük meg például a *kultúra* területét. A művészetek terén az irányzatok teljes szabadságát hirdetik meg a pártok, az oktatási szférában tanszabadságot követelnek. A tudományos szféra esetében is a tudományos kutatás önállóságát és szabadságát emelik ki a pártok, a politika és a tudomány teljes elválasztásának szükségességét.

Végül megemlítem, hogy *meglepő módon az összes párt hangsúlyozza a környezetvédelem szempontjainak fontosságát*. A környezetvédelmen ráadásul senki sem pusztán a természet károsodásának megelőzését érti, hanem egy tágabb értelemben vett egészséges életforma kialakításának az igényét. A Fidesz például addig megy, hogy megfogalmazza a *természetes élethez való jog* követelményét.

Talán ennyi példa is elég volt annak érzékeltetésére, hogy *rengeteg azonos vonás van a parlamenti pártok új rendszerről, új társadalomról alkotott elképzeléseiben, s méghozzá lényeges kérdésekben nyilvánulnak meg ezek az azonosságok*. Ennek alapján azt hihetnénk, hogy a pártok a parlamenten belül „egy nyelvet beszélnek”, meg tudnak egyezni az alapvető kérdésekben, s tulajdonképpen csak a részletekről zajlik a vita. Jól tudjuk azonban, hogy *ennek a fele sem igaz*, hogy a parlamenti pártok viszonyára korántsem az egy nyelvet beszélés a jellemző, hanem éppen ellenkezőleg: alapvető kérdésekben sem tudnak megegyezni egymással, késhegyre menő viták zajlanak olyan kérdésekről, amelyekről azt hihetnénk, hogy már korábban, például az Ellenzéki Kerekasztal idején egyeztették egymással, s most már ezek mint természetes evidenciák léteznek a volt ellenzéki pártok közötti kapcsolatokban. *Közös kiindulópontok helyett azonban inkább egymással szembeni teljes intoleranciát tapasztalunk*; kérdés, vajon mi ennek az oka?

Azt hiszem, a dolog nyitja abban rejlik, hogy bár az új rendszerről alkotott politikai-ideológiai tételek szintjén valóban nagyon hasonlóan fogalmaznak a pártok, ám a *programok és ideológiák hasonlósága mögött a szemléletmódok, világképek éles szembenállása húzódik meg*. Ez utóbbinak az

alapját pedig az *eltérő szociokulturális indíttatás határozza meg*. Az ideológiai szintjén nagy távolságot nemigen tudnak egymástól tartani a pártok, hiszen a modern társadalomfejlődés alapkérdéseire nagyjából hasonló válaszokat lehet csak adni (liberális-konzervatív-demokrata-szociáldemokrata met-szetben), ezért a részletkérdésekben válnak hangsúlyossá, erősödnek fel és mérgesednek el a pártok közötti viták. Ezek a részletkérdések szinte kibé-kíthetetlen ellentéteket hoznak létre, ami mögött azonban valójában a már említett eltérő szemléletmódok és világgépek összeütközései állnak. Ennek következtében, bár az új társadalmi rendszerhez vezető út alapvető kérdé-seiben általában megegyeznek a pártok, *teljesen mást gondolnak arról, hogy ebben az új társadalomban hogyan gondolkodjanak, hogyan érezzenek és ho-gyan cselekedjenek az emberek. Azaz a pártok ugyanarról, és valójában még-sem ugyanarról beszélnek*. Vagy másképp: azonos alapértékeket vállalnak, de nem ugyanazt értik ezen értékek alatt.

Újabb kérdés lehet, hogy vajon miért ennyire eltérőek a pártok szemléletmódjai, beállítódásai? Ennek magyarázata a hazai, úgynevezett „csendes forradalom” jellegében keresendő. Egyrészt ma már nyilvánvaló, hogy ez a „forradalom” nem volt más, mint a korábbi rendszer belső szétrohadása, amit az ellenzéki erők némileg siettettek ugyan, de a folyamatot igazából csak a beindulás utáni fázisban tudták felgyorsítani. Ez az úgynevezett forradalom az elitek forradalma volt, egy szűk politizáló értelmiségi elit hozta létre a kialakuló vákuumhelyzetben az új (illetve újjáélesztett) pártokat, s az egész folyamatból látványosan kimaradtak a széles tömegek. (Nem véletlenül, hiszen nem sok közülük volt a régi rendszer csődbejutásához sem.) Ennek következtében a *politizáló elitek közötti viták, szemléletbeli eltérések határozták meg a párttagolódást; ezek váltak a pártképződés alapjává*. A párttagolódás tehát nem a társadalom érdekcsoportjai által meghatározott, hanem az elitek között meglévő szociokulturális alapú szemléletmódbeli eltérések következménye. A társadalom újra passzív maradt ebben a folyamatban, így nem is volt képes aktívan befolyásolni a pártok közötti szembenál-lások alakulását.

Másrészt a politizáló elitek által létrehozott pártok azzal néztek szem-be, hogy a rendszerváltással kapcsolatos alapelvek nagyjából mindenki szá-mára elfogadhatók, minden párt bizonyos szempontból centрупártnak te-kinthető, ugyanakkor *a pártelitek alapvető igénye mégis az volt, hogy elkülön-böződjének a többi párttól, legitimálják önnön másságukat*. Ennek követke-ztében fel kellett erősíteniük ideológiáik reflexiós jellegét, azaz azokra a rész-letkérdésekre kellett hangsúlyt helyezniök, amelyekben a többi párttal szem-beni önálló nézeteiket tudták előtérbe állítani. Ezeket a politikai-ideológiai hangsúlyokat, preferenciákat pedig nyilvánvalóan az határozta meg, hogy az adott pártelit milyen politikai szemléletmódot, világgépet vallott magáénak.

De nézzük meg ezek után konkrétan, hogy az egyes parlamenti pár-tokra milyen szemléleti-beállítódásbeli kiindulópontok a jellemzőek. Ha alaposabban megvizsgáljuk a pártok dokumentumait és vezetőik nyilatkozat-ait, akkor világossá válik, hogy *az MDF-re leginkább a nemzeti beállítottság, a Független Kisgazdapártra egyfajta agrárius-magángazda-orientáltság, a KDNP-re a keresztény világnézeti kiindulópont a jellemző, míg az SZDSZ-re a*

*jogelvű liberalizmus, a Fideszre a pragmatikus beállítottság és az MSZP-re a pártállami múlt bélyegétől szabadulni kívánó, egyre inkább szociáldemokrata alapállás.* Mindez nem azt jelenti, hogy ezen pártokra csak ezek a szemléleti kiindulópontok az egyedül jellemzőek, de azt igen, hogy alapvetően ezekből a kiindulópontokból érthetőek meg legjobban a részkérdésekben elfoglalt álláspontjaik. Ha jobban megnézzük, kiderül, hogy a fent felsorolt szemléleti kiindulópontok erősen eltérnek egymástól, teljesen más jellegűek, s csak nagyon nehezen hozhatók közös nevezőre. Annál is inkább, hiszen ezen kiindulópontok között található *ideológiai eredetű* (liberalizmus), *kulturális és érzelmi jellegű* (nemzeti szemlélet), *világnézeti alapú* (kereszténység), *érdekképviseleti* (agrárius, farmergazda-centrikus), *generációs és gyakorlatias* (pragmatikus), valamint *múlttagadó és modernizálódó* (szociáldemokratikus).

A magyar politikai tagoltság a felszínen sok tekintetben hasonlít a fejlett nyugati országok politikai tagoltságára, hiszen többek között liberális, szociáldemokrata és kereszténydemokrata erők állnak egymással szemben, ám a látszólagos hasonlóság megtévesztő. *A magyar politikai tagoltság határozottan más, mint a nyugati, jellegzetes és sajátos vonásokkal rendelkezik, mégpedig abból kifolyólag, hogy az egyes parlamenti pártok eltérő szemléleti és világnézeti kiindulópontokból közelítenek a társadalmi és politikai kérdésekhez.* Ennek következtében *az új társadalom formális azonosságain túlmenően a társadalom mélystruktúráiról, mentális alkatáról egészen más elképzeléseik vannak.* S tegyük hozzá: mindegyik párt meg van győződve arról, hogy az ő általa vallott elképzelések a társadalom leendő mélystruktúráiról az egyedül kívánatosak, s mint ilyeneket, széleskörűen és átfogóan kell érvényesíteni.

Próbáljunk ismét példákat hozni. Az MDF liberális, népi és kereszténydemokrata pártnak vallja magát az ideológiák szintjén, valójában azonban a nemzeti beállítottsága határozza meg az egyes politikai kérdésekhez való viszonyát. Európához úgy kíván csatlakozni, hogy az ország megőrizze nemzeti sajátosságait, a gazdaságban *nemzeti* tulajdonos polgárságot kíván létrehozni, míg a civil életben az individualizmust a *nemzeti kollektívizmus* bizonyos formáival szándékozik kiegészíteni. Jellegzetesség, hogy az emberi és állampolgári jogokat ugyan alapvetőnek tartja, de azokat a nemzeti szempontokkal összeegyeztethetőnek véli, illetve úgy gondolja, hogy *az össznemzeti szempontok az emberi jogok felett állnak.* Ezzel élesen ellentétben áll az SZDSZ szemléletmódja és világképe, amely döntően liberális, emberi jogi beállítottság. Az SZDSZ számára az Európába integrálódás egyértelműen a Nyugat-Európába integrálódást jelenti, a hazai privatizációs folyamatokban pedig a nyugati tőke masszív jelenlétét. Nem tudják mire vélni a nemzeti szemléletből eredő közösségi gondolkodást, a magyar kisebbségek kérdését emberi jogi szempontból vizsgálják, *nem nemzetből, hanem társadalomból, nem honpolgárból, hanem állampolgárból* indulnak ki.

Az MDF és az SZDSZ közötti nemzeti-liberális szemléleti ellentét az egyik legmeghatározóbb, de nem csak ez létezik a parlamenten belül. A KDNP például világnézetéből kiindulva *a keresztény erkölcsiség általános elterjesztését alapvetőnek tartja* (egészen az abortusz elleni fellépésig), emellett

az összes egyén boldogulását tekinti vezérelvnek, s ezért számára a magántulajdon sem olyan szentség, mint mondjuk az SZDSZ számára. A keresztény kultúrát tartja elsődlegesnek, a civil életben pedig az individualizmust határozottan ellensúlyozni akarja a kollektívizmussal, a szolidaritással és a szeretettel. A Kisgazdapárt ugyan kereszténynek és nemzetinek tartja önmagát, azonban meghatározó jellegzetessége mégis a farmergazdák érdekeinek védelme, az agrárius beállítottság. A Kisgazdapárt voltaképpen „single issue”-párt (korántsem posztmodern értelemben), a parlamenten belül az egyetlen rétegpárt, s az egyetlen olyan párt, amely egyértelműen 40 évvel ezelőtti viszonyokat kíván visszaállítani. A pártot teljes egészében egytémájúsága vezérli, minden más szempont másodlagos számára.

A Fidesz liberális, illetve szociálliberális pártnak vallja magát a hagyományos ideológiai kereteken belül, ám *valójában pragmatikus beállítottságú párról van szó*. Alapfeladatának azt tartja, hogy közvetítsen a hagyományos ideológiák által megosztott pártok között, s minden kérdéshez *racionális alapon, szakmai szempontból kiindulva szóljon hozzá*. Végül az MSZP szociáldemokratizálódó párt, amely igyekszik kiszabadulni pártállami kalodájából. Szeretne olyan balközép, a munkavállalói érdekeket felvállaló párt lenni, amely ugyanakkor modern, s megfelel a kor követelményeinek – ez határozza meg a párt egyes kérdésekben elfoglalt alapállását.

Ha a fenti példákat alapul véve igyekszünk választ adni arra, hogy a parlamenti pártok azonos társadalomképből indulnak-e ki, akkor azt kell válaszolnunk, hogy – minden látszat ellenére – *nem. Az eltérő szemléletbeli alapokból létrejövő eltérő politikai gondolkodásmód más és más társadalomképet rejt magában*. Ez önmagában nem lenne baj, az azonban már probléma, hogy *mindegyik párt a saját társadalomképét tartja az egyedül üdvözítőnek*, s ezáltal korántsem beszélhetünk arról, hogy létezne a pártok között az új társadalom belső felépítésével kapcsolatban egy számottevő konszenzus. Ennek következtében inkább arról beszélhetünk, hogy *a korábbi monolit politikai rendszert ugyan meghaladtuk, ugyanakkor megkaptuk helyette az egymás mellett létező autoritárius, monolit politikai- és társadalomkoncepciók szembenállását*. Pluralizmus van, demokrácia van, nincs egyeduralom, ám az egymással egyenrangú viszonyban álló pártok által hordozott társadalomkoncepciók a *monolit társadalomkoncepciók pluralizmusát* hozták létre.

Ez az állapot persze sokkal jobb annál, mintha egyetlen monolit társadalomkoncepció létezne, ám sokkal rosszabb annál – ami a fejlett nyugati országokban már természetes –, hogy az egyes pártok koncepciói a társadalom működésének nemcsak keretintézményeivel, hanem mélystruktúráival kapcsolatban is megegyeznek egymással. *A viták nálunk is és Nyugaton is a részletkérdések körül zajlanak, de amíg ez Nyugaton már valóban a részletkérdések vitája, addig nálunk elfedője a latensen meghúzódó lényegbevágó társadalomszemléleti ellentéteknek*.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a politikai életben az intézményi demokrácia létrejött már, ám korántsem beszélhetünk a politikai gondolkodásmódok demokráciájáról.

## Boros László

### Forradalmi lendület vagy tehetetlenségi erő?

El lehet-e sikkasztani egy forradalmat, ha az tényleg forradalom volt? Hiszen az igazi revolúció többek között mindent elsöprő lendületéről, feltartóztatatlanságáról, nota bene elsikkaszthatatlanságáról ismerszik meg a történelemben. Szociológusi szemmel sokkal fontosabbnak tartom *a valóságos folyamatok racionális értelmezésének a kísérletét*, mint a kialakult helyzettel kapcsolatos hiányérzeteket vádaskodóan felhánytorgató, ideológiai ballasztokkal súlyosbított és politikai blöffökkel rögvest súlytalanított érzelmekitöréseket. Legalábbis annak a vizsgálata során, hogy mialatt az 1988-as Magyarországból 1991-es Magyarország lett, aközben *milyen alapokon nyugodott* és mely előzményekre támaszkodott egyrészt *a változás*, azaz az átmenet, az átalakulás, másrészt *a fennmaradás*, a megőrzés, a továbbélés (benne az „átmentés” is). Nem kevésbé fontos, hogy mennyire volt hatással a folyamat egészére a friss erők forradalmi (?) lendülete és mennyiben vitte tovább az eseményeket egy korábban megindult, mindent átfogó mozgás tehetetlenségi ereje.

Nehezen lenne tagadható, hogy éppen Magyarországon 1989-ben nem kezdetnek, hanem folytatásnak lehettünk tanúi. A soha bele nem törődés sajátos magyar válfájának sok-sok stádiuma volt a második világháború befejezése óta, különösen 1956-tól. *Túlélve, de nem belenyugodva* – ezt valószínűleg akkor is a Kárpát-medencében tudják a legjobban csinálni, ha ehhez mindig súlyos áldozatokat kellett hozni. Az egymást követő huzamos rátelepedések ellenére se rendelte alá magát véglegesen az itt élő nép az éppen aktuális külső hódftónak, kolonizálni akarónak. Az örökké erőszakos önjelöltekből (alkalmasakból és alkalmatlanokból) toborzódó mindenkori politikai „eliteknek” fokozatosan kitermelődött az a része, amely mindennapi cselekvéseiben – az adott korokban előbb-utóbb bekövetkező viszonylagos függetlenedési lehetőséggel élve – ezt az ösztönei mentalitást próbálta a gyakorlatban megvalósítani. A gátlástalan kollaboránsok körét leszámítva az egyes történelmi periódusok összes idegen hatalmainak (lett legyen az Habsburg-adminisztráció, német vagy szovjet megszálló hatóság) még a politikai szakapparátusokban is számolniuk kellett ezzel a pragmatikus „cselekvően túlélve meghaladni” mentalitással.

Ezért volt nehéz az itteni politikai rendszerek egészének a definiálása máig bezáróan. Sajátos módon éppen a jelenleg zajló folyamatok mutatják meg igazán, hogy az 1968 utáni Magyarország sokat emlegetett (és bizonyos összefüggéseiben jogosan tagadott) „magyar modellje” – a mindennapi életvilág bizonyos területein és a hatalomműködtetés hétköznapi alkuszerkezeteiben – tényleg létezett. A valóban homogén politikai hatalmi centrumon túl a létező összes élettér tele volt félmegoldásokkal. *A félmegoldásoknak azonban az a történelemszociológiai jellegzetességük, hogy bár a kívánt célokat*

soha nem lehet elérni általuk, *kítörölhetetlenül beépülnek a struktúrákba*. Számomra ma nagyon jellemző elemzési hiba, hogy a helyzetet és előzményeit értékelők feltételeznek egy, az egész korábbi társadalmunkat átszövő rendszerszerű homogenitást. Nem vitás, hogy az átfogó hatalmi szerkezetet és a nemzeti függetlenséget illetően voltak nemzetközileg „rendszeretipikus” sajátosságok, de a mai eszmei és gyakorlati törekvéseknek az érintettek számára láthatóan meghökkentő buktatói elsősorban abból adódnak, hogy az új vagy régi-új elemzők nem vesznek tudomást a mindennapi élet bonyolultságáról.

Mindenekelőtt arról, hogy a „nem a rendszer alapjait jelentő” kérdéseken az elmúlt két évtized „magyar modellje” a félmegoldások teljesen sajátos, történetileg és szociológiaiilag abszolút egyedi összekapcsolódását hozta létre. Amikor tehát az egész magyar társadalomra, és nem csupán az új hatalmi elitre vetítve vizsgáljuk az átélt folyamatokhoz való érzelmi viszonyulást, akkor *hiába keressük* a rendszerint sommásan negyven évre kivetített diktatúrákép elleni lázadás *forradalmi hevületét*. A hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországot ugyanis a társadalom „középrétegesített” (és nem középosztályosított!) többsége egy politikailag szentesített *túlélési kompromisszum* országaként élte meg.

Ezért a 89–91 közötti változások okait rendszerbe szedve, többnyire ki marad egy nagyon fontos dimenzió. Ez világpolitikailag valószínűleg másodrendű, de a magyar társadalom mai forradalmi hangulatának a hiányában döntő szerepe volt és van. A rendszerváltozási folyamat nemzetközi politikai háttere (a Szovjetunió térsvesztése, a gorbacsovi nyitás), valamint a főbb belső politikai vonulatok, így a régi hatalmi struktúrán belüli pragmatikus erjedés, a korábbi nagyon szűk ellenzéki kör tágulása, tagolódása, fellépése mellett, már az utóbbit megelőzően (éppenséggel a politikai átmenet okaként, s nem következményeként) a leglényegesebb belső erőzói mechanizmus a középréteggé szerveződött tömegek helyzetének s magának a kompromisszumnak a megrendülése lett. Egészen pontosan az a tény, hogy a nyolcvanas évek második felében éppen a *középrétegek legalul levő csoportjai* a társadalom többsége számára váratlanul *leszakadtak* a létminimum alatti vagy a halmozottan hátrányos pozíciókba. A szociális mélystruktúrákban ez ingatta meg a rendszer stabilitását, komoly háttérrel adván a politikailag aktív értelmiségi csoportok eszmei-ideológiai jellegű és tartalmú akcióihoz. A még mélyebb okok természetesen a gazdaság központilag vezérelt szféráinak sokáig „halasztott” válságában rejlettek, de az érintett tömegek nagy részénél az eredendően is praktikus alapokon nyugvó bizalom akkor ingott meg, amikor a *több forrásból táplálkozó családi gazdálkodás biztonsága került veszélybe*. Tehát amikor a többség számára teljesen váratlanul kiderült, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek nagy részét jellemző viszonylagos nyugalom véget ért, a hallatlan munkaráfordítással végzett életszínvonal-érzési folyamat kudarccal, azaz elszegényedéssel is végződhet. Nem vitatom a politikai felhőrégiók hivatalos, féllégális és illegális boszorkánykonyháinak, valamint a történelmi sérelmeknek és elfojtott gondolatoknak a szerepét a rendszerváltás látványos és nyilvános folyamataiban, de a *tömegek viszonyulásának értelmezésénél nem indulhatunk ki sem a humán értelmiség, sem a negyven éve*

*a földjét, a jussát visszaváró idős földművesek attitűdjeiből.* A többség életkoránál, foglalkozásánál, jövedelemszerzési lehetőségeinél fogva szervesen beépült alanya, sőt működtetője volt a „magyar modellnek”, a mindennapokban élte meg a „reformszocializmus” erjesztési kísérleteinek sikereit és kudarcait, használta ki az előnyöket és szenvedett a korlátoktól.

Ennek megfelelően, jóllehet a politikától való józan önmegtartóztatás jellemezte az aktív, társadalomfenntartó foglalkoztatottak igen magas százalékát, azért a zöm mindig odafigyelt és mérlegelt. A viszonylag konzolidált túlélés pragmatikussá tesz – önmagában a demokratikus intézmények megjelenése nem töltötte el örömmámmorral a társadalmat. Ha az előző két évtizedben valamely társadalmi-gazdasági-politikai intézmény nem felelt meg az átlag állampolgár ízlésének, akkor többnyire megtehetette azt, hogy mellőzte a használatát, egy-két dologban pedig elég volt, ha „úgy csinált, mintha...”. Abban a szűk sávban, ahol egyiket se túrték, az utolsó egy-másfél évtizedben már lehetősége volt elő se fordulni, meg sem jelenni – igaz, ekkor bizonyos ambíciókról le kellett mondania.

A békés rendszerváltás, a forradalmi változásoknak a politikai intézményrendszer gyökeres átalakítására és az eszmei-ideológiai szabadság megteremtésére korlátozódása meghagyta a csendes többség számára a pragmatikus mérlegelés pozícióját. A változások alapjait túlnyomórészt mind részvételével, mind szavazatának tartalmával támogatta (lásd a négy igent, vagy a parlamenti választások első fordulóját), ám innentől kezdve a megbízottakra és az érdekeltre hagyta a múltra orientált akciókat és az aktuális csatározásokat, s tette ezt saját közeljövőre hangoltságának, pragmatizmusának okán.

A közvetlenül gyakorolt napi hatalomra mindig csak szűk csoportok vágnak – igaz, ők nagyon. A társadalom többsége mindennapi életfeltételeinek alakulásától függően lelkesedik vagy gyanakszik, és nem igényli a modern megváltó politikai ideológiák egyikét sem, az avítakat meg még kevésbé. Tudomásul kell vennünk: a legutóbbi magyar történelmi periódus kompromisszumrendszerének egyszerre belülről és kívülről vezérelt eróziója nagy mértékben járult hozzá az átmenet békés jellegéhez, és csak szűkebb körökben teremtett olyan feszültséget, amely forradalmi hevületet válthatott volna ki. Ily módon *a társadalom kettészakadt*: míg az átpolitizálódott és kevésbé földhözragadt szférák lendülete jelentette a változás forradalmiságát, addig a kívülálló-szemlélődő pragmatikus tömegeknél az elkerülhetetlen változásnak a folyamatosság érzését keltő tehetetlenségi ereje hatott elsősorban. Ez olyan tény, mely hagyhat ugyan rossz szájját bárkiben, okozhat csalódást, de nem tragédia. Tragédia akkor lehet belőle, ha felelős emberek vagy politikai erők figyelmen kívül hagyják, miként azt tették már több ízben is társadalmi valóságunk számos egyéb elemével.

## Csurka István

### Meg nem történt forradalom

El lehet-e sikkasztani egy forradalmat, amely nem is történt meg? Mit lehet mondani egy csendesnek nevezett forradalomról, amely nem a várt eredményt hozta? Óhatatlanul meghatározásbeli, elnevezésbeli akadályokba is botlunk. Ezúttal másfelől kell a kérdést megközelítenünk.

Tény, hogy a magyarság a többi közép-európai társadalommal együtt készen kapta az átalakulás, a kommunista-szocialista modell levedlésének a lehetőségét a szovjet típusú világrendszer és a Szovjetunió összeomlásával. Működtek és hatottak ugyan a magyar társadalomban rendszerbomlasztó vagy reformer erők, értelmiségi mozgalmak, ellenzékek, amelyek hallgatólagosan, máskor meg többé-kevésbé nyíltan megkérdőjelezték a fennálló rendszer törvényességét, és kétségtelenül az volt a társadalom alaphangulata, legszélesebben elfogadott viszonya a rendszerhez, hogy az nem jó, nem saját, és lényegében véve elfogadhatatlan, de mert az ország meg van szállva, mert a világhatalmak így döntöttek, el kell tűrni, meg kell tanulni a vele való együttélést, és meg kell tanulni kijátszani.

A magyar társadalom, mint a többi a második világháború után erőszakkal szovjetesített társadalom az egyre csökkenő várakozás állapotában volt lényegében 1945 óta. Ez a várakozás eleinte számottevő rétegekben egy demokratikus rend megteremtésének az igényét tartalmazta, később, a diktatúrák kijegecesedésével már csak azt, hogy a diktatúra feloldódik, embe-ríbbé lesz. A remény egyre fogyott, az ideiglenesség állandósulni látszott. Közben forradalmak törtek ki és forradalomszerű reformmozgalmak, önkorlátozó forradalmak. A szovjet erőszakszervek minden ilyen ellenállást, megújulási kísérletet elfojtottak. Ez a tapasztalat a magyar társadalomban, amelyik az ötvenhatos megtorlásban a legtöbbet szenvedett, a különleges letörtség és a félig-meddig hódolva beilleszkedés-kijátszás vegyülékét állította elő.

Így köszöntöttek rá a világra a nyolcvanas évek, amelyek rádöbentettek az egész világot arra, hogy a Szovjetunió elvesztette a mérkőzést, részben azért, mert képtelen az ésszerűség minimumával megszervezni a saját társadalmát, mert például eltűri, hogy éveken keresztül, egymást váltva nagybeteg, fogyatékos elmeállapotú aggastyánok birtokolják a legfőbb hatalmat, és mert – elsősorban! – a fegyverkezési versenyben a szovjet gazdaság, technika nem képes lépést tartani az amerikaival, és az erőltetett fegyverkezés olyan terheket ró a szervezetlen, emberileg is megújulni képtelen szovjet gazdaságra, amely rendszer felbomlásához vezethet.

Reagan elnök határozott lépései, eltökéltsége végre észre térítették a szovjet vezetést, be kellett fejeznünk az önáltatást. A Gorbacsovval kezdődő szovjet realizmus belátta, hogy ha meg akarja tartani legalább valamilyen megújított formában a rendszert és a *birodalmat*, akkor félreérthetetlenül

fel kell hagynia terjeszkedő politikájával, és a közép-európai népeket, amelyeket amúgy sem sikerült a negyvenévi uralom alatt lényegileg szovjetizálni, ki kell engednie a gyarmatbirodalomból, s ami még lényegesebb, Németországot úgy kell egyesíteni, hogy abból a Nyugat számára legalább annyi maradjon, mint amennyi a Szovjetunió számára.

Mindaz természetesen a nagyhatalmi tárgyalásokon dőlt el. Ezekben a tárgyalásokon nem tükröződtek a valódi erőviszonyok. *Mindkét fél kezében volt ütőkártya.* Való igaz, hogy az erőfölény, a haditechnika ázsiai az USA kezében voltak, de Gorbacsov sem volt teljesen kiszolgáltatott, mert az ő kezében is volt valami: *a szovjet csőd.* A birodalom teljes összeomlása, a világra ennek következtében rászabaduló anarchia és az ellenőrizhetetlen atomfenyegetés, valamint a muzulmán tömegek esetleges egyesülése, a föltűnik való ellenőrzés elvesztése. Az USA-nak, hiába van döntő fölénye, alig van eszköze arra, hogy azokat az irdatlan térségeket, anyagot és embertömegeket, amelyről az ázsiai térségekben szó van, ellenőrizze. Erre csak a Szovjetunió képes, csak az az ember és az az erő, amelyekkel meg lehet egyezni.

Ezenközben Közép-Európában s különösen Magyarországon gyengült, kóválygott és züllött a kommunista rendszer, az ellenzék pedig egyre nyilvánosabb lett. A kommunista felső vezetések magukra maradtak, és hiába küldtek segélykiáltásokat Moszkva felé, meg sem hallgatták őket. Ösztönyszerűleg fordultak tehát nyugati irányba, és állítottak élre olyan vezetőket, akiket Nyugaton is elismernek.

Ebben az időszakban Közép-Európa az érdeklődés közepébe került. Itt mindennap történt valami, és a népek versenyre keltek egymással demokraciateremtésben. Magyarország favorit volt kezdettől fogva, hiszen az 56-os forradalom erre kötelezte is. Kialakult az a tévképzet, hogy végre ennek a sokat szenvedett térségnek a sorsáról, sorsa változásáról folyik a nagyhatalmi alku, hogy fontosak vagyunk.

De hát nem így volt. Közép-Európa, s benne különösen Magyarország sorsa csak annyiban volt tárgyalási és megegyezési téma ebben a tárgyalásorozatban, amennyiben hozzájárult, vagy amennyiben akadályává vált a nagy megegyezésnek.

A hiedelem még ma is úgy tartja, hogy a Nyugat kicsikarta a Szovjetuniótól a Varsói Szerződés feloszlását, a kivonulásokat, a rendszerváltozásokat, illetve sok helyütt és egyes önhitt szervezetekben az is el van terjedve, hogy kivívtuk mindezt. Ez persze nem igaz.

A Szovjetunió ezekkel a lázongó, vele ellentétes kultúrájú, bizonytalan képességű vezetőségekkel megrakott államokkal körülvéve még nehezebben tudná saját belső stabilitását megteremteni, és ha nem mond le ezekről az országokról és a társadalmunkra erőltetett rendszerről, akkor örökké be kellene vonulnia, ami lehetetlenné tenné a nyugati segélyeket, amivel belsőleg stabilizálhatja magát. A Szovjetunió tehát lemondott ezen birtokairól *a saját jól felfogott érdekében,* és a Nyugat némi vonakodással *elfogadta* ezeket a zűrzavaros országokat annak reményében, hogy ha majd rendeződik a szovjet valóság, innen jó kereskedelmi bázisokról indulhat meg a nagy keleti piacokra.

A helyzet tehát fordított volt: a szovjet fél *kínálta* a portékát, a kivonulást, a Varsói Szerződést, a rendszerváltozást, az amerikai fél volt a vevő, s mint afféle fogyasztói guszthusúnak, csak egy követelése volt: a csomagolás. Kellemes, pasztell színű plasztikzacskóban kívánta Közép-Európát, ahol nincs vérengzés, nincs valódi felborulás, ahol el lehet játszani a segítőkész nagybácsit, aki hozza a demokrácia szabadalmait, és ahol nem támadnak fel a népek saját indulatai és a saját indulatokból való saját igényei. Mert egyébként ezek a saját igények rontanák a nagy megegyezést.

Ismét a nagy üzlet függelékében szerepeltünk tehát. A nagy üzlet a szovjet birodalom konzerválása. Igaz, egyelőre másodosztályú szerepkörben, de teljes felhatalmazással a belső ügyeket illetően és az ázsiai térségek ellenőrzésére. Ha ehhez a Kremlnek késleltetett átmenetre van szüksége a közép-európai térségben, akkor késleltetett lesz az átmenet. A késleltetést a régi szerkezetek fenntartásával és látszatújdonságok bevezetésével, szigorú gazdasági és pénzügyi ellenőrzéssel lehet elérni.

A régi szerkezetek továbbélését a reformkommunisták szavatolhatják, illetve a hozzájuk csatlakozó, velük nagyjából azonos ideológiájú liberálisok, mígnem a gazdasági kézbe tartást a világbanki szabályozás és a hitelek pórán tartás.

Ha valaki kimegy az ócskapiacra, a legszakadtabb öltönyt is kikeféli, mielőtt eladásra kínálja. Magyarországnak jutott az a szerencsétlenül hálás szerep, hogy először kefélték ki. Erre minden adottsága megvolt, mert a rendszer-átalakító ellenállás, a megtartva, beilleszkedve megváltoztatás képtessége a magyarságban történelmi hagyomány, és nem is sikertelen.

A többi indokot, 56 ideható következményeit most nem szükséges felsorolni.

Így köszöntött rá Közép-Európára 1989–90 váratlan szovjet bomlása, az a veszély, hogy az ilyen-olyan kezelés alá vont népek valóban kirobbantják magukat az ellenőrzés alól, és felborítják a menetrendet, szétvetik a birodalmat. Ebben a helyzetben meg kellett gyorsítani a közép-európai átalakulást, mert éppen a felgyorsulás nyújtotta a reményt arra, hogy a felgyorsítással kézben tartható marad a folyamat, és így ezeknek az országoknak az átalakulása kikerül a nagy alkut veszélyeztetők sorából, s az itt végbemennő átalakulás, a vértelenség és a forradalomnélküliség csillapítólag hat a bent a Szovjetunióban zajló mozgásokra, zajlásokra.

A cél az volt, és a biztonsági vezérkarok ezt kívánták mindkét oldalon, hogy a változási folyamatok ellenőrzés mellett történjenek.

Az ellenőrzésre legalkalmasabbnak mindenütt azokat a reformerőket tartották, amelyekkel már korábban is tárgyalásban voltak. Valószínűleg abban bíztak, hogy a választásokon ezek az erők megtartják pozíciójukat. A térség keleti országaiban ez a számítás bevált. Magyarországon nem.

Magyarországon menet közben és a választások után kellett biztosítani, hogy az ellenőrzés ne csússzon ki teljesen ezeknek a *választásokon megvert* erőknek a kezéből. Például a sajtó kezükben hagyásával.

Elsikkasztott forradalom?

Nos, igen, elsikkasztott éppen azért, mert meg sem történt. Mert mindvégig és mindmáig megmaradt azok között az értelmiségi keretek között,

amelyekben elindult, mert megmaradt az alkuk és különalkuk szintjén, és mert további sorsa sincs a népnek kezében, hanem az egymással versengő elitekben.

Sokan furcsállják talán, hogy ezek a gondolatok egy olyan embertől hangzanak el, aki maga is tevékenyen részt vett ezeknek az alkuknak, alkuhelyzeteknek a létrehozásában, megkötésében, és aki az egyik, lényegében véve reformmozgalom elindítóinak egyike. Ki beszélt itt 89-ben forradalomról, kinek nem volt elég a békés átmenet? Ki akart mást?

*Még a nép sem, amelyre most annyi hivatkozás történik.*

És mégis, itt van a sikkasztás, amelynek, ha úgy tetszik, mindannyian részesei vagyunk, mert az ilyen átmenetekben, rendszerváltozásokban mindig van egy pillanat, amikor a tömegeknek, a jobbára csak távolról szemlélődőknek értésére lehet adni, hogy résztvevők is lehetnek, hogy most már megfogalmazhatják az igényeiket.

*Ez a mozzanat elmaradt.*

Kétségtelen, hogy a nagy világalkut kötő nagyhatalmak mindegyike örült ennek. De ez volt maga a sikkasztás.

Nem volt forradalom, mert az elitek betartották a játékszabályokat.

Ennek egyetlen bizonyítéka van: az a passzivitás és – bocsánat a kifejezésért – undor, amivel a tömegek, a nép elfordul a politikától, a változás megannyi szószólójától, úgyszólván pártállásra való tekintet nélkül.

A politika becsületes úton való folytatása csak ennek tudatában történhet. Az eliteknek sokkal szerényebbekké kell válniuk, mert az árulást nem a nép követte el.

## Schöpflin György

Két nagyon rövid pontra szeretnék reflektálni. Az egyik a modernizáció. Ezt Tamás Gáspár Miklós említette. Ha jól értettem az ő mondanivalóját, ő körülbelül úgy állította be a szovjet típusú modernizációt, mint egy valódi modernizációt. Na most én ezt nem vagyok képes így elfogadni, mert szerintem ez a modernizációs modell, már amikor ezt Sztálin megalapította a 30-as években, egy torz modell volt, amennyiben tulajdonképpen az I. világháború előtti ipari modernizációt célozta meg, és a politikai, társadalmi, esetleg jogi modernizációt semmibe vette. Tehát ez egy nagyon egyoldalú modernizáció volt. Ezt a modellt hozták Közép- és Kelet-Európába a II. világháború után, és azt teljesen elfogadom, hogy igenis ezáltal ezek a társadalmak modernizálódtak, de ez nem volt egy szerves modernizáció, hanem épp ellenkezőleg, ezért léteznek különféle problémák most ebben a térségben, mert ez a modernizációs út egy torz modernizáció volt. Ez az egyik pont.

A másik Kiss Gy. Csabának szól. Ő fölvetette a polgárosodás fogalmát. Én szeretném tőle megkérdezni, hogy mi ennek a tartalma, ő hogyan látja a polgár képét? Bevallom, hogy Nyugat-Európából nézve a polgár elsősorban – lehet, hogy száz évvel ezelőtt ez másképpen nézett ki – ma már nagyon szorosan a piacgazdasághoz kapcsolódik, és a polgár autonómiája elsősorban egy gazdasági autonómia, de lehet, hogy ezt én rosszul értettem, és lehet, hogy ő nem erre a fajta polgárosodásra gondol.

## Kiss Gy. Csaba

Erre lehet nagyon röviden válaszolni?

Egy magyar formulát mondok. Nekem a polgár az, aki maga ura ember, és ebbe beletartozik természetesen a gazdasági önállóság. Amikor a népi íróknak arra a részére hivatkoztam, itt most a 45 előtti Erdei Ferencre gondolok például, akik azt mondták, hogy a parasztságnak vége van, vége kell hogy legyen, el kell indulnia a polgárosodás útján. Voltak ilyen csoportjai, rétegei a magyar parasztságnak már a XX. század elején is, amelyek a kertkultúrában, intenzív kultúrákban elindultak ezen az úton. Tehát azt hiszem, hogy itt ebben közöttünk nagyon nagy nézetkülönbség nincsen.

De hogyha szabad volna két reflexiót énnekem is. Nagyon rokonszenves volt Fricz Tamásnak és Boros Lászlónak az elemzése. És érdekes az is, hogy egyfajta magatartás, történelmi magatartás, a soha bele nem törődés, ez mennyire összecsengett Boros Lászlónál és Csurka Istvánnál, holott nem

hiszem, hogy összebeszéltek. Most én ezt kiterjeszteném, mert sokszor, ha magyar modellről beszélünk, vagy magyar sajátosságról, akkor egy kicsikét ilyen „extra Hungariam non est vita” módon gondolkodunk, mert ez a bele nem törődés énszerintem a lengyel társadalomnak is a sajátja volt. Gondolják el, hogy az utolsó fegyveres ellenállást 1954-ben számolták föl Lengyelországban. 1954-ben ilyen szórványos partizánokat. A passzív rezisztenciának rendkívül sokféle és nagyon finom hálós mozgása volt a cseh társadalomban. Szóval azért ez egy közép-európai paradigma.

És egy dologban vitatkoznék Fricz Tamással, vagy egy kérdőjelet tennék. Nagyon izgalmasnak találtam az ő elemzését is. Az, hogy amikor a pártoknak a kvintesszenciáját egy-egy jelzőre sűríti, nem fenyeget-e túlátlánosítással? Én például nem tudom, nem hiszem, hogy számomra a Magyar Demokrata Fórum a nemzeti jelzőt kaphatja-e mint egy ilyen kitüntetettet. Nem akarok itt a nemzetiről vitatkozni, ez egy másik dimenziója a dolgoknak. Tulajdonképpen a modern nemzetfogalom kérdésében itt az egész térségben – magyar modern nemzetfogalom esetében is – számos megoldatlan, végig nem gondolt probléma van, de hát ez csak egy kérdőjel.

## Fricz Tamás

Tehát azt hiszem, hogy külön kell választani Kiss Gy. Csabára reagálva két dolgot. Külön kell választani két dolgot az én megközelítemben. Egyfelől nem tagadom azt egy pillanatig sem, hogy akár az MDF, akár az SZDSZ esetében, most maradjunk ennél a két pártnál, politikai ideológiák léteznek egymás mellett, tehát szó sincs arról, hogy le lehetne egyszerűsíteni egyfajta nemzeti ideológiára például az MDF-nek a beállítottságát. Valóban én is utaltam rá, liberális, kereszténydemokrata, népi irányzatok vannak az MDF-ben, de az SZDSZ-ben is akár 4-5 ideológia megtalálható a liberális-tól kezdve a szociálliberálisra át a szocialistáig és hát a konzervatívig, Tamás Gáspár Miklós már nincs jelen, az utóbbinak egyik markáns képviselője. Amire én itt próbáltam utalni, az az, hogy éppenséggel mi tartja össze ezeket az ideológiai áramlatokat egy párton belül. Szerintem nem természetes az, hogy egy konzervatív és egy szocialista egy párton belül van, és ezzel összefüggésben próbáltam azt a közös jellemvonást megragadni, ami nem ideologikus, hanem egy beállítódásbeli jellemvonás. Az MDF esetében a nemzeti beállítódásban találnám meg mégiscsak ezt a közös vonást, ami össze tud tartani azért egymástól igencsak távol álló ideológiákat, vagy az SZDSZ-nél ugyanebben az esetben a liberális gondolkodás. Amit még röviden hozzátennék, amire az előadásomban is utaltam, hogy emögött meggyőződésem szerint a politikai elitek eltérő szociokulturális indíttatása húzódik meg. Tehát eltérő környezetből, eltérő kulturális milióból érkeznek ezek az elitek, amelyek ilyen módon egészen másfajta szemléletet alakítanak ki. Tehát én úgy érzem, hogy ez egyeztethető, ez a két dolog.

Röviden tehát ennyi, és egy kérdésem volna Boros László felé. Te azt mondtad, hogy az igazi választóvonal az volt, az igazi fordulópontot az jelentette, amikor a magyar középrétegek alsó rétegei lecsúsztak a szegénység

közé. Tehát ez jelentette azt a felhajtóerőt, ami aztán a politikai váltást igazán el tudta indítani. Na most egy provokatív kérdésem lenne feléd, hogy ha a szélesebb népréteget egyfajta materiális beállítódás jellemzi és igazából a rendszerhez nem viszonyul, a rendszerek változásához nem ideológiai szinten viszonyul, hanem ezeket a változásokat is materiális alapról ítéli meg, akkor ezek szerint borzasztó instabil az új rendszer. Utálnék a gazdasági válságra és egyéb tényezőkre, tehát hogy ez a szegényedési folyamat, ez nem csökken.

## Boros László

Énszerintem erre egyértelműen úgy lehet válaszolni, hogy az az instabilitás ebben a rendszerben is fönmaradt, amely az előző rendszerben kialakult, függetlenül a politikai intézményrendszer átalakulásától, amennyiben az instabilitásnak ezt az elemét nézem, tehát, hogy vannak a társadalomban elszegényedő csoportok, illetve váratlanul elszegényedő, korábbiakban nem a szegény népcsoportokhoz, nem a halmozottan hátrányos népcsoportokhoz tartozók. Tehát én úgy gondolom hogy ez a dolognak a sajátossága. Én nem hiszem, hogy ez önmagában magát az új politikai rendszert instabillá tenné, az új politikai rendszernek akkor jelent ez kihívást és veszélyt, hogyha ezt a problémát nem hajlandó tudomásul venni, tehát hogyha ennek a kezelésére nem próbál meg kidolgozni meghatározott programokat, ugyanúgy, ahogy azért azt el kell ismerni, hogy az előző rendszer sem vett tudomást erről a problémáról, és nem próbálta meg az egész kérdést, tehát a társadalmi leszakadás folyamatát, az életszínvonalörzés előző taktikáinak a kudarcát politikai programjába beemelni. Tehát újra csak azt tudom mondani, hogy ha a politikai programok csak az ideológiai felhőrégiók szintjén mozognak, és csak ideológiák csatáznak egymással politikai döntésmechanizmus címszó alatt, és ezek a nagyon praktikus, nagyon kézzelfogható szociológiai problémák nem jelennek meg a politikai döntésmechanizmusban, akkor instabillá teszi a politikai rendszer a maga számára a társadalmi hinterlandját.

Most ha már nálam van a mikrofon, akkor egyrészt Schöpflin Györgyhöz egy megjegyzést tennék csak. Azt mondta, s ez teljesen világos, hogy a történelem mindig megbosszulja azt, hogyha megerőszakolják a társadalmi folyamatokat, ezért a mai helyzetekre is okulásul én azt mondom, hogy ez igaz, csak általában nem azokon, akik megerőszakolták, hanem másokon, és innentől kezdődnek a társadalmi konfliktusok.

Másik kérdésem Csurka Istvánhoz szólna. Már itt elhangzott az előző vitában is az, hogy feltétlenül értelmezésre szorul, hogy ha egy kategóriával, egy szóval próbálunk jellemezni politikai erőket, politikai csoportokat, emberek politikai állásfoglalását. Ezért én megkérdezném Csurka Istvánt, hogy az ő olvasatában ki a szélsőséges populistá és ki a liberális?

## Csurka István

Szükséges-e magyaráznom még ezen túlmenően, ahogy leírtam? Én ezeket a kifejezéseket nem érzem olyan kifejezéseknek, melyeknek valóban vannak is Magyarországon valódi képviselői. A liberálisok, Kiss Gy. Csaba szerint, nem teljesen liberálisok. Ő maga liberális bizonyos értelemben. A populizmusról pedig az a véleményem, hogy csak az utóbbi időben került elő mint fogalom, és inkább csak a sajtóban, de nem alakult ki mozgalom, nem tudja senki pontosan, hogy mit ért rajta. Hát populizmus volt megítélésem szerint, vagy talán még mindig van Dél-Amerikában, egy Perón populista volt, de Mussolini sem állt tőle távol. A vezérkultusz feltétlenül hozzátartozik ahhoz, hogy csak pejoratív értelemben hangoztassuk. Hát, Magyarországon vannak jelenségek, kétségtelen. Egyes népszónokok törekednek babérokra, hogy populistának lehessen őket mondani, de nincs mögöttük valódi tartalom, és én azt hiszem, hogy ezek a kifejezések pillanatnyilag csak a politikai csatározások fegyvertárát gazdagítják, és hogyha fordul egyet a politikai helyzet, akkor más jelszavakat fognak, más címkéket fognak ragasztani egymásra az emberek. Rám ugye többször ragasztották már, hogy én populista vagyok. Én ez ellen még a tiltakozást sem tartottam a magam részéről szükségesnek. Én magamat illetően ezt annyira feleslegesnek tartom, hiszen egyetlen egy olyan megnyilvánulásom sincs, ami kimerítené. Azért, hogy egy rádiójegyzetemben használtam a „népnemzeti” kifejezést, ami például azóta nagyon nagy karriert futott be, azért azt nem hiszem, hogy ez elegendő volna ahhoz, hogy egy ilyen címkét elviselhetők tartsak. Nem akarok tehát személyeket magamon kívül megnevezni, mert én úgy gondolom, hogy ez itt most egy inkább tudományos tanácskozás és nem pártviták vagy személyek megítélésének a fóruma.

## Szabó Miklós

Hát én sajnos pártpolitikai színezetű kérdést intézek Kiss Gy. Csabához. Hogy értette azt, hogy az SZDSZ nem liberális? Gondolom, hogy Csurka István is a panelbeszélgetésben mondott megjegyzésében, hogy itt a liberális meg nem liberális, arra célzott.

Csurka Istvánhoz egy szelidebb kérdésem van csak. Mondotta, hogy a 40 éves szovjet uralom nem tudta a közép-európai népeket szovjetizálni. Úgy gondolja, hogy a 80 éves szovjet uralom az orosz népet és a Szovjetunió népeit tudta? De most ennél fontosabbnak tartom, itt ugyan csak kérdezni szabadna, hogy egy véleményt mondjak. Az egész vitában sok elhangzott állásponttal kapcsolatban, itt úgy alakult, bontakozik ki mindenféle politikai álláspont képviselője részéről, hogy a legfontosabb érték a stabilitás és a legnagyobb veszély az instabilitás. Én ezt katasztrofális véleménynek tartom. A Kádár-rendszer végzetes örökségének, a Kádár-rendszer fejlődést bedöglesztő túlzott stabilitásigényének. Stabilitás azt jelenti, hogy nincs konfliktus. Az új demokráciának szerintem a konfliktussal együttélést, a konfliktuskezelés módját kéne tanulni, és nem annyira a stabilizálást idealizálni.

## Kiss Gy. Csaba

Azt hiszem, hogy nincs idő és mód arra, hogy a liberalizmus fogalmáról itt hosszas vitát kezdjünk. Két megjegyzést csak egész röviden.

Én azt nem nagyon tudom elfogadni, hogy a politikai értékek világát egy dichotóm sémában lehet ábrázolni. Liberális egyik oldalon, nem liberális a másik oldalon. Ez az egyik megjegyzés. A másik megjegyzés pedig, azt fönntartom továbbra is, hogy az SZDSZ-t én nem tartom liberális pártnak. Ezt mások is elmondták, többféle irányzat van az SZDSZ-ben, és gyűjtőpárt jellegű. Az, hogy én mit értek liberalizmuson, azt egy kicsit túl hosszú lenne kifejtteni, de mindenképpen többféle tagoltságban gondolkozom a politikáról, tehát nemcsak egy liberális–nem liberális kettős tagoltságban, hanem többféleképpen, és azt hiszem, hogy ez a gazdagabb tagoltság fontos szemléleti megközelítés, melynek az elsajátítása, elmélyítése fontos dolog.

## Csurka István

Részben igaza van Szabó Miklósnak, mert a szovjet társadalmat sem tudta a szovjet rendszer 100%-ig szovjetizálni, de hát a különbségek igen nagyok. Amennyire a 40 év bennünket és a környezetünkben élő nemzeteket tudta vagy amennyire nem tudta, ahhoz képest a Szovjetunióban a 80 év egyrészt sokkal nagyobb pusztítást végzett, másrészt azonban sokkal szerényebb – mondjuk így – európaiságú alapokról kezdhetne, tehát sokkal kevesebbet kellett talán elpusztítani. De hát ez a társadalmak történelmi hagyományából is következik. Igenis fennáll az a veszély, hogy a Szovjetunióban maga ez a tény is útjában áll a jóirányú változásoknak, hogy az emberanyag tekintélyes része végtelenül lesüllyedt a vodka színvonalára. Nem véletlen azért az, kérem szépen, hogy Gorbacsov azzal kezdte a fellépését, noha nyilván valami propagandisztikus célból, hogy harcot hirdetett a vodka ellen. De van ennek realitása is, ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni. Egy olyan nemzetben, amelyiknek nagyon sok katonára van szüksége, nem mindegy, hogy milyen minőségű ember születik meg egyáltalán. És amikor már ez is veszélybe kerül az élet minősége következtében és a lezüllött létezési formák következtében, amikor sok a torzszülött, akkor ennek a küzdelemnek reális alapja van. Nem hunyhatjuk be a szemünket. És amikor mi elkezdjük a magyarországi változásokra irányuló küzdelmet, akkor többek között ez a katasztrófa is ott lebegett legalábbis az én szemem előtt mindig, hogy a magyar társadalom is ebbe az állapotba kerülhet, hogyha nem találja meg a védekezés módjait. Ebben a rendszerben ez az emberpusztítás jelen van, ennek ez a legnagyobb veszélye az egész emberiségre nézve. Tehát igaza van akkor, amikor azt mondja, hogy a szovjet társadalmat sem sikerült szovjetizálni, mert ott is vannak ellenálló részek, de sajnos – és ezt igazán őszinte sajnálattal kell mondani – sokkal nagyobb mértékben sikerült, mint idehaza. Sokkal könnyebb lenne az egész világnak, hogyha felvilágosultabb emberekkel kellene számolni a világnak ebben az óriási térségében.

## Schöpflin György

Én is kérem a szót. Ha jól értettem, Szabó Miklós azt mondta, hogy a stabilitás azt jelenti, hogy nincs konfliktus. Na most én használtam ezt a kifejezést, hogy stabilitás, és egyáltalán nem ezt értem ezalatt, hanem azt értem, hogy természetes, hogy konfliktusok léteznek, és egy stabil politikai rendszerben ezeket a konfliktusokat egy általánosan elfogadott intézményrendszeren keresztül lehet megoldani. Tehát egyáltalán nem zárja ki a dinamizmust, hanem épp ellenkezőleg, és a konfliktus tulajdonképpen termékenyítő a társadalom számára.

## Boros László

Szerintem a stabilitásigény és a konfliktuskerülés az két teljesen különböző politikai magatartás és történelmi reflexió. Világos, hogy az egész 80-as éveket azzal próbálta a magyar társadalomtudomány telekiabálni, hogy beteges az előző szisztéma konfliktuskerülő hajlama. És ennek volt egyébként a reflexiója az, hogy a magyar társadalom elsősorban túlélni próbált. A túlélés is egy konfliktuskezelési mód feltétlenül a történelemben, de szerintem a konfliktus teljesen természetesen tartozik hozzá az emberi élethez, és a konfliktusok nyilvános megvívása a legnormálisabb lehetséges politikai magatartásforma. Ez nem jelenti azt, hogy ez nem jár együtt örökké egy természetes stabilitásigénnyel az én véleményem szerint.

## Égető Péter

Kiss Gy. Csabához intézem kérdéseimet. A radikális ellenzéknek szemérmes kifejezéssel aposztrofált embercsoportja bezártságban lévőnek aposztrofáltatott, míg Lakitelket nyitásnak nevezte. Ezek után egy váratlan kérdés. Hogyan gondolja el a létszámbeli különbséget a Hági Sörözőben levő Hálózat-gründolás és a lakitelki találkozó között? Volt-e? Kinek a javára? Meglepő kérdés.

A második kérdésem: 1988. március 15-én miért nem nyitott az MDF két lakitelki találkozó után, hiszen már 87-ben sem festette vér a pesti utcát?

A harmadik egy elég bonyolult kérdés. Hogyan értelmezi a konzervatív terminusát? Bevallottan liberális ember lévén egyrészt, s másrészt a kormány utóbbi hónapokban konzervatív irányba vett kanyarjára tekintettel egy másik liberális, Tamás Gáspár Miklós konzervativizmus-felfogásának fényében és természetesen saját értelmezésében?

## Kiss Gy. Csaba

Bocsánatot kérek a kérdezőtől, hogyha röviden válaszolok, neki személyesen bármikor hosszabban is elmondom.

Radikális ellenzék. Én azt hiszem, hogy 1986-ban vagy 87-ben tulajdonképpen nem irányzatok vagy ideológiák szerint lehet megkülönböztetni az ellenzéki mozgásokat – ugye, itt még hódoltsági viszonyok vannak –, hanem hogy ki mit mert vállalni. A radikális jelző számomra azt jelenti, hogy azok az emberek, akik vállalták az illegális körülményeit, akik vállalták azt, hogy szamizdatokat csinálnak, ezzel egy óriási nagy lökést adtak a magyarországi változásoknak, de ez a dolgok természetéből következően korlátozott számú emberre terjedhetett ki. Hasonlítsuk össze Lengyelországgal, ahol ez egy több tízezres, százezres tömegmozgalom volt. Tehát én így értettem.

Na most én a Hági Sörözőben egyszer ott voltam a Hálózat egyik alakulási alkalmán. Hozzá is szóltam röviden, hogy meg kellene találni a párbeszéd és a beszéd fönntartásának a módozatát, mint ahogy most egy kicsit a Jurta Színházban érzem magam. A Jurta Színházat 1988 januárjától júliusáig mondom. Azt hiszem, hogy sokan vannak, akik talán ott voltak a Jurta Színházban és talán megerősítik. Tehát én nem tudom, hogy a Hági Sörözőben pontosan hányan voltak. Azt tudom, hogy 1987 szeptemberében Lakitelekre eljönni Miskolcra, Szombathelyről, Kiskunmajsárról és más helyekről és oda visszamenni, az egy kicsit nagyobb kockázatot jelentett, mint mondjuk énnekem vagy Csurka Istvánnak vagy Konrád Györgynek eljönni Lakitelekre.

1988. március 15-én, én azt hiszem, hogy azok között, akik fölvonultak és tüntettek, számosan az MDF tagjai lettek, vagy a tagjai voltak. Én egyébként akkor nem voltam Budapesten.

Most a harmadik, a konzervatív és liberális megjelölés, ez megint nagyon messzire vezetne. Azzal teljesen egyetértek önnel, vagy veled, hogy a kormány döntéseiben, de hát azért más a kormány és más az MDF, a kormány döntéseiben előfordultak olyan elemek, számomra is, amelyeket én autoriter típusúnak neveznék, tekintélyelvűsége, centralizációs törekvésekre mutatnak. És ha ezt konzervatívnak minősítjük, akkor az én ítéletem is körülbelül ezzel megegyezik. Most nincs itt Tamás Gáspár Miklós, úgyhogy ebbe nem mennék bele, hogy Tamás Gáspár Miklós hogyan konzervatív, vagy hogyan liberális, és hogy én hogyan próbálom magamról ezt gondolni, mert ez így méltatlan helyzet.

## Schöpflin György

Nagyon röviden egy pár szót talán a konzervatizmusról, nyugati szempontból nézve. Én valahogy úgy látom, hogy ez a szó, hogy konzervatív, ez két irányzatot képvisel, az egyik a valódi konzervatív, aki tényleg megpróbál valamit konzerválni a múltból és annyit megőrizni abból, ami szükséges az adott körülmények között. Emellett létezik a neokonzervatív, hát ez volt

Thatcher asszony természetesen, aki úgy érzi, hogy a II. világháború óta a jóléti állam, az etatizmus térhódítását alaposan le kell bontani, ezt elsősorban a piacgazdaság újra bevetésével kell elérni. Hát ezt lehetne liberalizmusnak is nevezni, de megint Nyugaton a liberalizmus az inkább egy balos, az államhoz kötődő mozgalmat jelent ( a német liberálisok, az osztrák liberálisok szintén sokkal inkább etatistábbak, mint a neoliberaisok vagy a neokonzervatívok).

## Gulyás József

Csurka Istvánhoz lenne egy kérdésem az elhangzottak kapcsán. Mennyiben élveznek külső támogatást a választásokon megvert erők, az ön által használt kifejezéssel élve, tehát a reformkommunisták és a vele eszmei ideológiai szövetségben álló liberálisok? És ennek kapcsán volna egy kérdésem Kiss Gy. Csabához is, hogy ő, a magát liberálisnak valló Kiss Gy. Csaba mennyire fogadja el ezt a fajta kifejezést, amit itt Csurka István használt a reformliberálisokkal kapcsolatban?

Tehát még egyszer, Csurka Istvánhoz az első kérdésem, hogy mennyiben élveznek külső támogatást a sajtó birtoklásában a liberálisok és a reformkommunisták?

## Csurka István

Ma Magyarországon tulajdonképpen minden lap privatizálva van a volt pártlapok közül, a vidéki, a fővárosi, valamennyi. Valamennyinek 50%-ban, legalábbis kezdetben 50%-ban, nyugati tulajdonosa van. Most már ezek az 50%-ok felmentek 70-80%-ra is. Ezzel együtt járt, hogy szinte mindenütt megmaradtak a volt MSZMP-s vezetőségek. A nyugati tőkés meghagyta az élen a volt kommunistát. Azokat a vezetőségeket, amelyeket előzőleg a kommunista párt kinevezett. Kérem szépen, ha ez nem támogatás, és nem nyugati támogatás, akkor mi? Hát ezek tények, tehát erről még vitatkozni is felesleges.

## Kiss Gy. Csaba

Csurka Istvánnal nem értek egyet. Már nem azzal, amit most mondott, mert azzal nagy részben egyetértek, hanem amit a kérdező hozzám intézett, vagyis, hogy Csurka Istvánnak azzal a minősítésével, amiben a liberálist egy kicsit általánosítva használta, azzal én nem értek egyet.

## Hajba Éva

Néhány nagyon rövid megjegyzést szeretnék tenni. A mai szekciónak az volt a címe, ha jól idézem, hogy „Elsikkasztott forradalom?”. Erről a tudós előadók elmondták a véleményüket, és gondolom, hogy még a kérdésekre válaszolva ezután is elmondják, hogy mennyiben sikkadt el a forradalom, ha forradalom volt. Én inkább arra szeretnék utalni, ami a mi másfél-napos konferenciákon is elsikkadt – bár sok utalás történt rá –, és a forradalomban, vagy átalakulásban is elsikkadt, holott végig jelen volt. Bizonyára vannak, akik ezt periférikus gondolatnak vagy periférikus vonulatnak érzik. Én azonban azt hiszem, hogy a nem fő vonalhoz tartozó gondolatok is az egészet minősítik. A gondolat, ami elsikkadt, az, azt gondolom, a zöld gondolat. Elsikkadt a hozzátartozó megszólított civil társadalom is, és elsikkadt az, amit a politikaelméletben reprezentált, a direkt participációnak a jelentősége az átmenetben. Ez némiképpen érthető a pluralisztikus vonulatokat figyelembe véve. Szem előtt tartani azonban legalábbis illendő volna. A négy rövid megjegyzés a következő: hogy én azt gondolom, hogy az átalakulás gyökereinél még megvolt alaposan, és vastagon bent volt az átalakulásban is. Mindenki tudja, hogy a demokratikus ellenzék nagyon sok neves reprezentánsa szerepelt a környezetvédő társadalmi aktivisták között. A Duna Köről elkezdve sok minden más területet lehetne megnevezni, részben azért, mert valóban zöldek voltak, részben azért, mert felhasználható terepe volt az ellenzéki mozgásnak. Ezt a terepet ti. a hatalom nem monopolizálta idejekorán, nem vette észre, hogy mennyire politizált terület lehet. Emellett valóban volt olyan területe is, amelyekben a társadalom egésze megszólított, merthogy mindnyájan egyformán voltunk ebben a dologban érintve. A látszólagos politikamentesség egy nagyobb mozgásteret biztosított, miközben főleg a nagyberuházások és mások kritikája kapcsán egy fennálló társadalmi termelési mód kritikáját adta ténylegesen. És ennyiben komoly ellenzéki szerepe volt. Én azt hiszem, hogy az átalakulás gyökerei után még az átalakulás „tövénél” is megvolt ez a gondolat. Fricz Tamás mondta az előadásában, hogy mi volt közös a pártok programjában. Meg lehet nézni a pártok programjában a választási harc előtt: ahogyan nem illett az asztalra köpni, ugyanúgy illett zöld gondolatra hivatkozni. Nem volt olyan választási propaganda, amelyben ne szerepelt volna. Tulajdonképpen a Kisgazda Párt kivételével rettenetesen erősen magában a programban leírva is benne volt ez a gondolat. A harmadik megjegyzésem az, hogy amikor szárba szökken a dolog, ti. az átalakulás, akkor ez eltűnt. Azt hiszem, hogy ennek nagyon sok oka van. Az egyik az, hogy az aktivisták átmentek az apparátusba, hiszen nagyon sokan a koalíciós pártokban dolgoznak közülük (pl: az MDF-ben), elszippantották a „káderyanyagot”, másrészt az átalakulásnak más szempontjai kerültek előtérbe, tehát kiürült ez a gondolat. Az a komoly problémám, hogy a mostani átalakulásban is elvész, és letagadja tulajdonképpen még az is, akiben benne volt. Ezt azért is teszi rosszul, mert szerintem újra meg fog szólalni a zöld gondolat, újabb nagyberuházások vannak készülöben, és a civil társadalom sokáig nem is elhalgattatható. És befejezésül tényleg, hogy ne éljek vissza a türelmükkel, csak azt szeretném mondani, mivel a moder-

nizáció is olyan sokszor szerepelt ma, hogy én azt hiszem, hogy mikor Európába megyünk, mindig meg kellene tenni azt az distinkciót, hogy nem premodern és nem modern Európáról van szó, hanem nagyrészt posztmodern Európáról, és ebbe az Európába, ahogy tegnap valaki mondta, tényleg nem lehet bemenni piszkos kézzel. Tehát végig kellene gondolni ezt a hatalomban végrehajtó és parlamentális hatalmi ágak egyaránt, hogy ezt a gondolatot és a ráépülő direkt participációt, a civil társadalom jogaiba való visszahelyezését meg kellene tenni. Nemcsak a gondolatok szintjén.

## Fricz Tamás

Egy mondat erejéig, nem is válaszolnék, csak hozzátennék valamit. Való igaz, hogy mind a hat parlamenti párt a környezetvédő gondolatokat a programjában hordozza. Szerintem alapvetően arról van szó, hogy mivel modernizációs feladatok előtt állunk, és úgy tudom, hogy a modernizáció után jön a posztmodern korszak, egyszerűen tényleg nincs még itt az ideje a posztmodern gondolatoknak, illetve ha itt is van, egyelőre döntő dolog az, hogy modernizálódjunk. Ez alapvetően még háttérbe szorítja a környezetvédelmi szempontokat.

## Schöpflin György

Egy szó erejéig a modern és a posztmodern fogalmakról. Ami a Nyugatot illeti, a kettő együtt létezik, párhuzamosan, tehát nem lehet azt mondani, hogy Nyugaton posztmodernizmus van, nem, épp ellenkezőleg, tulajdonképpen azt hiszem, ez a posztmodernizmus, hogy ez a lineáris fejlődés-vonal ez már nem létezik, vagy kevésbé, egyes képviselői még léteznek természetesen, de egyre inkább tért foglal a posztmodernizmus is. De szerintem ez egy divat, 10 év múlva már posztmodern se lesz.

## Boros László

Még annyit mondanék ehhez, szintén egy mondatot, hogy eleve a posztmodern egy meghatározott társadalomtudományi jelentéssel bír, szerintem a zöld probléma szempontjából inkább az a kérdés, hogy egy posztindusztriális szakaszban van-e egy társadalom, vagy nincs. Ha a magyar társadalmat nézzük, akkor azt kell látni, hogy vannak posztindusztriális zárványaink, van egy részben indusztrializált társadalom, és van egy hatalmas része a magyar társadalom termelési szerkezetének, amely teljesen preindusztriális. Ez nem jelenti azt, hogy ebbe nem lehet bevinni eredendően valamely zöld gondolatot, de talán nem annyira a zöld gondolatot, hanem valami sajátosan kelet-közép-európai környezetbarát gondolkodást, mert a zöld gondolat az a posztindusztriális társadalom utólagos mentőakciója és egy alternatív gondolkodás kitermelője.

## Fokasz Nikosz

Egy nagyon rövid kérdésem lesz. Csurka Istvántól szeretnék kérdezni. Nagyon megtisztelő módon tudományos-szerűnek minősítette ezt a konferenciát, de közben használt egy olyan kategóriát, az árulás fogalmát, amit nagyon nehezen vagyok képes tudományos kategóriának tekinteni. Szeretném megkérdezni, hogy ki és kit árult el Csurka István szerint, és bár nem kétkem, hogy rendkívül naivitás volt, de mi egyebet kívánt volna a magyar társadalom ezen átalakulás során, mint kiglancolva szovjet kézből átkerülni amerikai kézbe?

## Bánki Erika

Írásai alapján, be kell vallanom őszintén, negatív előítélettel hallgattam Csurka Istvánt. Szelíd hangneme most tetszett és megnyugtató. Nem ragaszkodom az előítéleteimhez. A gondolataim az én kurváim, hálok velük, de nem veszem feleségül őket. Ez az előítéleteimre még inkább áll. Megvédem a képviselő urat azon támadással szemben, hogy „az elitek árulása” kifejezés nem tudományos kategória. Nem vagyok antisznob, de nem vagyok széplélek sem. A valóság jobban érdekel, mint a magas tudomány.

De tisztelettel megkérdem: mit jelent az említett kifejezés? Mi Csurka képviselő úr szerint ezen árulás lényege? Szerintem ugyanis az *eddig névleges népi tulajdon privatizálása*. Ha a képviselő úr is erre gondol, akkor megyek utána... Mert a két nagy párt paktumát csak úgy tudom értelmezni, hogy mindkettő létre akarja hozni az új burzsoáziát. Az MDF felülről, kinevezéssel, etatista alapon óhajtja ezt elérni, az SZDSZ liberálisai pedig spontán módon, úgy, hogy győzzön a szabad piacon a legügyesebb tolvaj. (Az SZDSZ szerint mindegy, honnan verbuválódik ez az új burzsoázia. Lehet ez az új burzsoá Amerikából hazatelepült emigráns, Hitlertől kapott Vaskelesztjét a komódból elővevő keresztény középosztálybeli öregúr, de lehet politikai hatalmát gazdaságira váltó ex-pártbürokrata is.) Természetesen a tolvaj szót nem hétköznapi jelentésében használom, hanem Adam Smith-féle értelemben (hisz Marxra hivatkozni a volt ostblock-országokban egy ideig még tudományos konferenciákon se lehet!), aki szerint *a tulajdon nem egyéb, mint hatalom mások munkája felett*.

Na már most, visszatérve a vitatott kifejezésre. Ha Csurka István a névleges népi tulajdon privatizálása ellen lép fel, akkor sutba vágom az előítéleteimet, és megyek utána. Ez esetben nem érdekel, hidegen hagy, hogy pártja populista lesz, vagy nem lesz populista. De ha csupán rasszista alapon, egy kis genetika segítségével akarja az új burzsoáziát kialakítani, akkor nem megyek utána. De Pozsgay Imre után se, sőt, ha a privatizáció lobogóját lengeti, akkor Udvarhelyi László után se.

## Csurka István

Hát köszönöm szépen a hölgynek ezt a választ, mert megkönnyítette a dolgomat. Nem értem így, soha nem értettem így, amikor azt mondtam, hogy keresztény magyar középosztály, azt sem genetikailag értettem, tehát ezeken a szavakon kár lovagolni. Igen, az árulásnak sokféle megközelítése lehet, ebben a rövid előadásban nem tudtam pontosabban és részletesebben megfogalmazni ezt a dolgot, kétségkívül benne van, amit a hölgy mondott a privatizációról és annak formáiról, nagyon-nagyrészt van benne, de mondjuk a folyamatban, a leírásban, amit nagyon töredekiesen próbáltam érzékeltetni, az a pusztá tény képezi ezt az árulást, hogy azt a pillanatot, amikor a nagyhatalmi előírásokon esetleg túltekintve, azokon túllépve az elitek megmondhatták volna, valahogy így fejeztem ki magam az előadásomban is, értésére adhatták volna a tömegeknek, hogy most már résztvevői lehetnek a folyamatoknak, nemcsak azáltal, hogy eljönnek vagy nem jönnek el a választásokra, hanem egyáltalán a tulajdonhoz való viszonyukat megfogalmazhatják, bejelenthetik egyáltalán a tulajdon iránti igényeiket, a hatalom iránti igényeiket. Ez elmaradt. Ehelyett pártok alakultak, és hát tudjuk, először 52 pártot alakított az MSZMP, aztán abból 6 talpon maradt, azokat már nem ő alakította. Ez a történelem fintora, hogy azok maradtak többé-kevésbé talpon, amelyeket nem az MSZMP alapított. Lehet, hogy az egész pártosodás is felesleges volt annak idején, magam majdnem rámentem az MDF első gyűlésén, mert nem akartam, hogy az MDF már akkor párttá váljék. Most elég sok hátrányát látjuk a korai párttá alakulásnak, a kialakulatlan viszonyok közepette való párttá alakulásnak, de ezek olyan részletkérdések, amelyekre itt semmiféleképpen nem akarok kitérni. Tehát én ezt a mozzanatot tartom árulásnak, hogy nagyon eminens tanuló módjára tartottuk magunkat a talán nem is pontosan értésünkre adott nagyhatalmi elvárásokhoz, ahhoz, hogy itt ez a folyamat, ez az átalakulási folyamat mindig abban a mederben maradjon meg, ahogy még bent az előző rendszerben lehetőség volt kikövetelni. Tehát példának okáért a háromoldalú kerekasztal-tárgyalásokon született megállapodások betartása a választások után. Szerintem ez óriási politikai hiba volt. A valamire való egészséges és a felhatalmazást tudatosító bátor politika a választások után jogosult lett volna, erkölcsileg mindenképpen, az összes addigi megállapodásokon túllépni, és egy szuverén politikát folytatni. Lehet, hogy ez mindkét nagyhatalom ellenállásába ütközött volna. Így azonban, hogy kísérlet sem történt erre a továbblépésre: ez árulás. Ez súlyos kifejezés, és jobb lett volna, ha ezúttal is enyhébbet, árnyaltabbat használok. Akik ebben az irányban megpróbáltak elmozdulni, azok többnyire magukra maradtak.

## Sükösd Miklós

Az egyik kérdésem Schöpflin Györgyhöz szól. Ez a konferencia Vajda Mihály előadásával kezdődött, amely eredetileg „Miért nem szeretem a forradalmakat?” címen volt meghirdetve, de ő nem erről beszélt. Előadását –

én inkább úgy érzem – Schöpflin György mondta el, hiszen ő beszélt arról, hogy miért nem szereti a forradalmakat. Azért, mert túl hirtelen, túl abrupt változásokat idéznek elő, földcsuszamlásszerű politikai cseréket, amelyeket a társadalom tömegei nem tudnak követni; s a történelem megbosszulja azt, hogyha megerőszakolják – mondta. Tehát itt egy alapvetően forradalomellenes állásfoglalás hangzott el. A kérdésem az, hogy akkor mit gondol 1956-ról.

A másik kérdés Csurka Istvánhoz szól. Ezt nem tudom ilyen pontosan megfogalmazni; inkább azt kérdezném, hogy ahogy ő kifejtette, egy hosszú amerikai–szovjet tárgyalási sorozat alakította ki azt a politikai erőteret, amin belül a kelet-európai átalakulások, így a magyar is, zajlott. És úgy érzem, hogy a mondandója abba az irányba tartott, hogy azt mondja, hogy ez nem csak egy politikai erőternek a kialakítása volt, hanem valamilyen módon becsatornázása is a kelet-európai átalakulásoknak. Valamilyen nagyon is gellert adó erőter volt eszerint ez, amibe becsatornázta ez a tárgyalássorozat a kelet-európai átalakulásokat. Én nem voltam ott ezeken a szovjet–amerikai tárgyalásokon, a máltai találkozón sem, de hadd kérdezzem meg: vajon feltételezhetjük-e azt, hogy a jaltaihoz hasonló megállapodás, Kelet-Európa sorsát bizonyos értelemben *determináló* megállapodás született itt; vagy Málta inkább egy *semleges* keretet adott, ahol az oroszok, a Szovjetunió lényegében elmondta Kelet-Európa elengedését az amerikaiaknak, és *nem egy újabb jaltai* megállapodás történt. Azt kérdezném, hogy Ön szerint a máltai és a jaltai találkozó valójában ebből a szempontból egy szinten áll, vagy pedig minőségi különbség van; illetve, hogy hogy gondolja ezt, hogy mennyire volt determináló hatása ennek a tárgyalássorozatnak és a máltai tárgyalásnak?

## Schöpflin György

Kérem szépen, 56, ez szólt nekem. Ennek szerintem két oldala van. Az egyik 1956 mítosza, amire utaltam, és ennek szerintem nagyon fontos szerepe volt 1989-ben. Delegitimálta a kommunista pártot, és a robbanástól való félelem is fontos szerepet játszott abban, hogy az egész folyamat ilyen békésen ment végbe. Azonban ami magát a forradalmat illeti, tehát 1956-ot, ha létrejön az akkor kialakult intézményrendszer, tehát hogyha nincs szovjet bevonulás, akkor szerintem nagyon nehezen lett volna képes kielégíteni azt a modernizáló összetett társadalmat, ami akkor már létezett Magyarországon. Mivel ez egy nagyon egyöntetű intézményrendszer volt és feltételezte, hogy maga a társadalom is viszonylag homogén. Én úgy érzem, hogy az az egység, ami létezett 1956 november–decemberében, ez rövid időn belül szétmállott volna. És hogy azután hogyan nézett volna ki, azt sajnos nem tudjuk és soha nem is fogjuk tudni, de mindenképpen nagyon nehezen látom, hogy egy ennyire redukált intézményrendszer, mint ami akkor létrejött, hogyan lett volna képes, vagy ezen keresztül hogyan lehetett volna stabilan kormányozni ezt a társadalmat.

## Csurka István

Sajnos én sem voltam jelen a nagyhatalmi tárgyalásokon, vagy hálistennek, és még csak bizalmas jelentések sem kerültek a kezembe, amelyek ezeket a tárgyalásokat elemeznék. Ellenben, mint átélő és mint figyelő ember, össze tudom vetni a történelem előző fordulataival. Hát, minden ilyen jelentős közép-európai fordulat esetén természetesen nemcsak Jaltában, hanem utána is összeültek a nagyhatalmak, és döntöttek a sorsunk felől. Így volt ez példának okáért 56-ban, amikor Eisenhower szabad kezet adott az oroszoknak arra, hogy itt azt csináljanak, amit akarnak. Tehát én ezekből a tényekből indulok ki, amikor az elemzéseimet megpróbálom elővezetni. Ebből a tapasztalatból. Ugyanilyen döntés volt Csehszlovákia esetében 68-ban is. És a hosszan elhúzódó lengyel válságot is tulajdonképpen végigtárgyálták és végigvitatkozták. Tehát nem képzelhető el, hogy most a legnagyobb fordulat esetén, vagyis a német egyesüléskor ne történt volna ilyen megegyezés, és amennyiben a német egyesítésben és annak a körülményeiben és hatókörében és idejében megegyeztek, akkor nyilvánvaló, hogy kapcsolódó részeként meg kellett egyezzenek a közép-európai térség más országait tekintve, bennünket illetőleg is.

A következtetéseimet inkább az azóta történt eseményekből vonom le, és erre alapítom, nem pedig ismeretekre, tényismeretekre. Én úgy gondolom, hogy ez ha nem is tudományos, de mindenesetre tapasztalaton alapuló eljárás, és mint ilyen helytálló.



1989-ben még megvolt?



## Szalai Júlia

### Társadalmi érzékelések és reagálások a politikai változásokra

Arra gondoltam, hogy a tanácskozás szervezői által rendelkezésemre bocsátott tizenöt percet egyfajta meditációra használnám, mégpedig arról, hogy mi is történt a magyar társadalomban a közelmúlt néhány sűrű évében. Amit itt megpróbálok elmondani, azt talán nehéz a konferencia címével jelzett fogalmak keretei közé illeszteni, a „pontos” politológiai címkék meghatározásával kapcsolatban azonban amúgy is vannak bizonyos aggályaim. Ebben a rövid meditációban egyrészt arról szeretnék néhány szót szólni, hogy – ha úgy tetszik – „alulnézetből” szemlélve, valójában mit fejeznek ki és hogyan zajlottak le azok a változások, amelyeket az utóbbi időkben végigéltünk; hogyan lehet azokat egy társadalomtörténeti gondolatvezetésben értelmezni. Másrészt lehet-e rájuk a „klasszikus” politikai fogalomtárat és terminológiát alkalmazni? Továbbá igaz-e az az állítás (amelynek én itt természetesen a cáfolatára törekszem), hogy a magyar társadalom politikailag apatikus, tömeges méretekben hiányzik belőle a politika iránti érdeklődés. Ez a gondolat (időnként vád, időnként sajnálkozás, máskor indulatteli számonkérés formájában) manapság nagyon sokszor hangzik el, s különösen sokszor fogalmazzák meg az új szerveződések vezetői vagy szóvivői; ugyanakkor igencsak régtől fogva ismerős a fülünknek. Az „apatikusságra” vonatkozóan az elmúlt időkben egy gyakran hallott kis „elmélet” is kikerekedett, ami körülbelül úgy szól, hogy az elmúlt 40 év, ezen belül pedig különösen az 56 utáni politikai berendezkedés tudatos individualizmusa a potenciálisan aktív generációkból kiölte a politika iránti érdeklődést, és ezért ma a politikától való bizonyos mérvű elfordulás van jelen a magyar társadalomban.

A téma természetesen 15 percben kimeríthetetlen, és amit én ebben az időkeretben csinálni szeretnék, az semmiképpen sem „válaszadás”, hanem inkább egy engem halálosan foglalkoztató gondolatmenet felvázolása. Persze nem azért, mert valamiféle „exhibicionizmus” vezérel, hanem azért, mert úgy gondolom, hogy nekünk, különböző szakmákat űző értelmiségieknek manapság valójában az a dolgunk, hogy a közelmúlt végig- és újragondolása során lassacskán megfogalmazzuk azokat az esetleges kutatási területeket és problémákat, amelyekről az ismeretek ma még hiányosak, vagy amelyekről való tudásunk nem meggyőző. S ha vannak elvégezetlen dolgaink, akkor talán éppen most érdemes őket elvégeznünk, mert most kell, és mert most lehet.

E kis bevezető után én onnan indulnék el, hogy – úgy látom – az a változás, amely itt Magyarországon az utóbbi időkben végbement (amelyről nem is tudom, hogy „csendes”-e, nem is tudom, hogy „forradalom”-e, és főleg, biztos vagyok benne, hogy nem „volt”, hanem van és folyamatosan zajlik), a magyar társadalomnak hallatlan nagy és kollektív teljesítménye. E kollektív teljesítmény lényege pedig számomra az, hogy egy nagy élményt,

az 56-os szembefordulás élményét ez a társadalom képes volt úgy megőrizni és transzformálni, hogy az valójában a nem is teljesen tudatosított, és bizonyosan nem politikai terminusokban tudatosított egyéni cselekvéseknek, illetve magatartásoknak tömeges méretekben alapvető vezérfonalává vált. Ez az „eszélős” gondolat bennem 1989 végén merült fel, amikor – állandóan hallgatva a különböző rádiócsatornákat és figyelve a saját környezetem reakcióit – mindenfelől azt tapasztaltam, hogy (miközben karácsony volt, miközben az emberek fáradtak voltak, miközben folyamatos és kellemetlen áremelésekről értesültek, miközben a karácsonyi készülődés hangulatát általában rosszkedv lengte körül) ez az „apatikus” magyar társadalom a romániai eseményekre valami hallatlan aktivitással reagált. Különösen feltűnő volt számomra az, hogy a „népi” aktivitás mögött kivétel nélkül minden szervezet és minden intézmény lemaradt. Tehát az úgynevezett politikai vagy fél-politikai szerveződések készülődése arra, hogy „mit is kell csinálni”, lényegesen lassúbb és kevésbé adekvát volt, mint amilyennek a spontán népi cselekvés mutatkozott. A szervezetek és intézmények között persze fontos fokozati különbségek voltak, az azonban aligha tagadható, hogy még a leggyorsabbak és legrugalmasabbak reakciója is elmaradt a sok egyéni vagy kiscsoportos segítő akció, spontán nekiindulás, pillanatok alatt összeállt hír- és segélylánc hatékonysága és magától értődő cselekvőképessége mögött. Ez a tömeges méretű aktivitási láz számomra azt jelentette, hogy itt valami „újraéledés”, egy elveszett fonál „újrafelvétele” történik. És ebben a vonatkozásban talán érdemes végiggondolni, hogy mikor élt át az ember ama 89-es tapasztalatokhoz hasonlóakat, illetve mikor olvasott arról, hogy másoknak, más generációknak voltak hasonló olyan nagy pillanatai, amikor mégiscsak kollektíve felvillantja magát az, amit az emberek egyébként magánéletileg őriznek. A politikusok állandó frusztrációja, hogy az állampolgárok a „normális” hétköznapiakban e magánéletiségükbe húzódnak vissza, s ez az, amit a politikai érdeklődés hiányaként szoktak félreértetni. Pedig látjuk: nem a politikai apátia, hanem inkább a politikai tudat kifejeződésének sajátos formája az, amelyet a magyar társadalom magatartásában érzékelünk. Ráadásul azért is fontos lenne e magatartás megfelelő – és frusztrációmentesebb – értelmezése, mert a politikai tudat e sajátos magánéletiségének jelensége nem újkeletű, nem a kommunizmus évtizedeinek szülötte – hiszen a múlt századi publicisztika tanúbizonysága szerint ama kor politikusai a politizálás iránti hajlandóság hiányáról igencsak a maihoz hasonló szellemben panaszkodtak.

Azt gondolnám tehát, hogy a politikai, szociológiai elemzéseknek egy igen fontos dimenziója lehetne, hogy revízió alá vegyük: vajon alkalmazhatóak-e egy az egyben a magyar – vagy talán az egész kelet-közép-európai – társadalom politikai gondolkodásának és felfogásának értelmezésére azok a klasszikus politológiai terminusok, amelyeket a nyugati demokráciákra vonatkozó irodalomból közvetlenül vett át és hasznosít a ma nagy népszerűségnek örvendő hazai politikai publicisztika. Azzal a gyanúval élek – noha a politológia nem szakmám –, hogy ugyanúgy, ahogy a szociológiában vagy a közgazdaságtanban, a politikai tudat értelmezését illetően sem vehetők át a nyugati fogalmak, itt is újra kell gondolnunk valamit, és valami olyasmit

kell megcsinálnunk, amit csak mi csinálhatunk meg. Mert hiszen nem teheti meg más helyettünk, hogy – a megfelelő leíró kategóriákat elemzésünk vég-eredményének, ne pedig kiindulási pontjának tekintve – átgondoljuk a történelem átélésének az előbbi példával csupán érzékeltetett, bonyolult folyamatát és az ebből következő sajátos politikai tudatot.

Hogy mindezek után ne csak kérdéseket, hanem egy-két állítást is megfogalmazzak, kissé bővebben az előbb már említett nagy társadalmi teljesítményről szeretnék beszélni. Ennek háttérében egy hallatlan erejű magán-társadalom állt, amelynek – tudjuk – nagyon sok baja és nagyon sok problémája volt az elmúlt évtizedekben, de az ereje elvitathatatlan. A magán-társadalom erejének forrása és kitüntetett intézménye pedig a család volt. A magyar családok egy sor olyan funkciót látnak el tömeges méretekben, amelyek a család klasszikus funkcióinak fogalmi körébe – ugyebár – nem tartoznak bele. E plusz-funkciók között kiemelkedő az az erőteljes szocializációs, s ezen belül történelmi és politikai szocializációs szerep, amelyet a családok az elmúlt évtizedekben elláttak. Erről pedig nem azért kell elgondolkodnunk, mintha máshol a világon a családok egyáltalában ne töltenének be hasonló szocializációs funkciókat, hanem azért, mert ez másutt egy sor más intézménnyel munkamegosztásban történik. A magyar családokra ilyen-fajta munkamegosztás hiányában igen nagy teher nehezedett, de ez a teher ugyanakkor nem maradt pusztán teher; építkezni is lehetett belőle. Ha az ember ebből a szempontból gondol végig családtörténeteket és az összehasonlítás szándékával egy kicsit hozzá is olvas, akkor azt tapasztalhatja, hogy a magyar családtörténeti elbeszélések telis-tele vannak értelmezéssel, még-hozzá kitekintő értelmezéssel. Egy „normál” szociológiai, családtörténeti interjúban az életnek egy sor olyan dimenziója kerül elő, amelyeket – azt hiszem – eddig nem vettünk kellően figyelembe. Talán azért érdemes erről a gondolatmenetről beszélni, mert a történetekben fellelhető „rejtőzködő világértelmezéseket” és a hozzájuk kapcsolódó reflexiókat a politikai tudat sajátos megnyilvánulásainak lehet tekinteni.

Nélkülük például nem jöhetett volna létre az elmúlt évtizedekben az 56-os forradalomnak az a változatos nyelve, amelynek alapján valamennyien viszonylagos biztonsággal tájékozódunk és közlekedünk a társadalmi térben. Tudjuk: bárhová beléptünk és szóbakerült 56, akkor a finom terminológiai distinkciók mentén pontosan el tudtuk helyezni a beszélgető partnerünk beállítottságát, és ez a beállítódás nem egyszerűen csak magára 56-ra vagy az 56-hoz való viszonyra, hanem a rendszerhez való viszonyra, a rendszer intézményeihez való viszonyra, az elképzelt mobilitási pályákhoz való viszonyra, az értékrendre és sok minden másra is utalt, mintegy szimbólum volt. Ez a nyelv, ez a kollektív nyelv, ez a kollektív megértés ugyanakkor semmiféle formális intézményen keresztül nem közvetítődött, hiszen a formális intézmények éppen e nyelv ellen dolgoztak. A nyelv, a szimbólumrendszer mégis kidolgozódott, és a képesség a kifejlesztésére valahol abban a tradícióban gyökerezik (amely tradíció – azt hiszem – lényegesen régebbi, mint a 45 utáni társadalomfejlődés tradíciója), ahol mindig is erős kétkedés volt a hivatalossal, a szervezettel, az intézményesítettel szemben. Feltűnő az, amit nagyon sokan leírtak – leírtam én magam is –, hogy bajok vannak

az identitástudatunkkal, hiszen a mi tudatunk nem létezik mint kollektív „mi”-tudat. Ugyanakkor mégis létezik a szembenállás „mi”-tudata, amit lehet egészséges és lehet kevésbé egészséges dologként értelmezni – az értelmezés már értékválasztás kérdése. Ennek a szembenállásnak a tradíciója és sajátos kollektív tudata azonban az, amelyet megítélésem szerint igen sikeresen örököltett át a magyar társadalom, igen sikeresen kamatoztatott a család intézményében, és a „magánéletiség” informális szférájában, a családon, a baráti, a rokon és a szomszédsági viszonyokon, azok hálóján keresztül generációkon át tulajdonképpen sikeresen közvetíteni is tudott. E sikeres közvetítés eredménye az, hogy viszonylag gyorsan (mert én e tekintetben a fejlődést igencsak gyorsnak tartom) megteremtődött a társadalmi közlekedésnek egy olyan nyelve, amely más, mint amit korábban, a szocializmus éveiben használni szoktunk volt – és ez a nyelv mégsem ismeretlen. A máságot – gondolom – a magunk gyakorlatában mindannyian nap nap után végigéljük, de tapasztaljuk a köznapi élet megannyi jelenségében és a publicisztikában is. Ez a gyors átváltás (és annak igen hamar megtanult természetessége) az említett kollektív teljesítmény nélkül nem ment volna; és anélkül sem ment volna, hogy magát a kollektív teljesítményt ki-ki bizonyos politikai fízzel át ne élte volna. Ha belegondolunk, minden magán-tevékenységnek volt számunkra valamiféle ellenállás-tudata, és ez az ellenállás-tudat egyáltalában nem értelmiségi privilégium, értelmiségi sajátosság volt, hanem az élményt és az élmény közösségét az ember az országban járva-keelve igencsak sokszor és igencsak intenzíven tapasztalta.

Elérkezve a mához és egyben ennek a gondolatmenetnek a végéhez is: tudatában kell lennünk (de mindenesetre érdemes elgondolkodnunk rajta, és érdemes megvizsgálnunk), hogy itt egy olyan mély tradícióról van szó, amely egyik napról a másikra nem változik. Nem osztom azokat a kétségbeeséseket és frusztrációkat, amelyeket nagyon sok barátom, kollégám és általam nagyra tisztelt ember oszt, hogy az úgynevezett rendszerváltás pillanatával tulajdonképpen kifűjt a politikai aktivitás Magyarországon, nincs civil társadalom, és nem is mutatnak mozgalmak abba az irányba, hogy az kitermelődjék. Azt hiszem, hogy nem ott kell keresnünk ezeket a mozgalmakat és nem ott kell keresnünk a politikai aktivitást, ahol azt – a demokratikus politizálásról gondolkodva és annak nyugati fogalomtárával operálva – feltétlenül látni szeretnénk. Mert ott és azon a látószögön keresztül valóban csak az elmaradásról, az alulfejlettségről, nem pedig a *máságról* adódnak felismerések. De érdemes fölfedeznünk, érdemes megtalálnunk azokat a kapaszkodókat, amelyek mégiscsak valószínűleg kontinuuosan fejezik ki a magyar társadalom nem lebecsülendő, ámde *más* fogalmi keretekben értelmezhető, illetve értelmezendő politikai aktivitását. E kontinuitás észrevételre nem egyszerűen azért fontos, mert azt önmagáért szólóan érdemes látni és értelmezni, hanem felismerésének az ad különös jelentőséget (s itt talán ezzel zárnam), hogy a kontinuitáshoz való viszonyunk perdőntő szerepe van a mai helyzetben az értelmiség előtt álló komoly politikai dilemma szempontjából. E dilemma lényege ugyanis az, hogy vajon az értelmiség segítsen-e sietve felépíteni egy nyugati típusú politikai berendezkedést (vagy legalábbis energiái legjavával ehhez asszisztáljon-e), amely esetben állandóan

kétségbe kell esnie azon, hogy a szükséges elemeknek legfeljebb a pártszerveződései vannak készen; vagy inkább az a dolga, hogy tudatosítsa, megfogalmazza, formába és fogalmakba öntse, valamint a társadalomnak visszajelezze az autoritással, az elnyomással szembeni sajátos politikai tradíció kontinuitását, amely kontinuitásnak az elmúlt évtizedekben kimunkált tartalmai a demokrácia megépítésének – ha nem is a klasszikus nyugati receptek mintájára, de – alappilléreit és kötőszövetét adhatják. Úgy vélem, hogy e tradíció kellő kiindulópont lehet a demokratikus fejlődés iránti bizalmunk számára, hiszen az elmúlt években a szembenállás politikai aktivitásának – e sajátos, de mégiscsak létező és működő politikai tudatformának – számos példáját élhettük végig; a magyar társadalom hallatlan biztonsággal és finom ítéletekkel fejezte ki az autoritatív törekvésekkel szembeni „nem”-et (legutóbb nyilvánvalóan az önkormányzati választások alkalmával), és az elutasítás tartalma minden esetben kétségbevonhatatlanul kollektív volt. Az nem biztos, hogy ugyanilyen ítéletekkel fejezik ki az emberek az „igen”-t is; a politikai tudat e pozitív állításait valószínűleg meg kell találnunk, fel kell fedeznünk azokban a rejtettebb, de mégiscsak létező formákban, amelyek miatt a gazdasági tevékenységekben és a mutatókban rendre nem az következik be, amit a közgazdászaink várnak (a privatizáció sem, de az export hatékonyabbá tétele vagy a megtakarítási hajlandóság sem az elvárható „reform-pályákon” halad, s a magyar gazdaság a sok borúlátó jóslat ellenére a válságból kifelé lálalni látszik), de hasonlóan, a társadalmi folyamatok tekintetében sem az áll elő, amit szociológusaink prognosztizálnak. Én pedig a magam részéről rettenetesen élvezem ezeket a mindennapi meglepetéseket, és a szakmai csalódottságnál jobban izgat a megfejtés iránti kíváncsiság.

Azt gondolom, a megfejtéshez nem lehet külön szakdiszciplínák – valamiféle „külön” szociológia, „külön” közgazdaságtan, illetve „külön” politológia – révén eljutni. A kollektív feladatunk talán az, hogy ezt a bonyolult társadalmi, gazdasági, politikai folyamatot – úgy, ahogy van – a maga együtességében próbáljuk meg megérteni, és próbáljunk meg berendezkedni valami olyanra, hogy a demokráciát a maga sajátos szembenállásaival támogató magyar társadalom talán mégsem „apatikus”, hanem politikai azonosulásainak különös természete inkább az értelmiségi „szemüvegváltásra” és a nyomában születő felfedezésekre vár.

# Csepeli György–Örkény Antal

## Politikai-ideológiai nézetek a társadalmi rendszerváltás folyamatában

Az államszocialista rendszerek bukását a megfigyelők és cselekvők nyugaton és keleten egyaránt forradalomként értelmezték. Már ezen a konferencián is kiderült azonban, hogy ez az értelmezés elhamarkodott és pontatlan. Visszatekintve egyre inkább úgy látszik, hogy a „a forradalom”, mint közhasznú értelmezési séma betömködte az átélt és megfigyelt – kétségtelenül meglepetésszerű és váratlan – eseménysorozat által kiváltott szemantikai úrt. A forradalom szó progresszív, valamint romantikus vonzatainál fogva felettebb alkalmasnak bizonyult az események legitimálására, történelmi-filozófiai rangra való emelésére.

Józanabban viszonyulva a történetekhez elsőként a pontos elemzés érdekében vizsgálati dimenziókat kellene elkülöníteni. Ezek külön-külön történő vizsgálata a jövő történészei számára bizonyára hasznos szempontokat fognak majd tartalmazni. Kézenfekvő a politikai, az ideológiai, a gazdasági, a társadalmi, kulturális, morális, valamint a generációs, netán nemi dimenziók elkülönítése. Ezeknek az egyszemélyes vizsgálatoknak az alapján kiderült, hogy az egyközpontú, túlpolitizált és túlideologizált államszocialista modernizációs kísérlet egyértelműen negatív következményekkel járt akár a kísérlet „vezetőit”, akár „alanyait” nézzük.

A politikai rendszer a maga, bár egyre finomodó, de voltaképpen végig érvényesülő félelem- és szorongáskeltő technikáival elidegenítette és atomizálta a társadalmat, mely a demokratikus viszonyok között, úgy látszik, kevésbé képes magára találni. Az ideológiai rendszer tartalmaiban és értékeiben egyre jobban kiürült, rítusgyakorlásra egyszerűsödött. Ám ezzel elérte az értékek kiürülését, hiteltelenedését is, szabadon hagyva a terepet a nemzeti retorika és minden típusú utópia számára. A gazdaságban – elsőként Magyarországon – a bürokratikus redisztribúció mellett kifejlődött a második gazdaság, mely tömegével teremtette meg a kapitalizmusra történő átmenet mentális feltételeit, a vállalkozásra kész attitűdöt, rehabilitálta az egyéni haszonszerzés értékét. Az államszocialista rend, mint arra Tamás Gáspár Miklós ma reggel célzott, leginkább maradandó hatásokat a kulturális dimenzióban okozott: megnövekedett az iskolázottsági szint, modern szakértelmiség jött létre, ha sok akadályon keresztül is, de az ország mind a tömegkultúra, mind a magaskultúra szintjén késszé vált a szinkron nyugati kulturális ösztönzések befogadására. Legkevesebb jót a morális dimenzió kapcsán mondhatunk, mivel a vizsgálatok és a köznapi tapasztalat azt mutatják, hogy viselkedéskultúránk barbarizálódott, agresszívekké, türelmetlenekké váltunk. A mindennapi szolidaritás tartalékai meggyengültek. Ezt a problémaköteget emlegették az elmúlt rendszerben szemérmesen TBZ-ként (melynek jelentése: társadalmi beilleszkedési zavarok), bár nyugodtan nevezhetők volna nevéen is: ez az anómia állapota. Bár ez a szó épp úgy ért-

hetetlen, mint a TBZ. A morális ellehetetlenülés súlyos örökség. A rendszerváltás és a generációváltás kapcsolódásáról tegnap Fodor Gábor beszélt, és az ő szavaiból is kiderült, hogy a Fidesz politikai avantgárdja csak részben generációs jelenség. A politikai ártatlanok nemzedéke legalább annyira az államszocialista rendszer bomlása folytán megnövekedett politikai mozgástér műve. Legkevesbé vizsgált dimenzió, bár ha a hamarosan napirendre kerülő abortusz-vitára gondolunk, felettébb aktuális és a társadalmi modernizáció szempontjából nagyon jelentős vonatkozás: a nők emancipációja. Ezen a téren visszafordíthatatlan társadalmi és társadalomlélektani változások mentek végbe, anélkül, hogy a politikai diskurzus szereplői tudomást vettek volna e változásokról. Várható azonban, hogy ez lesz az a kérdés (abortusz, női egyenjogúság, válás), melyet a keresztény ideológia kurzusa a maga elképesztő dogmatizmusával semmiképpen sem fog tudni kezelni.

A fentebb felsorolt egyszemélyes megközelítések kiinduló kérdéseit, hipotéziseit és persze következtetéseit is mélyrehatóan befolyásolta az a jóakarató várakozás, miszerint Kelet-Európában a francia forradalom után pontosan 200 évvel végre ütött a nemzeti függetlenség, a demokratikus politikai berendezkedés, a liberális gazdaság, a civil társadalom, valamint az emberi és polgári jogok teljeskörű érvényesülésének órája. Talán adalék a forradalom szó járványszerű elterjedésére az 1989–1990-es változások jelölésére, hogy a fejlemények tudós és újságíró megfigyelői úgy vélték, miszerint a válságba került államszocialista rendszert a civil társadalom, a magán-gazdaság, a konzekvens politikai liberalizmus értékei által mozgósított progresszív néptömegek buktatták meg. Az elmúlt év történései rácafoltak erre a várakozásra.

Két évvel ezelőtt, 1989 tavaszán folytatott vizsgálatunk során arra tettünk kísérletet, hogy az éppen zajló rendszerváltás társadalmi leképezését, ideológiai-politikai megítélésének jellegzetes típusait elkülönítsük. Célunk akkor távolról sem a közvéleménykutatásokban rutinszerűen alkalmazott reprezentatív nézet- és véleményfelmérés volt. Arra törekedtünk, hogy a bomlófélben lévő magyarországi államszocialista rendben párhuzamosan jelenlévő két társadalomszervező mechanizmus, a piac és a redisztribúció kognitív hatásait tanulmányozzuk. Kutatásunk során azt tapasztaltuk, hogy a redisztribúció kognitív tartalékai hatalmasak. Az antiliberalizmus, autoritarizmus, nemzeti etnocentrizmus a redisztribúciós mechanizmushoz való egzisztenciális kötődés szinte törvényszerű következménye. (Ez bizonyos esetekben manifeszt érdekelttség, bizonyos esetekben pusztán tehetetlenségi nyomaték.) Másfelől azt is kimutattuk, hogy a piaci mechanizmushoz való kötődés kognitív következményei nélkülözik a konzekvens liberalizmust, mind a gazdasági, mind a politikai és kulturális tematikákat illetően.

Az 1989-es vizsgálat eredményei alátámasztják azt a más úton is kikövetkeztethető állítást, miszerint a rendszerváltás a politikai-ideológiai tudás, valamint a tudás tartalmait meghatározó egzisztenciális viszonyok tekintetében inkonzisztens helyzetben érte a magyar társadalmat. Ha az inkonzisztenciákra vonatkozó eredményeinket az 1990–1991-es évek fényében továbbgondoljuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a politikai cselekvésre vállalkozó értelmiségi elit jellegzetesen kétféle, ám egyaránt konzisztenciára törekvő

ideológiával reagált a helyzetre. Jól nyomon követhető a nemzeti ideológia jegyében szerveződő konzisztencia-törekvés, valamint a konzekvens gazdasági és politikai liberalizmus színrelépése. Mindkét irányzat egységesen lépett fel a szocializmus ideológiája és megvalósult politikai-gazdasági rendszere ellen. Ezáltal az 1990-es választások során mind a nemzeti, mind a liberális ideológiák jelentős társadalmi támogatást értek el. A parlamenti választások első és második fordulója között mindmáig kielemezetlen okok folytán a nemzetgondolat konzisztenciája kerekedett felül. Ez azonban nem felejtetheti azt a belső ellentmondást, ami a győztes koalíció retorikájának piacpárti és nemzeti jelszavai között feszül. Utóbbiak gyorsan felsorakoztaták maguk mögé a szocialista ideológiáról hamar elfelejtkezett, redisztribúcióban érdekelt államszocialista bürokráciát, illetve az értelmiségnek bizonyos, ebben érdekelt csoportjait. Ezzel szemben a konzisztens liberális politikai ideológia hívei ellenzékbe és ugyancsak ellentmondásos helyzetbe szorultak. Természetes szövetségesüket, a vállalkozói réteget mindmáig megnyerni nem tudták, és erejüket az eredendően liberális beállítódású, a nemzeti jelszavakra érzéketlen értelmiségi rétegek támogatásából merítették.

Patthelyzet keletkezett, melynek következtében a kiinduló inkonzisztenciák tömege hatalmasan megnövekedett, és teljes tanácstalanságot, benuhátságot eredményezett a társadalomban. A társadalom többsége az ideológikus vitákba bonyolódott politizáló elitől elfordult, és politikai apátiába süllyedt.

1989-ben a legfontosabb eredményünk az volt, hogy a liberális értékek vállalásához elsősorban az akkor ellenzékinek számító politikai aktivitás vezetett, és csak másodsorban, gyengébben érvényesült a piaci, vagy ahogy akkor neveztük, a „pre-piaci” aktivitás hatása. E két befolyásoló tényező hatása azonban egymástól függetlenül érvényesült. Konzisztens liberalizmus jelentekését csupán magasan iskolázott, többgenerációs értelmiségi körökben tapasztalhattuk, akiket a piachoz, a szabad vállalkozáshoz, a modern kapitalizmust működtető korszerű struktúrákhoz általunk plátóinak jellemzett viszony fűzött. Azt a következtetést vontuk le, hogy a liberalizmus mint ideológiai vonzalom voltaképpen a kulturálisan átörökölt polgári hagyományokkal átítatott értelmiségi lét műve, mely értelmiségi lét társadalmunkban köztudomásúan csak szigetszerűen, sporadikusan van jelen. Jóval kiterjedtebb a kulturális tőkét nélkülöző elsőgenerációs értelmiségiek, illetve a redisztribúció árnyékaként keletkezett második gazdaság pre-piaci szereplőinek köre, ahonnan az új világ vállalkozói jöttek. (Akkoriban empirikus eszközökkel még feltárhatatlan volt a vállalkozóknak az a köre, amely az államszocializmusban szerzett politikai tőkéjét igyekezett átváltani gazdasági tőkére.) A redisztribúció proletárjaiként azonosítható tömegek végképp nélkülözik azt a kulturális tőkét, mely liberális affinitások kialakulására hajlamosíthat. Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy az elsőgenerációs értelmiség, a vállalkozói réteg és a redisztribúció volt (és ki tudja meddig leendő) proletárjai nem nagy vonzalmat áruktak el az ideológiai-politikai-gazdasági liberalizmus eszméi iránt.

Az 1990-es választások eredményei messzemenően alátámasztották jelzéseinket, még ha azok értelmezése során explicit módon kizártuk az egész

társadalomra statisztikai értelemben vonatkoztatható általánosításokat. A későbbi fejlemények is szinkronban voltak várakozásainkkal. A liberális politizálás újfajta ellenzékiisége már nem hasonlítható az 1989-et megelőző egzisztenciális kockázatokkal, komoly emberi megpróbáltatásokkal járó ellenzéki tevékenységhez. Ez a deheroizált ellenzékiiség voltaképpen üdvös fejlemény, de paradox módon egyben depolitizál is, ami azt jelenti, hogy egyre kevesebben, bár egyre intenzívebben politizálnak, miközben a társadalom tagjait szorongás gyötri. Erősödik bennük a csalódottság, a demokratikus intézményekkel szemben táplált bizalmatlanság.

A rendszerváltozás folyamatát a maga komplexitásában célszerű vizsgálni, amikor is az egyes dimenziók egyidejűleg, habár különböző ritmusban kapcsolódnak be és alakulnak át földcsuszamlásszerűen egymásra rétegződve és egymásra hatva. Az analitikusan elkülönített dimenziók a folyamat aktoraiban szintetizálódnak. Az aktorok sokszor csak teszik, amit nem is gondolnak, máskor egészen mást tesznek, mint amit gondolnak, de sokan vannak, akiket az események tehetetlenül sodornak, és nem gondolnak és nem tesznek semmit.

Ebben az előadásban egy elővizsgálat szórványos eredményeiről kívánunk beszámolni. Magát a vizsgálatot 11 országgal való együttműködésben az igazságosság- és igazságtalanság-tudat rekonstrukciójának keretében végezzük. Ezúttal az 1991 januárjában mindössze 100 főre korlátozott próbavizsgálat eredményeiről szólunk. A minta azonban, bár elemszáma kicsi, a mai magyar társadalom fontosabb szociológiai-demográfiai szempontjai szerint reprezentatív. Azokat a politikai-ideológiai kérdéseket és a rájuk adott válaszokat mutatjuk be, melyek a rendszerváltozás percepcióját, összhangban két évvel korábbi vizsgálatunkkal, lényegi pontokon megragadják.

A következő ideológiai és politikai nézeteket vizsgáltuk:

1. posztmateriális értékek (politikai részvétel, sajtószabadság, szólás- és lelkiismereti szabadság, helyi politizálás)
2. az állami intervenció helyeslése (szociálpolitikában, munkahely biztosításában, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésében)
3. az autonóm állampolgári szereppel kapcsolatos magas elvárások (sztrájk, bojkott, petíció, foglalás és a polgári engedetlenség egyéb formái)
4. a privatizáció helyeslése
5. a társadalmi egyenlőség szocialista eszméjének helyeslése (pl. nyugdíjmaximalizálás)
6. a meggazdagodás pszichológiai legitimálása (szorgalom, tehetség, tanulás, kemény munka).

Eltételezve az egyes nézeteket elfogadók illetve elutasítók arányának mechanikus ismertetésétől, nyomban rátérünk annak elemzésére, hogy a válaszadók között milyen jellegzetes típusok alakultak ki aszerint, hogy a fenti hat témában miként vélekedtek. Három karakterisztikus ideológiai-politikai alapállású csoport különült el.

1. táblázat. Ideológiai-politikai profilszociális csoportok és nézetek

	1. kripto- szociálisok	2. habozó liberálisok	3. konzisztens liberálisok	
1.	x	+	x	
2.	+	x	-	
3.	x	+	+	
4.	x	x	+	
5.	x	+	x	
6.	x	+		
	63%	18%	19%	n=79

+ = elfogadás  
 - = elutasítás  
 x = közömbös

A többségben lévő csoportot kriptoszociálisoknak neveztük, mivel egyetlen meghatározó markáns vonásuk az állami intervenció helyeslése volt (munkahely és minimálbér stb.), manifeszt szocialista-baloldali ideológiai azonosulás nélkül. Ezzel szemben állnak a liberálisok, akiknek egyik típusa következetesen kiáll a privatizáció és az állampolgári aktivitás és felelősség szerepének teljességgel érvényesülése mellett. A másik típust habozónak nevezzük, mivel a privatizáció, valamint az állami intervenció tekintetében semleges, de az összes többi ideológiai-politikai nézetkarakterére liberális.

E három csoportot megvizsgáltuk aszerint, hogy tagjaik milyen iskolai végzettséggel rendelkeznek és az 1990-es választásokon milyen pártokra szavaztak.

2. táblázat. Ideológiai-politikai nézetcsoporthoz és az iskolai végzettség

iskolai végzettség	Ideológiai-politikai nézetcsoporthoz (%-ban)*		
	kripto- szociálisok n=49	habozó liberálisok n=14	konzisztens liberálisok n=15
alacsony	37	29	13
közepes	53	57	53
magas	10	14	33

\* Az adatok a kis elemszám miatt csak tendenciákat szemléltetnek

A kriptoszociálisok körében található legnagyobb arányban az alacsony iskolai végzettségűek (37%), míg a konzisztens liberálisoknál ez az arány mindössze 13%. A magas iskolai végzettségűek viszont a konzisztens liberálisok körében fordulnak elő legnagyobb arányban (33%), szemben a kriptoszociálisokkal, ahol a magas iskolai végzettségűek aránya csupán 10%. A középfokú iskolai végzettségűek aránya nagyjából azonosan alakul

mindhárom csoportban. Amennyiben az iskolai végzettség mértéke valamilyen összefüggésbe hozható a kulturális tőke nagyságával, akkor azt mondhatjuk, hogy két évvel ezelőtti vizsgálatunk predikciói maradéktalanul érvényesülnek ma is.

### 3. táblázat. Ideológiai-politikai nézetcsoporthoz és az 1990-es választások alkalmával preferált pártprofilok

#### Ideológiai-politikai nézetcsoporthoz (%-ban)

Párt-választás	Kriptoszocialisták n=50	habozó liberálisok n=14	konzisztens liberálisok n=15
nincs	36	43	27
konz-nemz.	32	14	7
liberális	18	36	40
szocialista	14	7	26

A táblázatból látható, hogy a kriptoszocialisták körében a legmagasabb az utóbbi kormányra került koalíciós pártok preferálása (32%). E pártokat a habozó liberálisoknak csak 14%-a, a konzisztens liberálisoknak mindössze 7%-a részesítette előnyben. Liberális párt jelöltjeire szavazott a kriptoszocialisták 18%-a, szemben a habozó liberálisokkal, akiknek 36%-a szavazott liberális pártra és a konzisztens liberálisokkal, akiknek körében a szavazati arány 40%. Ezt az egyértelmű képet árnyalja a Szocialista Párt iránti preferencia, mely a kriptoszocialisták körében 14%-os, a konzisztens liberálisok körében 27%-os volt. A jelenség értelmezése külön tanulmányt érdemelne, most csak jelezzük, hogy az okok részint a konzisztens liberálisok társadalmi strukturális háttérében, másrészt a Szocialista Párt ambivalens politikai, ideológiai programjában húzódnak meg.

A pártokra nem szavazók aránya szerfelett magas a habozó liberálisok körében (43%), de a kriptoszocialisták 36%-a is kitért a határozott pártválasztás elől. Tendenciaszerűen azt mondhatjuk, hogy a redisztributív társadalmi szerveződés híveinek jelentős része nem maradt érintetlen a konzervatív-nemzeti retorikával szemben, bár sokan választották az ideológiai-politikai passzivitást is. A jövő kérdése, hogy az utóbbiak merre fordulnak, illetve mi történik a nemzeti konzervatív pártok híveivel, ha a kormánykoalíció következetesen piacépítő politikába kezd. A mai politikai élet másik nagy tartalékhadserege a habozó liberálisokból kerül ki, akik hacsak ki nem épülnek az autonóm demokratikus érdekképviseleti és részvételi formák (pl. szakszervezetek), a továbbiakban még passzívabbakká válhatnak. A konzisztens liberálisok nincsenek kitéve az etnocentrikus nemzeti azonosulás csábításának, nekik inkább azt kell eldönteni, hogy milyen mérvű állami szociálpolitika mellett javasolják a piacgazdaság és a liberális demokrácia elveinek érvényesülését.

Sajnos a vizsgálatnak ebben a fázisában a társadalmi háttérrel mérő változók (szocio-ökonómiai státus, mobilitási szint, lakóhely, foglalkozás, jövedelemszerzés típusa) közül csak az iskolai végzettség változója állt rendelkezésünkre, mely némiképp közvetve, de nagyjából megfeleltethető a társadalmi státussal. A legnagyobb fokú antiliberalizmust az alacsony iskolai végzettségű, politikailag passzív válaszadók körében tapasztaltuk. Ezzel szögesen ellentétben, de egyáltalán nem meglepésszerűen, az antiliberalizmus hiánya, azaz a liberális értékek elfogadása a magas iskolai végzettségű, liberális pártokra szavazók körében a legjellemzőbb. A nemzeti konzervatív pártokra szavazók esetében antiliberalizmusra kiváltképp a középfokú iskolai végzettség hajlamosít. A középfokú végzettségű Szocialista Pártra szavazók inkább antiliberalisak, mint a magas végzettségűek. Úgy tűnik, hogy az iskolai végzettség egészében véve jobban meghatározza az ideológiai-politikai irányultságot, mint a pártpreferencia. A most zajló reprezentatív mintán kapott adatok későbbi sokváltozós elemzésének lesz a feladata, hogy kiderítsük a rendszerváltozásban való részvétel és a rendszerváltozás ideológiai-politikai percepciójának dinamikus és komplex képét.

## Krausz Tamás

### A rendszerváltás és a baloldal

Ha megengedik, inkább ülve mondom el, amit mondani szeretnék, mert föladtam az eredeti elképzelésemet, hogy amit leírtam, azt felolvasom. Egyrészt délután három órakor már nagyon nehéz felolvasott szöveget követni, s főleg olyan szárazon megírt szöveget, mint amilyen az enyém. Ezért inkább az eddig elhangzottakra reflektálnék, persze csak tézisszerűen a főbb problémákra reagálva. Úgyis azt mondták a szervezők, hogy publikálják, úgyhogy nincs vesztenivaló.\*

Az első az, hogy az embernek érdemes az álláspontjának a premisszáit előre bocsátani. Na most Csepeli Györgyék „szociológiai strukrúrájába” nem fér bele az álláspontom, ugyanis bevallom, hogy sem a keresztény nemzeti gondolkör, sem a liberális gondolkör, sem az – így hangzott el – „redisztribúció” foglya nem vagyok, mint ezek a bizonyos „kriptoszocialisták”, hanem valamilyen más típusú gondolkörben kívánok mozogni, ami azonban lehetséges, hogy csak Magyarországon jelent kisebbséget, vagy egy „töredék kisebbséget”. A világ más területein az értelmiség körében ez jelentős csoportosulást képez.

A kiindulópontom történeti – ez szakmámból is fakad –: soha nagyobb vagy pontosabb bizonyítékot az én életemben arra nem kaptam, hogy Magyarország Kelet-Európához tartozik, mint éppen a rendszerváltás folyamatában. Ugyanis benyomásom szerint mindaz, ami Magyarországon történik, nem magyarázható önmagából a magyar történelemből, hanem az egész világgazdasági és nemzetközi fejlődésbe kell beilleszteni. Megdöbbenően azonos folyamatok játszódnak le, rendkívül közeli párhuzamok adódnak. Én úgy látom, lehet, hogy tévedek, végül is egy lezárulatlan folyamatot vizsgálunk. Mindenesetre nekem úgy tűnik, hogy a liberális gondolkör mindenütt Európában vagy politikai irányvonal, vagy irányzat, mindenütt fokozatosan szorul háttérbe, szorul a politikai perifériára. Ez persze érthető azoknak a számára, akik ismerik Kelet-Európa történetét, ezt pusztán azért említem, hogy ezt kellően figyelembe vegyünk.

Önmagában a rendszerváltás fogalma, hogyha ezt politikai rendszerváltásra értjük, akkor számomra rokonszenvesebb, mint a forradalom megjelölés, vagy ennek a dimenzióknak a vizsgálata, ugyanis nagyon nehéz ebben a síkban végiggondolni az eseményeket. Hoznék néhány példát erre. Bill Lomax például az *Eszmélet* legújabb számában – már nyomdában van, nem sokára megjelenik – azt mondja, hogy 1989 Magyarországon 56 elárulása. Majdnem azt mondja, hogy tulajdonképpen ellenforradalom játszódik le, a dolgozó tömegeknek a politikából való végleges kirekesztése, amit ők ismernek Nyugat-Európából, csak az itt balkanizáltabb módon, drasztikusab-

\* Krausz Tamás előkészített szövegét előadásához csatolva közöljük. – a szerk.

ban és rövidebb idő alatt megy végbe. Nagyon leegyszerűsítettem az álláspontját, de csak azért, hogy a pozíciókat ki tudjam domborítani. A második álláspont, amelyik Bill Lomaxéval már csak értékválasztásban sem azonos, bár valamikor nagyon közel álltak egymáshoz, az „önigazgató” közgazdasági iskola képviselőié. Bauer Tamás például úgy fogalmazott nemrég a *Nép-szabadság* című lapban, hogy a rendszerváltás zsákutcába jutott. Nyilván eredeti céljai fényében mondotta, hogy a rendszerváltás zsákutcába jutott. Csóri Sándor, aki megint egy másik szellemi irányzatnak a képviselője, az MDF-et azért hibáztatta, mert a rendszer eredeti céljait fölalta. Végül hozhatnék itt egy sor példát a Szalai Júlia által említett álláspontra, amelyiket ő dominánsnak tekintett, hogy Kelet-Európában forradalom zajlik. Például Habermas „rectifying revolution”-ról beszélt, egy kiegészítő vagy korrekciós, kijavító forradalomról, amit egész sokan osztanak a világban, de nem vagyok benne biztos, hogy Habermas a legújabb kelet-európai fejleményekre és a Szovjetunióban végbemenő folyamatokra is fenntartja még ezt a meghatározását. Bárhogyan ítéljük meg a rendszerváltás folyamatát, egy dolog bizonyos: aki tudományosan közelít hozzá, az föl kell adja a sémákat, a dogmákat, a régi elképzeléseket. Én úgy látom, hogy még az abszolút uralkodó pozíciót, a liberális tekintélyelvűséget is föl kell adni. Ez nem nyilvánul meg másban, mint hogy a világtörténelem be van oltva és egyenesen megy most nem a szocialista végkifejlet, hanem valami piac, egy eszményi, vagy nem is olyan eszményi piacgazdaság felé. Eszerint a történelem alternatívátlan folyamat; vagy az államszocializmus régi struktúráinak restaurációja megy végbe, vagy pedig egy nyugati típusú piacgazdaság irányába haladunk, amit csak és kizárólag egy keresztény nemzeti tekintélyuralmi restauráció tud megakadályozni, ráépülve a régi államszocialista rendszerek struktúráira. A piacgazdaságnak a nyugat-európai és amerikai típusa nem véletlen, hogy csak a világgazdaság egy kisebb részére érvényes, nem véletlen, hogy Kelet-Európa az elmúlt két évszázadban nem tudott ebbe a piacgazdasági struktúrába beilleszkedni, és semmi olyan tény nem látok a magam részéről, hogy a következő 30 évben Magyarország része legyen annak a gazdaságnak, és egyáltalán Kelet-Európa része legyen annak a gazdasági struktúrának, amelyet itt mindnyájan annyira szeretnénk. Ebből mi következik? Néhány dolog mindenesetre: Magyarországon nem lehet kidobni azt a kategóriát, amit hagyományosan – egyszerűen nincs jobb szó – mindenütt Magyarországon, Kelet-Európában, még a nyugati szerzők is baloldálnak neveznek. A baloldal fogalma is épp oly zavaros, mint a jobboldalé. Lehetséges, hogy itt is új kategóriákat kell találnunk, egy dolog bizonyos. Majd egyszer egy történész, aki magyar történelemmel foglalkozik, megvizsgálja a magyar baloldal történetét, akkor azt fogja látni, hogy az állampártokon belül és az állampártokon kívül léteztek olyan szellemi, politikai irányzatok és csoportosulások, amelyek rákérdtek az államszocialista rendszerek alapszerkezetére, megpróbálkoztak az államszocialista rendszerek dezertatizálásával, és ezek a csoportosulások épp úgy, mint az állampárt a rendszerváltás folyamata előtt, már döntő történelmi vereséget szenvedtek. Gaio Petrovictól, Jugoszláviából a Praxis-körtől a Szovjetunióig, Magyarorszáig számtalan példát hozhatnék. Nem hozok, mert Magyarországon nem kívánok személyeskedni,

ugyanis azok az erők, amelyek ezt a gondolatkört kihordták a 60-as évek végén, 70-es évek elején, ma a politikai gondolkodásnak egy másik irányzatát képviselik, jóllehet az a szellemi hagyaték, amit ők fölhalmoztak azokban az időkben, nyilvánvaló, hogy nem fog a politika vagy a történelem szemétdombjára kerülni, hanem meghatározott politikai erők adandó alkalommal föl fogják használni.

Időm eléggé előrehaladott, ezért még két dologról szeretnék beszélni.

Az egyik dolog, hogyan nevezzük azt a fejlődési fokot, amit itt végigcsináltunk együtt az elmúlt évtizedekben? Nincsen könnyebb, mint bukott rendszert föladni és kirúgni. A magam részéről megmondom őszintén, ezzel nem nagyon szoktam az utóbbi időben szórakozni, mert ezzel is a fennálló politikai hatalmat erősíti az ember, márpedig egy értelmiséginek az a hivatása – ebben Szalai Erzsébettel tökéletesen egyetértek –, hogy vegye önmaga funkcióját komolyan és mindenféle elkülönült politikai államhatalommal szemben őrizze meg integritását, ellenzékiességét. Kelet-Európában az értelmiségnek mint kategóriának van erkölcsi vonzata is.

A másik dolog a rendszerre vonatkozóan a kommunizmus, államszocializmus, állami redisztribúció fogalmai. Nagyon sok lehetőség van. Én azt javaslom, hogy olyan fogalmat fogadjunk el, amelyik a maga korában uralkodó volt erről a rendszerről.

Ez azt jelenti, hogy egyetlen kifejezés bizonyosan alkalmatlan ennek a rendszernek a leírására, az, hogy kommunizmus. Ezt használják, eleinte néhány amerikai újságíró, később egy-két amerikai szovjetológus használta, messze nem mind. A legkulturáltabb történészek egyébként nem is a kommunizmus szóval írják le, hiszen ez még Borisz Ponomarjovnak sem jutott eszébe, hogy kommunizmusként írja le, sőt Szuszlov is legföljebb a fejlett szocializmus terminológiát találta ki, ami már a magyar tudszoc-tanárok számára is bukott gondolatként jött át valamikor a 70-es évek legelején. Ezért itt a legadekvátabb fogalomnak számomra az államszocializmus fogalma tűnik. Azért sem érdemes a kommunizmus szót használni, mert egy olyan fajta vulgarizálást, olyan történelemhamisítást követünk el, amit nem föltétlenül muszáj. Tehát hogyha komolyan vesszük a kommunizmusnak mint gondolatkörnek a születését – és itt azért történészek is vannak, akik használják a kommunizmus kifejezést az elmúlt évtizedekre –, akkor érdemes lenne felütni azokat a forrásokat, amelyeket valamikor egészen jól tudtak, egészen jól levizsgáltak belőlük. Végezetül, és ezzel szeretném befejezni, az az összekelet-európai tapasztalat, hogy az értelmiség mindenütt Kelet-Európában, Romániában, Magyarországon, a Szovjetunióban végtelen módon önmagával van elfoglalva, és azt gondolja, hogy mindazt, ami Kelet-Európában történik, azt ő vezeti be. Mindaz, ami Kelet-Európában végbemegy, az közvetlenül megtervezett folyamat lehetne. Nem, ez eddig még a történelemben soha nem volt így, benyomásom szerint most sem lesz így. Az, ami Kelet-Európában végbemegy, nagyon bonyolult és pillanatnyilag nagyon kevésbé elemzett társadalmi erők harcának végeredménye lesz. Én a magam részéről úgy gondolom, hogy ezt a folyamatot érdemes lenne mindenféle szempontból, szociológiai, közgazdasági, politikai, politológiai szempontból megvizsgálni, és akkor fölkészülhetnénk tulajdonképpen a jövőre. De hát tudom,

hogy a tudománynak mennyire korlátozottak a lehetőségei, tehát olyan kutatást lenne érdemes megcsinálni, méghozzá minél hamarabb, amelyik arra épít, azt a problémakört veszi számításba, hogy előbb vagy utóbb milliós nagyságrendben veszik észre Kelet-Európában a termelő osztályokhoz tartozó egyének, hogy mindazok a javaslatok, amelyeket ők elfogadtak és a rendszerváltás mellé állították őket, tulajdonképpen papíron maradtak, ők ebből a folyamatból igazából nagyon keveset nyertek. Egyik kollégánk azt mondta, hogy ő nyert a rendszerváltáson, mert neki állása lett. Nem szabad elfelejteni, hogy ugyanakkor egy csomó „konzervatív embert” a régi rendszerhez köt az, hogy állása volt és most ezt elveszíti. Ez olyan óriási történelmi tény, ami Nyugat-Európában nem számít, Kelet-Európában viszont döntő történelmi jelenség, ugyanis a kelet-európai népek nem szoktak hozzá ahhoz, amit munkanélküliségnek hívtak, nem szoktak hozzá, amit a szabad piac negatív oldalainak hívnak, ennél fogva a társadalmi robbanás nagy valószínűséggel Kelet-Európa összes országában valamilyen formában be fog következni. Ezt kellene mindenestre tompítani, csökkenteni azzal, hogy komolyan vesszük ezt a lehetőséget.

## Tézisek

*„Kibomlik végül minden szövevény.”*

József Attila

Ma már nincsen olyan ellenzéki szervezet, amelyben ne számítana evidenciának az a megállapítás, hogy a rendszerváltás – legalábbis az eredeti célok fényében – zsákutcába került. Mind a baloldaliak, mind a liberálisok arra hívják fel a figyelmet, hogy a nyugat-európai típusú modernizáció helyét máris számos összefüggésben egy neo-horthysta vagy konzervatív restauráció elemei foglalják el. Bárhogy is ítéljük meg az államszocializmus összeomlásának külső és belső okait, mélyebb történelmi-gazdasági összefüggéseit, egy bizonyos: a keresztény-nemzeti kurzus a XX. század végén Magyarországon is anakronisztikus jelenség, nem Európa felé történő elmozdulás, hanem – a többpártrendszer kibontakozása ellenére is – a történelmi múlt, egyfajta bürokratikus parlamentarizmusra támaszkodó tekintélyuralmi rendszer megszilárdulását vetíti előre.

A liberalizmus fokozatos periferizálódása egész Kelet-Európában persze nem lep meg senkit, aki ismeri a térség történelmi fejlődésének sajátosságait, de meglepő lenne, ha az érdekvédelmi szervezetekből kinövő baloldal kiszorulna a régió történelemformáló erői közül. Az új helyzetben fel kell tenni az eleminek látszó kérdést: mi a baloldal ma, mi volt a baloldal tegnap? Értelmes-e egyáltalán a fogalom használata?

Egy konkrét történelmi analízis megmutatná, hogy a sztálinizmus felemelkedése és megszilárdulása a Szovjetunióban a szocialista baloldal „államosítását” jelentette. Tény, hogy az ún. állampártokban és azokon kívül az államszocializmus bukásáig „túléltek” baloldali csoportok, akik az apparátus-diktatúrával és a polgári demokrácia csábításával szemben mindvégig

kitartottak az antietatista szocializmus és a kapitalizmus kritikai felfogása mellett, anélkül azonban, hogy reális történelmi alternatívát kínálhattak volna. Mégis a baloldali világméretű vereségéről kellene beszélni, hiszen a baloldal – helyel-közzel erőszakos – „periferizálása” Nyugat-Európában és Amerikában visszahatott Kelet-Európára és Latin-Amerikára is. Ezt 1968 „szimbolikus fordulópontja” (Wallerstein) mindennél világosabban bizonyította. E folyamat Pinochet diktatúrájával tetőzött, amely egyúttal a „periferiális kapitalizmus” körülményei között is lehetővé tette a nemzetközi pénzügyi szervezetek neoliberais gazdaságpolitikai stratégiájának kipróbálását. E stratégia egyértelműen bizonyította, hogy az adott nemzetközi erőviszonyok mellett az ún. fejlett kapitalizmussal való versenyben az etatista antikapitalizmus megbukott. Az államszocialista rendszerekben is „visszarendeződés” ment végbe a 70-es években. A „reformkommunisták” és a „konzervatívok” kompromisszuma a baloldali csoportokat a 68-as csehszlovákiai bevonulás után mindenütt a politikai legalitáson kívül helyezte. A jugoszláviai Praxis-kör, a magyar lukácsisták veresége jelezte ezt a tendenciát. A baloldali megújulás, a „marxizmus reneszánsza” (Lukács), az „antietatista öngazgatás” (Gaio Petrovic) történelmileg ad acta került. A brezsnyevi restauráció elerőtlenedése a 80-as évek közepére nem a baloldali megerősödésével párosult, hanem az államszocializmus szovjetunióbeli végelgyengülése a „reformkommunisták” (és későbbi formaváltozatai: „reformszocialisták”, „szociálliberálisok”) liberális fordulatát eredményezte. A thatcherizmus receptje egy nyugat-európai kapitalizmus kelet-európai megteremtésének pipafüstös álmodozásaival kecsegtette őket. A régi uralmi elit ezekkel az „álmodozásokkal” önmaga legitimációját számolta fel. Úgy tűnt, az adósságválság is egyfajta „segítség” lehet a modern világgazdaságba való „szerves” betagozódáshoz, de mire kiderült, hogy az adósságcsapda csapda jellege éppen abban áll, hogy nem lehet egyszerűen „betagozódni”, addigra a kelet-európai rendszerváltások egy nyugat-európai liberális gondolkör és egy provinciális nemzeti ideológia jegyében az államszocializmustól menekülve egy periferiális kapitalizmus alternatívájával találták szembe magukat. (Ne feledjük, hogy az államszocializmus igazi veresége a Szovjetunióban következett be, minden magyarországi látszat ellenére.)

Az „avított kommunizmussal” (obsolet communism – Cohn-Bendit) való szakítás a magyar baloldalt (is) a teljes szétzilálás állapotába sodorta, mivel képtelen volt bármilyen, az adott helyzetben használható gazdaságpolitikai alternatívával előállni. Míg korábban a civil társadalom „államosításáról” beszéltünk, most a nemzetközi tapasztalatok alapján nagy valószínűséggel a szféra „privatizálása” megy végbe, amely nem más, mint a civil társadalom közösségi szerveződéseinek anyagi alapoktól való megfosztása. Ez a folyamat a kultúra privatizálásával kezdődik, s azzal fejeződik be, hogy csak a magántulajdonra épülő társaságokat, szerveződések preferálja a parlamentben berendezkedett új uralmi elit. Ez a folyamat a baloldal bázisának szétszóródását, atomizálódását jelenti. Ennek ellenére 1989-ben talán egész Kelet-Európában először Magyarországon jelent meg az az új baloldali gondolkör, amelynek számos dokumentuma egy új fejlődés lehetőségeit kör-

vonalazta, jelezte az útkeresés, a „baloldali rendszerváltás” irányát. Ez a baloldal már akkor tulajdonképpen három dolgot jelentett:

1. Az államszocializmus etatista természetének elutasítását, a gazdaságilag és politikailag privilegizált rétegek hatalmának „leépítését” a pluralisztikus hatalomgyakorlás megteremtése által, amely meggátolhatná az elkülönült politikai és pártelitiek uralmát a társadalom fölött. Így a többpártrendszeres parlamentarizmust, vagyis az elitista demokrácia intézményét kiegészítette volna a tömegdemokrácia intézményeinek olyan hálózatával, mint a termelői és lakóterületi érdekvédelmi és tulajdonosi szervezetek „parlamentje”, amely egyfajta „ellenőrként” működhetett volna. Mindenesetre a lakosság eme önszerveződése 1991 közepére sem kaptak hatékony érdekkifejezésre lehetőséget sehol Kelet-Európában, jóllehet ezek csírái szinte mindenütt létrejöttek.

2. A termelés szerkezetének átalakítását a baloldal is a tulajdon átalakításával kezdte, jelezve, hogy 1968 reformjainak legnagyobb fogyatékosága, hogy nem érintette a tulajdonviszonyokat. Különösen a Baloldali Alternatíva Egyesülés dokumentumai óvtak attól, hogy az állami tulajdon fölötti ellenőrzés egy szűk, új elit kezére jusson. Elutasították azt, hogy a társadalmi hatékonyság egyedüli fokmérője a profit legyen. Nem egyszerűen a termelés helyi ellenőrzésének követelményéből indultak ki, hanem abból, hogy a piaci vegyesgazdaság *nem bevezethető* sem egy „új” állami bürokrácia által, sem pedig az uralkodó pártok politikai-hatalmi érdekeit szolgáló privatizáció erőltetésével, mert az nem egy szerves, demokratikus nemzeti burzsoáziát hoz létre, hanem egy „nómenklátúra-polgárságot”. Ez pedig ahhoz a világrendhez való „felzárkózást” jelenti, amely a lakosság elenyésző része számára nyújt privilegizált vagy elfogadható életfeltételeket, míg a lakosság döntő többsége a nyomorúság szintjén találja magát.

3. Az új baloldali irányzatok mindenütt Kelet-Európában, magában a Szovjetunióban is olyan demokratikus rendszert képzeltek, illetve képzelnek el, amely stabilan a gazdaság, a termelés struktúráiban gyökeredzik. Valóban hatékony, „emberarcú” piaci vegyesgazdaság nem lehetséges „új” monopolisztikus gazdálkodási mód alapján. A politikai és gazdasági demokrácia szembeállítás a „reformkommunizmus” öröksége volt, amelyet az új hatalom a gazdaságpolitikai stratégiával együtt átvett és fennen hirdet. Ugyanakkor az új alkotmányból már kidobták azt a baloldali követelést, amelyet a nemzeti kerekasztalnál az állampárt sem tudott a módosított alkotmányból kisöpörni: az öngazgatói termelés lehetőségét, a dolgozó egyének és társulásaik széles körű tulajdonlását. Márpedig enélkül lehetetlen biztosítani a munkához való jogot, az információszerezés és továbbadás szabadságát mint alapvető emberi jogot.

Ma már látható, hogy a baloldal ilyen stratégiai követelései mögött sem akkor, sem most nem létezett elegendően erős nemzetközi, nemzeti-gazdasági és politikai-szervezeti támogatás. A civil társadalom kifejtetlensége szükségképpen vitte a rendszerváltást abba az irányba, hogy átmenj az új berendezkedésbe az államszocializmus etatista struktúráját, valamint az állampárt helyébe természetét tekintve új „állampártokat” tegyen, amelyek az egyházban kívánják uralmukat a társadalom fölött szentesíteni.

A baloldal kisebb csoportjai már felismerték, hogy nem elsősorban a politikai pártokban, hanem a különböző érdekvédelmi szervezetekben találják meg a maguk természetes alapzatát, mivel a magyarországi pártok egyelőre társadalmi gyökereiket tekintve nem vehetők össze a nyugati térségek pártszerkezetével. Rövid távon a széles értelemben vett kultúra privatizálását próbálja az újjászerveződő baloldal megakadályozni, meggátolva, hogy az állami tulajdont a lakosságtól – az antiszociális törvénykezés segítségével – véglegesen elidegenítsék. A kárpótlási törvény, vagy a most készülő, az egyházi ingatlanokat visszajuttató törvény olyan precedenseket teremt, ami a rendszerváltást végérvényesen egy perifériális kapitalizmus lejtőjére állíthatja.

A tágan értelmezett baloldal belsőleg megosztott. Konzervatív nosztalgikus szárnya és neofita liberális szárnya egymással és saját önigazolásukkal van elfoglalva. Mintha nem értenék, hogy ugyanabba a folyóba kétszer belemenni nem lehet: az „avított kommunizmus” és a nosztalgia-szociáldemokrácia nem kelthető valóságos életre. Ahogyan a nyugat-európai fejlődés nem másolható le, éppen úgy nem vezethet komoly társadalmi befolyásra a nyugati szociáldemokrácia magyarországi, illetve kelet-európai majmolása sem. A baloldal természetes plebejus hagyománya a szociáldemokrácia szakszervezeti eredete. Ez a „hagyomány” marad, miként a marxista eredetű önigazgatás eszméje sem kerül le a napirendről, de kiegészül a környezetvédelem, a feminizmus, a nemzeti és „faji” kisebbségek szervezett védelmével, az erőszakos, konzervatív egyházi befolyás visszaszorításával, a munkanélküliek védelmével stb. Talán mindez együtt jelentené a „rendszerváltást” a baloldalon. A történelem hamarosan megadja a választ, hiszen maga a rendszerváltásnak nevezett folyamat is csak félúton van. Csak feltételezni lehet, hogy a „végleges” útválasztásban a baloldalnak is lesz szava. Más irányú fejlődésre gondolni sem merek...

## Nagy Jenő

### Magyar? Demokratikus? Ellenzék? Az ördöggel úzni ki a sátánt?

Nincs könnyű helyzetben az a honpolgár, aki akár csak elemi szinten tájékozódni szeretne azokról a törekvésekről, kezdeményezésekről, csoportokról, intézményekről stb., melyeket a (magyar) demokratikus ellenzék gyűjtőfogalmával próbálnak a visszaemlékezők és a kutatók leírni. Hogy egy kissé ideologikus e fogalom, idézőjelek nélküli használata egyenesen megtevesztő, erről kívánok szólni. Az még csak érthető, hogy a hetvenes évek második felében egy kis csoport ilyen „szerényen” nevezte meg önmagát, de még az is, hogy az egykor főkolomposok mai visszaemlékezései ezt átveszik, hisz – szinte – valamennyien pártemberek lettek (vagy maradtak?), legalábbis azok, akiknek ma lehetőségük van a tömegkommunikációban megszólalni, s pártjuk fontos önlegitimációs szerepet szán a kontinuitás hangsúlyozásának. Mindez persze sokat elárul a mai sajtóviszonyokról. De hogy a – per definitionem – független társadalomkutatók is ilyen kritikátlanul veszik át egy mozgalom önjellemzését, ez már igen aggasztó. Se szabad sajtó, se független kutatás – vajon ezt akartuk annak idején: pártokráciát s nem demokráciát? Vagy nem is volt olyan egységes valami, hogy „demokratikus ellenzék”, illetve ennek a sokszínű társaságnak volt olyan köre, melynek tagjai, szimpatizánsai, támogatói stb. alapjaiban és működésében igazán már akkor se akartak mást, mint ami most van?

Persze én se vagyok független kutató vgy részrehajlásmentes visszaemlékező. Az előbbi azért nem, mert nem vagyok tudományos kutató, tíz éve már „hivatosan”, állásom szerint se. Az utóbbi meg azért nem, mert ilyen nincs is. Talán az könnyít – az alacsony átlagnál – tárgyilagosabbá válnom, hogy – egy rövid „antipártos”, MOP-os kitérő után – semmilyen hivatali, személyi vagy anyagi függésben nem vagyok semmilyen politikai szervezettől, s manapság ez nem kevés. Hogy miként kerültem e tudományos konferenciára, ezt a rendezőtől kellene megkérdezni – én csupán nem mondtam meghívásukra nemet.... Persze, van véleményem a jelenlegi változások mi-benlétéről, különösen arról, hogy az ún. magyar demokratikus ellenzék (a továbbiakban a saját rövidítésüket használom: „DE”) milyen szerepet játszott az előkészületekben s a kivitelezésben. S persze – Micimackóval szólva – szeretném hinni, hogy ez nemcsak afféle szerény vélemény, de tény, tény, tény. (Az általam pedzegetett témakör talán egy külön összejövotelt is megérne, hogy az érdeklődő honpolgárt tényleg olyan helyzetbe hozzuk, hogy szabadon kialakíthassa reális véleményét. Az értintettek, a „résztvevő megfigyelők” nem pártokrata beállítottságú része egyre nehezebben megszólaltható: mert meghalt, mert külső vagy belső emigrációba vonult, mert intellektuálisan vagy szellemileg leépült, mert most is tart a – még ellenzéki – hatalomtól stb.)

A „DE” felépítésének, kialakulásának és működésének megismerése,

leírása és – esetleg – értékelése kívülállónak a dolog természete, elvileg konspiratív jellege miatt se volt könnyű, nekem – mint „belülállónak” – az nehezítette a tisztánlátást, hogy oly naív idealizmussal vetettem bele magam testestől-lelkestől a szamizdatozásba, hogy hosszú időszaknak kellett eltelnie, és sok megrázó élményen átesnem a „megvilágosodásig”: a királyon nincs ruha... Olyan sokat – állást, egzisztenciát, szakmai fejlődést, a magánélet és családom nyugalmit, lelki és testi épségemet stb. – „fektettem bele” ebbe a „vállalkozásba”, hogy érthető módon nem akartam beismerni, mihez is adom sokszor nevem. A mai SZDSZ-ből kiábrándultak közül sokan még ma is a megszépítő messzeségben akarják látni a „DE” mintegy évtizedes történetét – talán, mert akkor más lóra nem tehetek, illetve, mert nem akarnak saját felelőségükkel önkritikusan szembenézni. Megint mások eleve ördögi összeesküvést sejtene az akkori hatalom és az akkor szerveződő ellenzék között – visszavetítve a kerekasztalos és paktumos időket. Mindkét felfogás megkerüli a kérdést: miből lett, illetve lehetett ez a cserebogár, mely felépítésében és működésében oly kísértetiesen hasonlít akkori „ellenfeléhez”, a felvilágosult paternalista ditatúrához? Mi mindennek indult, mi minden lehetett volna, és végül is miért épp ez lett belőle – a „DE” történetében nekem mindez kérdés, s itt és most erre keresem a válaszokat...

Az „utólagos visszavetítés” nem eleve történelmietlen: számomra revelatív-heurisztikus erejű volt katonáskodásom – utólag „esett le a tantusz”, mennyire hasonló játékszabályok keretei között nőtem fel felnőtté a családban, az iskolában, az „ifjúsági mozgalomban” stb... Csak máshol e szabályok nem voltak ily nyíltan és egyértelműen megfogalmazva, illetve nem voltak olyan totális rendszerbe foglalva, mint a katonaság zárt intézményében stb. Ilyen módon vert lassan, de biztosan gyökeret bennem az az elképzelés, hogy a kommunista hatalom azért is tudta a saját képére formálni a vele látszólag oly radikálisan szembenálló „ellenzékét”, mert már eleve benne volt a hajlam, a késztetés az ilyen típusú „kifejlődésre”, csak olyan kontextust kellett újra és újra teremteni, hogy e tendenciák erősödjenek fel, mások meg elsatnyuljanak. Amit annak idején devianciának vagy kisiklásnak, netán szükségmegoldásnak tarthattunk, az már akkor is rendszer volt, de még „szégyenlős” formában, már hegemón, de még nem monopol helyzetben, kizárólagos nagyhatalmi támogatással stb. Ha ezt a feltevést alá tudom támasztani, akkor ez sokat magyaráz annak a bizonyos elvárt, de főként politikai, társadalmi rendszerváltásnak az elmaradásából, mikorra a „DE” úgy-mond a rendszer ellenzékéből a kormány parlamenti ellenzéke lett.

A „DE” története – félreértés ne essék! – számomra nemcsak azt példázza, miként torzít el egy szellemi-társadalmi mozgalmat, s amúgy igen kiváló és jellemes embereket a pártosodás, illetve a hatalom csábítása. Nyilván sokan megtapasztalták ezt a népi-nemzeti mozgalom szervezeti átalakulásai során is. E mozgalom szellemi hangadói amúgy is nyíltan flörtöltek a reform-kommunistákkal, együtt akarták levezényelni az új „jaltai” keretek kitöltését jelentő változásokat, csak menet közben a kisöcskös a pirospozsgás báty fejére nőtt, mi több: az kínos kolonc lett a nyakán... Az igazi meglepetést a szabad demokraták csapata okozta: a kommunista hatalommal látszólag oly élesen és kibékíthetetlenül szembenálló „DE” örökősei egyenesen a

bolsevik párt erköcsi magaslatára is felküzdötték magukat: hatalmat a hatalomért, hatalmat bármi áron., Ha kell, a szabadverseny hívei leszünk, bárkivel leülünk tárgyalni, bármilyen titkos megállapodásra hajlandók vagyunk „ellenségeinkkel”, ha ezzel biztosítjuk számottevő szerepünket a parlamentben, illetve ha ezzel emberünket a legfőbb közjogi méltóság székébe ültethetjük stb. Uralnunk kell a nyilvánosságot, bármivel, még az antiszemizmus – bumeráng hatású – vádjával is lejáratnunk politikai ellenfeleinket. Mással végeztetni el a gazdasági csódtömeg eltakarításának piszkos munkáját kevés mandátumunkra hivatkozva, miközben egy alkalmasnak látszó pillanatban egy alkotmányellenes-erőszakos megmozdulás háttára majdnem felkapaszkodva a puccsal játszadozni, hátha ezt majd el lehet adni néppfordalomnak. Ez a nép munkástanácsaival és szakszervezeteivel, kiépült civil társadalmával és szabad sajtójával amúgy sem korlátozna bennünket a hatalom gyakorlásában. Ezt még párttagjainknak sem engedjük meg... stb. stb. stb.

A hírnév, a hatalom és a pénz ugyanannak a dolognak a különböző oldalai? Mondjuk egy piramisnak, mely ezt a valamit a legjobban szimbolizálja, amikor egyeseknek csak a többség rovására lehet e javakból számottevő része, illetve egyenesen feltétele a többiek – abszolút vagy relatív – szegénysége e javakból, hogy egyesek dúskálhassanak. Ha mindenkinek egyforma hatalma van, akkor értelmét veszíti a hatalom mint olyan, hisz akkor senki sincs abban a helyzetben, hogy egy másikat akár annak akarata ellenére is valamire kényszerítsen, illetve valamitől eltiltsen. (Igaz, hogy a piramisnak négy oldala van... e negyedik oldal utal arra, hogy e természetüknél fogva ritka és ezért értékesnek tűnő javak „az életben” nemcsak egymásra válthatók, de együtt is járnak különféle arányokban.) Már nem tudom, kitől idézték e konferencián magát az alap gondolatot, de nem is fontos, hisz a felsőfokú butításon át nem esett emberek számára ez triviális összefüggés...?! Mindenesetre számomra bír némi magyarázó erővel a hatalom és ellenzéki (itt most elsősorban a „DE”) játszmáit illetően. Ha okos hatalom vagy és gondolsz a jövőre, akkor végelgyengülésed közeledte előtt ne gátold, hogy egy ambiciózus bölcsészcsoport kis kockázattal nagy hírnevet szerezzen kiválasztott, megbízható embereinek, ha ők is partnerek benne, hogy a szólás, a sajtó, a szervezkedés és választás stb. szabadságát komolyan vevőket – példát statuáló módon – leválaszd róluk, s lassan, de biztosan ellehetetlenítsd őket. Cserébe majd ők úgy veszik át – békésen, vagyis felelősségrevonások stb. nélkül – a hatalmat, hogy nekünk lesz időnk és módunk kiépíteni gazdasági hadállásainkat a szabadversenyessé váló új világban, ahol a pénz beszél, a kutya ugat...

Az SZDSZ párt-, illetve üdvtörténetének az 1977-es és 1979-es tiltakozáshoz, szolidaritásvállaláshoz kapcsolják a „DE” megalakulását, illetve nyílt színrelépését (Charta '77-es cseh polgárjogi aktivisták kriminalizálása ellen). Ez a forma – érthető okokból – mindvégig kedvelt maradt a „DE” számára. Helsinkit után vagyunk – ennek nemzetközi kontextusában legyél világ-, de legalábbis kelet-európai léptékben szolidáris az emberi jogait komolyan vevő és tüntetően gyakorló csoportokkal (de azért ne a Nagy Medve felségterületéről...). Légy te – szűk baráti köröddel – az ismert kezdeményező, ha lehet, akkor ti külön is nyilatkozatok, majd gyűjtsél, illetve gyűj-

teszél néhány, lehetőleg „nagy” nevet az akcióhoz, lehetőleg úgy, hogy „népfrontos” hangulatot árásson az összkép. A legfontosabb, hogy a – főként az amerikai nagyhatalmi külpolitikától nem független – Szabad Európa Rádió visszasugározza a Kárpát-medencébe a névsort (ne is legyen ez túl hosszú, nem kell leereszkedni az aluljárókba gyűjteni – elég annyi név, hogy ügyetek fontos közügynek tűnjön, a „nagy nevek” preferálását meg lehet indokolni a „kis nevek” egzisztenciális féltésével, a ti nevetek így ugyanakkor egyre ismertebb lesz, s így a „nemzetközi” – értsd: nyugati – közvélemény erejénél fogva egyre „védettebb”...).

Persze a fogait már hullató, a Nyugat előtt a kirakatban szalonképesnek mutatkozni kényszerülő Vörös Oroszlánt se kell nagyon ingerelni saját országunk-hazánk „belügyeibe való beavatkozással”. Kínos kihívást – és így egyfajta tesztet – jelentett a „DE” szürkeállománya számára 1981-ben Pákh Tibor ügye. Pákh Tibor – életében már nem először – úgy döntött, hogy útlevéle önkényes elvétele ellen a Ferencesek temploma előtt, a nyílt utcán éhségsztrájkba kezd. Elhurcolták, kényszer-elmegyógykezelték és kényszertáplálták: lelki és testi épsége, sőt élete is veszélyben forgott, a hruscsovista–brezsnyevista politikai pszichiátria ördögi köreibe került! A „DE” reakcióit Krassó György elemezte kritikusan akkoriban az ún. *Szamizdat Naplóban*. Sajnálatos módon ez az 1990-es újrakiadásból valahogy „kiválogatódott”... A lényegét úgy is össze lehet foglalni, hogy végül is megszületett egy írásos tiltakozás, ami nemzetközi nyilvánosságot kapott, s Pákh Tibort nagynehezen elengedték – ilyen módon azóta sem próbálták lehetetlenné tenni ezt a megvesztegethetetlen, bátor polgárjogi aktivistát. Mondhatni, ez volt a „DE” igazi főpróbája, amin – szerintem – a kiszabadítás sikere ellenére is megbukott, de ez akkor még csak egy belül is, kívül is levő Krassó előtt lehetett nyilvánvaló, akinek volt erköcsi alapja, hogy ne essen ájult ámulatba a pusztá tiltakozástól, és aki volt annyira demokrata, hogy a „DE”-től is számon kérje – már a nevében is – fennen hangoztatott elveit... A tiltakozás háttérében zajló folyamatok ugyanis „állatorvosi lóként” mutatják a „DE” gyerekbetegségeit (melyeket a nemsokára a *Beszélő* köré csoportosuló meghatározó vonulata sem tudott – vagy nem is akart? – kinőni...). Ki ez a Pákh Tibor? Kivel egyezettette akcióját? Nem tényleg elmebeteg? (Ezt állította Knopp András, az ellenzéki ügyekre specializálódott kulturfunkcionárius is!) Mennyire erős hangnemű legyen a szövegezés? Kinek címezzük? Milyen körben, milyen nevek írják alá? Hogyan hozzuk nyilvánosságra? Ilyesféle kérdéseken rágódnak a „vezérkarban”, miközben – ez itt tényleg nem dramatizálás! – minden perc számított...

A „DE” története 1981-től gyakorlatilag egybefonódott, olykor egybe is mosódott a „nagy szamizdat vállalkozások” korszakával, a *Beszélő*, illetve az AB Független Kiadónk nyílt színrelépésével. Ez a kapcsolat érthető, de nem szükségszerű. Én magam se „ellenzékinék” – ha úgy tetszik: „profi forradalmárnak” – álltam be, hanem társa(i)mmal – a foglalkoztatási tilalom és testi-erkölcsei leépülésem ellen is védekezve – főfogalkozású szerkesztőnek és kiadónak neveztem ki magam. Mivel ezzel a gesztussal nyilvánosan kétségbe vontuk a pártállam engedélyezési jogát, polgári engedetlenek letünk. Nekem legalábbis nem az volt a célom, hogy a puhuló, de mégis dik-

tatórikus viszonyok között találjak egy „testhezálló” területet, ahol „kihöködhetem” magam, szorgosan gyűjtögetve későbbi időkre az ilyen ismertséggel járó erkölcsi és politikai tőkét. Ehhez nem kellett volna „földalatti” szerkesztőséget, kiadót, nyomdát, terjesztőhálózatot stb. kialakítani és működtetni, új szakmákat elsajátítani! Elég lett volna olykor-olykor akciózni, tiltakozni, nyilatkozni stb. Én felnőttem, szabad értelmiségi életet szerettem volna élni, s ebből valahogy meg is élni – egy ilyen szerep kimunkálása a hivatalos kereteken belül elvileg sem volt lehetséges. Számomra már a gyakorlati lehetőség is kizáródott, mivel ebbe az értelmiségi szerepkörbe nemcsak az értelem bele – pedig már ez is túl sok lett volna –, hogy társadalomkutatóként szabadon vizsgálom a fogalmakat, eszméket és tényeket, s az eredményeket elvileg bárki számára hozzáférhetővé teszem. (Így visszautasítottam a pártállami tanácsadó, illetve adatbeszolgáltató antidemokratikus szerepkörét – ha kell, az érdekvédelmi-politikai nyílt érdekkonfrontációt is vállalva.) Én úgy gondoltam, hogy egy pebejus-demokrata értelmiségi szerepkörébe az is beletartozik, hogy viszonylagos privilégiumaival – írás- és beszédtudás, képzettség, közszereplési lehetőségek stb. – élve szükség esetén másokért is kiálljon (erre szép mintát adott a lengyel KOR s – szándékában – a magyar SZETA is). Ez persze már végképp nem fért bele a kádárizmus írott és íratlan szabályaiba. Márpedig én jogot formáltam rá, hogy aláírjam a 79-es petíciót, és bármi hasonló „akcióban” részt vegyek.

A névvel és laccímmel vállalt szamizdat az adott kontextusban pusztán létével is politikai jelentést és jelentőséget kapott, függetlenül attól, hogy mit és hány példányban jelentettünk meg. (Persze érthető okokból, főként az első időben hiánypótló politológiai írásokat jelentettünk meg 1956-ról, a kádárista rendszer mibenlétéről stb., s persze növelte munkakedvünket, amikor párszázpéldányos stenciljeinkből felolvastak az ország egész területén fogható SZER-ben.) De – elsősorban – maga a média volt az üzenet, az a szimbolikus gesztus, hogy nem a hatalommal cinkosan összekacsintva, de „titokban”, büntudattal játszunk ki a ránkényszerített játékszabályokat, mint a második gazdaság – a második nyilvánosság elemi intézményeinek – hírszolgálatának, sajtójának, „butikjának”, klubjainak stb. – megteremtésével nyíltan semmibe vesszük a szellemi erőszak, a cenzúra mindenféle formáját. A magunk területén elkezdjük a civil társadalom autonóm intézményeinek kiépítését a magunk által is teremtett – főként nemzetközi – nyilvánosság védelme alatt, s ezzel mi magunk is bátorítunk másokat példánk követésére tudva tudván, hogy ők nincsenek ilyen privilegizált helyzetben. Ezért is kézenfekvő volt azt gondolnom, hogy – legalábbis az első időben – a szamizdat kiadványok, s főképp a folyóiratok nem szakmai jellegűek, de nem is „pártlapok” lesznek, hanem mindenki számára érthető és mindenki előtt nyitva álló „nyílt fórumok”. Legalábbis addig, amíg a szamizdatozás (és a szabadegyetemezés stb.) nem válik valóban „össznépi társasjátékká”, ahogy ez a *Beszélő*nek életében először és – sajnos – utoljára – Domszkyval közösen – adott interjúban megfogalmazódott. Amíg gyakorlatilag monopolhelyzetünk van a „hírcsinalás”, a nyomtatási technikák, a terjesztési csatornák stb. felett, addig a szűkös kereteket nem írhatjuk tele mi és gra-

fomán barátaink – a mi dolgunk inkább az, hogy minél szélesebb körben minél több embert beszédhelyzetbe hozzunk. Gondoltam én...

A *Beszélő* szerkesztő vezérkara másként gondolta... Ők egy magát minőségi-elemző folyóiratnak feltüntető kriptopártlapot gründoltak (mára már mindenki előtt fellebbentették a titok fátylát...). Jó, ha negyedévenként jelentették meg a vaskos számokat – így nem is lehetett tőlük számon kérni az eseményekkel való szinkronitást, s ugyanakkor nagy biztonságban szervezték a konspiratív ügyeket, a nyomtatást és terjesztést. Kis kockázattal nagy „hasznot”, dicsőséget zsebelhettek be, mivel sokáig nem volt – igazi – konkurenciájuk, fel se merülhetett, hogy ezt másképp is lehetne, illetve kelene csinálni, pedig épp e gyakorlati monopolhelyzet miatt volt számonkérhető a stílus, a megjelenési gyakoriság, a „nyílt fórum” jelleg stb. A „szerkesztőség” annál sűrűbben ülésezett – itt döntöttek ugyanis a „DE” fontos ügyeiben, ez volt a szervezetileg nem létező „DE” „Politikai Bizottsága”. Mellesleg azért az is eldőlt itt, hogy miről és milyen hangú írások jelenjenek meg (és milyenek ne!), s hogy a „pártszempontokból” cenzúrázott lap élére a főszerkesztő-„pártelnök” programszerű vezércikkeket helyezhet el aláírás nélkül... Mi, a tüzhez közel, tudtuk, ki írta, a publikálás módja szerkesztőségi álláspontot sugallt, legtöbbször mégis azt hihették, hogy ezek a „DE” megvitatott, egyeztetett álláspontjai. Igazából egyik se volt, és mindegyiknek akart látszani szándékolt többértelműséggel... Bizonyos csodálattal tölt el ez a csiki-csukis szerkezet: ha akarom, pártközpont, ha akarom, pusztán egy – egymást társul választó – szakmai közösség! Mindehhez „csak” az kell, hogy minden kezdeményezés innen induljon, illetve monopolhelyzetbe kerüljön egy csoport a második nyilvánosságban éppúgy, mint a nyugati hírügynökségi, diplomáciai stb. csatornák felett (ezért meg is tettek minden tőlük telhető...).

Ne vállalj a nyílt „pártütés” kockázatát (majdnem a legutolsó pillanatig, 1988 novemberéig vártak is vele puccsszerűen szétverve az előtte fél évvel a civil társadalmi csoportosulásokat meglovagoló, de már formalizált szabályrendszerű Szabad Kezdeményezések Hálózatát), de éljél egy illegális fantompárt minden előnyével. „Papíron” ti csak egy igényes-elit folyóiratot csináltok, mely nem „szélsőséges”, nem „konfrontáló”, aminek a szerkesztőségi belügyeibe senkinek sincs joga beleszólni, pláne szavazni, hiszen épp ezért az autonómiáért vállaltátok a szamizdat formát. Ugyanakkor a „DE” fedőnév alatt folyó tevékenységek – a SZETA, a Hétfői Szabadegyetem, a nyilatkozatok, az akciók és tiltakozások stb. – majdnem mind egy olyan központból vezényelték és kontrollálták, amit senki sem választott, senki sem ellenőrizhet. Hisz nincs se párt, se másféle szervezet, melynek lefektetett szabályai lennének, s így rendszeres összefüveteli és döntési, megbízási és visszahívási mechanizmusai. Az utcáról nincs hova „belépni”, de még a „bennfentesek” köreiből is legfeljebb csatlakozni lehet egy-egy akciótokhoz utólag, ha szólunk neked, ha méltó vagy, hogy neved egy-egy közzétett tiltakozás stb. listáján szerepeljen, egyébként csak a „piszkos” munkák várnak rád, a főszerepeket már elosztották. (A saját jogon ismertté válók neveire szükség van, hogy akciótok az egész „ellenzék” ügyének tűnjön, kivéve, ha épp az ő neveik riasztanának el reformközgazdászokat vagy népi-nemzeti

máskéntgondolkodókat – így maradhatott ki egy monori tanácskozásról egy Krassó György, egy Szalai Pál!)

De ki gátolt meg másokat abban, hogy másféle lapokat, fórumokat, intézményeket szervezzenek, hogy ettől a pártközponttól függetlenül kezdeményezzenek? Jogos ellenérzést váltott ki sokakból, amikor a „DE” 1982 augusztusában az első – és 1987 júniusáig az utolsó! – „utcai” Bem téri szimpátiatüntetését szervezte a Szolidaritás „legális” megalakulásának első évfordulóján. Mert „meghívásos alapon” szervezték, a BM kivételével mindenki elől elkonspirálva... Persze itt is mások féltése volt az indok, de nagyon kilógott a lóláb, hogy ez csak ürügy, igazából magukat féltették a nagyobb megmozdulással járó kockázatoktól, illetve ők páran akartak főszerepelni, irtó bátornak látszani... Tényleg, ki gátolt meg minket, másokat ebben? Például – nem utolsósorban – az az egyre erősödő érzés, hogy „amit szabad Jupiternek, azt nem szabad a kisökörnek”. Az első meglepetéséből felocsúdó hatalom a független kezdeményezések durva eltiprása helyett sokkal kifinomultabb, de hosszabb távon sokkal eredményesebb taktikához folyamodott, s reakcióival, közvetett „üzeneteivel körvonalazott bizonyos játékszabályokat”, melyekkel óhatatlanul választásokra kényszerítette a másként gondolkodók és másként is cselekvők „DE” elnevezéssel körülírt táborát: ha már muszáj számolni „ellenzékkel”, akkor az neki megfelelő „ellenfél” legyen, amelyik egy adott – ki tudja, talán nem is olyan késői – pillanatban akár még a szövetségese, de legalábbis megfelelő tárgyalópartnere lehet... Látszólag, s az elején talán tényleg is attól félt a legjobban, hogy a „DE” civil társadalmi kezdeményezései mögött titokban egy hatalomra – az ő hatalmára – törő párt bújik meg, később már ennek kedvezett a legjobban a maga eszközeivel, pláne, hogy konstatálhatta, mennyire bolsevikí észjárású és működésű csoport szerveződik a szerkesztőségi könyvtársobákban...

Saját történeteimmel kell előhozakodnom, nemcsak azért, mert ezeket ismerem a legjobban, hanem mert rólam és a hozzám közelállókról sokan úgy gondolhatják, hogy a tízmillióból mi is benne voltunk abban a pár tucatban, akik – mérsékelt szankciókkal – sokszorosan többet engedhettek meg maguknak, mint mások. Mások, akik távol éltek a humán elittől, a hírügynökségektől, a fővárostól stb. stb., ahonnan én is jöttem... Már az 1979-es petíció aláírását és akkori szamizdatozásomat büntető állásvesztésem és foglalkoztatási tilalmam után volt egy olyan érzésem, hogy légtornász mutatóványainkat nem mind védőháló felett végezzük. Sokaknak semmi bántódása sem esett, mások kis hercehurca után ismét visszavétek az állások, havi fix, a szakmai építkezés, a társadalombiztosítás stb. világába, de legalábbis az értelmiségi középosztály kinyúlt érte, gondoskodott róla. A magunkfélék már akkor sem abban a bizonyos „egy csónakban” lapátoltak. Hogy én a szamizdat felé előre menekültem az erkölcsi, szakmai és anyagi összeomlás elől, az mit sem változtat azon, hogy beszédes példáink már akkor sokakat elriaszhattak e minták követésétől, s inkább több, mint kevesebb joggal gondolhatták, hogy mindez „úri huncutság”, a (nagy)politika urak dolga stb. A „DE” egész története másból se áll, mint a hatalom „oszd meg és uralkodj!” – nem túl eredeti, de hatásos – taktikájának sikeres alkalmazásából. E siker elengedhetetlen feltétele volt persze, hogy ehhez az

ellenzék pártokrata részében partnerre találjanak, s így tulajdonképpen közös erővel lehetetlenítsék, semlegesítsék, demoralizálják a hatalmi ambícióktól nem fűtött, „pusztán” az autonóm lapok, körök stb. kialakításán munkálkodó „anarchistákat”.

1982 nyara, illetve decembere még a közös csapások ideje – a külső szemléltől előtti a bennünket kószoló hatalom forrasztott egységbe. Ekkor még a *Beszélő* főszerkesztőjének is volt némi utcai kontaktusa a politikai rendőrséggel, de hamar felismerték benne az akkori és leendő pártelnököt, s így attól fogva már személye és magánlakása tabu volt. Ekkor még összességét egy „népfrontos” tiltakozólevél is – a maga nemében páratlan, hisz az első és utolsó, amikor itthon a mi köreinken kívül álló ismert értelmiségiek a független kulturális vállalkozások rendőri ügyvédek degradálása ellen tiltakoznak! A rá következő években – legjobb tudomásom szerint – egyetlen tőlünk független publikus tiltakozás sem született a házkutatások, a kézirat- és könyvmegsemmisítések stb. ellen! A politikai rendőrség igen differenciáltan szankcionált, „üzent”, az illető személy „DE”-n belüli rangja, védettsége, illetve az a vállalkozás jellege szerint (bár e két dolog messze nem volt egymástól független, hisz nem véletlenül „mi” vállalkoztunk a közérthető és a „DE”-vel szemben is kritikus havi folyóirat, a *Demokrata* kiadására, nyilvánosan meghirdetett szamizdat butikok-klubok „üzemeltetésére”, október 23-a és június 16-a évfordulóinak plebejus, nyilvános stb. megünneplésére, a március 15-ei megtorlások számontartására és e nap méltó megünneplésének segítségére stb. stb.). A „DE” pártokratai – némi látszatmentést célzó aprópénz-segélyektől eltekintve – a nyilvánosság előtt nagyokat hallgattak, az ellenünk folyó újabb és újabb támadássorozatok legfeljebb rövid hírként szerepeltek a *Beszélő*ben, mert – egyre nagyobb hatalmi ambíciókat táplálva – megvilágosodott bennük: „aki nem velük, az ellenük”. Hogy ennek az – enyhén szólva – megkülönböztetett bánásmódnak politikai okai vannak, s nem pusztán az, hogy adott esetben mi rosszul konspiráltunk stb., ezt még magánbeszélgetésekben sem voltak hajlandók megengedni, az ő második nyilvánosságukban ilyen vitáknak, interjúknak egyszerűen nem adtak helyet – maradt a mi „harmadik nyilvánosságunk”, melyet viszont egyre jobban szétzilált a hatalom, s amelyet egyre jobban igyekezett elzárni a „DE” az éltető levegőjétől, a SZER adásaitól stb. A „DE” – számunkra is – nyilvános ad hoc közös összejövetelei azért is egyre ritkábbak lettek, mert még ott is nehezen viselték a „bilik kiborgatását”. Aki pedig a „DE” bármely megmozdulását – vallott elveiket komolyan véve – „kifelé” bíráltni merete, az végképp fekete bárány lett, hisz – úgymond – milyen benyomást teszünk a nagyvilág (értsd: nyugati diplomáciai körök) előtt, ha ilyen kevesen vagyunk, s még így sem vagyunk egységesek. Ha valakinek, akkor nekünk „komoly érdemeink” vannak abban, hogy ilyen kevesen voltunk és maradunk...

Ahogy a posztsztálinista vezetésnek szüksége volt egy erősen önkorlátozó „ellenzékre” – először, hogy Helsinki után „liberalizmusát” a szomszéd országokkal szemben bizonyítsa, később, hogy politikai hatalmát gazdaságra mentse stb., úgy volt szüksége a „DE” pártokratainak a plebejus-„anarchista” áramlatokra, melyeket elszigetelődése idején kapcarongyként névleg

maga mögé sorakoztathatott, jobb időkben pedig a tőlük való teljes elhatárolódással bizonyíthatta tárgyalóképességét a „szélsőséges”, „konfrontáló” elemekkel szemben. Ehhez persze sokszor mi voltunk – balek – partnerek (hiúságból, butaságból, saját köreink együttműködési gyengeségéből stb.). Ráadásul épp elég feladatot jelentett számunkra, hogy megszüntessük a második nyilvánosságban a szellemileg és gazdaságilag is egyre jobban összefonódó *Beszélő* és *Hírmondó* monopolhelyzetét, és egyéb más stílusú próbálkozásainkkal is folyamatos kihívást jelentsünk számukra, mintegy állandó bizonyosságul, hogy vannak más alternatívák is. Tevékenységünk „reklámozására”, adminisztrálására eleinte kevés figyelmet fordítottunk – épp elég volt a semmiből szerkesztőséget, kiadót, nyomdát, terjesztőhálózatot, klubot stb. szervezni, és semmilyen manuális-szervező munkát nem lenézve lehetőleg sorra váltogatni. Logikusnak tűnt, hogy az amúgyis nyüzsgő, belvárosi telefonos lakásokban lakó, nyelveket jól beszélő, utazgató stb. emberek végézzék a rólunk való tudósítást is – telefonon keresztül úgysem akárki hangján volt hitele egy-egy hírnek. Amíg a Zsillével, illetve a SZER-rel való kapcsolattartás igen fontos, de nagyon kockázatos feladatát zömmel Krassó vállalta, addig még csak-csak tudhatott a mi törekvéseinkről, produkcióinkról az érdeklődő magyar rádióhallgató is. De Zsille sorsára jutott Krassó is, miután kirívó módon rendőri felügyelettel sújtották, s a sorsát közömbösen figyelő „DE” fő vonalától is elszigetelődött – emigrációba kényszerült, így juthatott ki életében először Nyugatra, hogy ott egyszemélyes intézményként sajtószolgálatot szervezzen, és tárgyilagosan, mi több: a „kicsiket és ismeretlenekeket” pozitívan diszkriminálva tudósítson az első, második és harmadik nyilvánosság eseményeiről... De az „új jaltai szerződések” megkötése után Zsille is, Krassó is el lett némtáva, hogy ne zavarják a lassan, de biztosan levezélyelt „békés ellenforradalmat”...

A „DE” vezérkara, a Beszélő-kör hihetetlen – jobb ügyhöz méltó – ügyességgel és munkabírással szervezte meg a „magyar demokratikus ellenzék” Patyomkin faluját, építette fel és tartotta karban imázsát. Úgy kellett nagyon szigorú pártfegyelmet tartaniuk, hogy eközben a sokféleség, a sokoldalúság látszatát keltsék. Vagy ők alapítottak szükségesnek gondolt intézményeket, amilyen a Független Jogvédő Szolgálat, vagy a részben tőlük függetlenül megalakulókat, mint pl. a SZETÁ-t „vazallusukká” tették, vezetőjét bevették a *Beszélő* szerkesztőségébe, vagyis „kooptálták” a PB-be. Igen szomorú volt tapasztalni, milyen tudathasadásos állapotot idézett például ez elő a kiváló és empatikus szociológusnál, amikor e két szerepe konfliktusba került. Például amikor megkerestem, hogy segítsen, mert családi pótlék fikatív felvétele miatt büntetőeljárás indult ellenem – nyilván így állva bosszút azárt, mert nem fizettem be a rengeteg házkutatás után kirótt százezer forintnyi pénzbírságot, amiért vagy nyolc hónapig kellett volna kényszer-munkát végeznem. De ezt nem akarták, ez még – bumeráng hatással – dicsőségre is válhatott volna, a jól bevált módszerrel köztörvényes bűnpert kreáltak ellenem, melyben végül is – milyen érdekes – éppen ennyi börtön-büntetésre ítélték, persze felüggesztve. (Ügyvéd segítöm, ismerősöm sose volt, az FJSZ vezetője is lerázott, noha gyakran ki-kilátogatott hozzám, hogy egy kis hangulatjelentést vigyen ellenzéki főnökeinek rólam – végül is tar-

tottak tőlünk, a lap újra és újra minden hónapban megjelent, s az „erőt” ők is tisztelték...) A SZETÁ-s főnökasszony mint jó pótanya és okos értelmiségi osztotta tanácsait – egyfelől, másfelől a kisujját se mozdította, hogy ez az ügy, ha máshol nem, legalább a saját lapjában nyilvánosságra kerüljön. Erősebb volt benne a pártember: „nem jó az nekünk – gondolhatta –, ha ez a fickó most túlon túl ismert lesz, s nem borítja el őt, lapját s körét a feledés homálya – aki nincs velünk az ilyen éleződő, MDF-megalakulási időkben, az ellenünk van, s így nincs is...”. De ő legalább akkor még vívódott, más kiváló értelmiségiek mintha komolyabb lelkiismereti konfliktus nélkül váltak volna pártkatonákká. Sok esetben azt tapasztaltam, hogy az „antiszemitizmus” veszélyével riogatták be magukat a köz-hatalom feltétlen akarásának intézményébe...

A „DE” vezérkara nem nagyon lehetett mentes valamiféle messiás-tudattól, hogy ő képes és hivatott megváltóként kivezetni az ország népét a gonosz birodalmából, a szegénység, tudatlanság és erkölcsi romlottság világából, s legalábbis az ő hegemóniája a feltétele annak, hogy az ígéret földjén a vezetés jó kezekben legyen. S ehhez – a jelek szerint – nem riadt vissza az ellenfél-ellenség eszköztárának igénybevételétől – a cél úgy is szentesíti az eszközöket... A „DE” önelnevezéssel már megelőlegezték maguknak a bizalmat: ők a demokraták és nem más, és az ő vezetésükkel lehet megszerezni a politikai hatalmat, ha rájuk hallgat az – általuk sugalmazottan – kádárista érzelmű lakosság (a „szürkeállományuk” pedig közismerten több körrel veri a mezőnyt)... A szolgaság, egyenlőtlenség, mostoha-testvériség világából a szép új világba úgy vezet az út, hogy mintegy katonai puccsal meg kell szerezni a hatalmat az azt jelenleg bitorlóktól, s a mi hozzáértő demokrata ellenzéki mivoltunk a garancia rá, hogy e hatalommal minél több ember minél nagyobb boldogságát fogjuk szolgálni? A legjobbhiszeműen is csak valami ilyesféle politikai filozófiát tulajdoníthatunk a „DE” tábornokainak, ha nem cinikus machiavellistákat, báránybőrbe bújt farkasokat akarunk – rosszhiszeműen – látni bennük. Ez utóbbi feltételezés éppen azoknak a szociálpszichológiai stb. mechanizmusoknak a vizsgálatától, megértési próbálkozásaitól kímélne meg minket, ahogy „kicsiben” legtöbbször a legjobb szándékokkal is végigporoszkálhat a „pokolba” vezető úton, ha olyan világban él, olyan helyzetekbe kerül-hozzák, hogy – legalábbis rövid távon – csak két rossz között választhat. A „DE” pártokrata beállítottágú része persze hajlott is a könnyebb ellenállás irányába való előrenyomulásra, eléje ment a felkínált szerepnek, hogy partner lehet a hatalom-hírnév-pénz tranzakciókban, ő is felvilágosult paternalista diktátor legyen. Eközben sikert sikerre halmozott: minden látványos dolgot ő csinált, illetve, ahol tőle is függetlenül megszerveződött valami, ott hamarosan már ő volt. A civil szárny más és máshogyan akart, de – külső és belső okokból – a maga választotta terepen is egyre nagyobb hűhóval egyre kevesebbet produkált... (Sajnos, az emigrációból visszatérő Krassónak sem sikerülhetett felráznia e „társaságokat”, mivel végső soron fából vaskarikát, anarchista pártot akart szervezni, „antipártot”, amiből a végén óhatatlanul csak egy tekintélyelvű-karizmatikus vezetésű kommandó lett...)

Az „illegális”, még ha olykor – némelyek számára – olyan operettes

is, mint amilyen Magyarországon a nyolcvanas években, általában nem jó iskolája a demokráciának és a demokrata készségeknek, attitűdöknek, képességeknek stb. Különösen nem egy olyan csoport számára, melynek meghatározó figuráiban csírájában már eleve jelen volt az elitizmus, arisztokrázizmus, a tekintélyelvűség, a privilégiumféltség, a meritokratizmus, a kiválasztottság és megváltástudat, a nyugat-imádás, a „nacionalizmustól” való páni félelem. Származásuknál, neveltetésüknél, iskolázottságuknál, korábbi eszmei-politikai tájékozódásuknál, belterjes társas kapcsolatataiknál stb. fogva? Már az első megnyilvánulásaikból – és hallgatásaikból (március 15.) – árad mindez. Ha valaki akár csak egyszer volt egy „repülő egyetemi” összejövetelen, érezhette ezt a légkört, a kvázi exkluzív klub jellegét, a meghívott-sztárolt „nagy neveket”, az ex cathedra előadások stílusát stb. Az ilyen szereplési helyeket „Hétfői Szabadegyetem” névvel illették, melynek kézben tartására „természetesen” szintén egy Beszélő-szerkesztő vállalkozott. Ezt olyan jól „kézben tartotta”, hogy bekerült az ismeretlen helyen nem publikus szempontok szerint ösztöndíjjal Amerikába küldöttek közé (kiutazása előtt gyakorlatilag fel is számolta ezt az egyetlen „szabad” iskolát, ahova – persze csak elvileg! – bárki az utcáról is beeshetett, akár mert tanulni akart, akár mert kíváncsi volt, kik is ezek a híres ellenzékiek, s pontosan mit is akarnak). Csak példaként mondom, hogy 1956-ról sosem volt szó ezeken az alkalmakon! Ha olykor ugyanazon a helyen, az előadás után sor került valami megemlékezésfélére (1981, 1983), ezt a „szervező” szigorúan elhatárolta a „főmúsortól” – 1986-ban, a harmincadik évfordulás megemlékezés szégyenszemre emiatt majdnem el is szabotálódott, a híres író elmenekült otthonról, ahol a HSE után az eseményre sor került volna. Valaki megmentette a helyzetet, ami nemcsak önbecsülésünk miatt volt kínos, de a nyugati újságírók és tévések hada miatt is. A szerkesztő-szervező úr ezek után még fontosnak érezte, hogy az új helyszínen előadja: 1956-nak már nincs aktuális politikai jelentése... (Emberünk pályafutását később mint az összes nagyobb „ellenzéki” utcai megmozdulás főszervezője, kézbe tartója folytatta, majd a SZER-nek lett elfogulatlan hazai tudósítója...)

Ami 1956-ot, illetve ennek évfordulás megemlékezéseit illeti, a harmincadikat a „DE” is megtartotta, persze a maga módján. Már novemberben, addigra kinyílt az októberben még bezárt lakás – igaz, szigorúan csak a meghívottak előtt. Itt ugyanis komoly konferencia folyt, nem népgyűlés. Mindezt azután jó alaposan dokumentálták, „adminisztrálták”. Csak nem értem, miért a „politikai ellenzék” rubrikájába, pláne a demokratikuséba. Egyébként a dolog teljesen rendben lett volna. Rá egy évre az ellenzéki „felsőház” június 16-án kimerészkedett a Batthyány-örökmécseshez, hogy a refomkommunistákról megemlékezzen, az „alsóház” október 23-ára, a Műegyetem udvarára szervezett megemlékezést, ahonnan annak idején a diákok a Bem tér felé elindultak. A beszédet – sajnos – itt is egy kriptó-felsőházi tag tartotta, s mikor Pákh Tibor ezt kevésnek érezve skandálni kezdte, hogy „RUSZKIK HAZA!”, a „DE”- nem először és nem utoljára – lepisszgte és megmosolyogta (igaz, mi se nagyon tartottunk akkor még vele...). 1988-ra már a „DE” előrukkolt a népfrontosra tervezett „Hálózat” elgondolásával, mely látszólag koordinálta volna az egymástól és bármiféle központtól független civil

kezdeményezéseket, gyakorlatilag egy szinte korlátlan hatalmú szövívői tesztületet „választattak meg” az egész nyakába, melynek egyik utolsó, legemlékezetesebb tette az az évi október 23-i utcai békés megemlékezés lefújása volt. Fiatalkorú demokraták idősebb magyar és – leendő – szabad demokratákkal ritkán tapasztalt egységben zavarták haza a vasárnap délelőtt az utcára – virággal és kokárdával – mégis kimerészkedőket. Mind az érzék, mind az akarat hiányzott a „DE” tábornokaiból és főtisztjeiből, hogy nagyon komolyan vegyék, hogy ők valakiket képviselnek, akiktől kötött mandátumuk van, aki tőlük számon kérheti, hogy miként jártak el a nevükben. Ez nem az ő világuk. Ők szavakban az általános emberi értékek, gyakorlatban saját körük érdekeinek szakavatott, verhetetlen képviselői. Kár, hogy nem tértek vissza a kutatóintézetekbe, egyetemekre, szerkesztőségekbe... Persze majd el is felejtettem: akkor ki váltja meg ezt a szegény, tanulatlan és saját érdekeit megfogalmazni-képviselni-érvényesíteni nem tudó magyar népet?

Sok egyéb mellett azért is nehéz lesz majd egy elfogulatlan kívülállónak megírni a „DE” részletes és hiteles történetét, mert a „belső tagok” még sok egzisztenciális, baráti, eszmei vagy más szállal kötődnek a jelenlegi SZDSZ-művekhez, annak vezérkarához és leányvállalataihoz (vagy egyszerűen csak nem olyan „mazochisták”, hogy őszintén szembenézzenek múltjukkal, vagy úgy érzik, hogy az európai – részben zsidó származású vagy identitású – értelmiségi jövőjét veszélyezteti, ha az SZDSZ egyik fő forrásvidéke és legitimációs bázisa, a „DE” kevésbé előnyös arculatai is feltáruznak a nagyközönség előtt stb.). Nem mintha a kérdésről másként gondolkodóknak marginális lapokon kívül bárhol is lenne fórumuk – ez önmagában is „tisztületet” parancsol: hogyan lehet egy még ellenzékben levő pártnak ilyen óriási közvetlen vagy közvetett befolyása? Egy esetben magának a folyamatnak is tanúja lehettem, ahogy az SZDSZ központban többször is átírták a *Reform* újságírójával a Demszkyvel és Rajkkal is kapcsolatos anyagot. Nem annyira a lap miatt volt meglepő, amelyik amúgy független és demokratikus, hanem az átíratók miatt: mi lett a szólás- és sajtószabadság – állítólag üldözött – bajnokaival. Vagy – Petrizel szólva – „hova jut még, ki ideig?” A politikai rendőrség – részben SZDSZ érdekeltségű kiadó által megjelentetett! – „tényfeltáró” visszaemlékezéseiből csak az emlékezők mai félelmei csengenek ki, amikor konspirációs zsenit faragnak olyan emberből, aki saját gépkocsijával hordta szét az újságokat a városban (igaz, felfüggesztett ítélete miatt immunitást élvezett, s így „csak” másokra hozhatott bajt...). Nagyban folynak a tranzakciók, a csere-berék. Szóval igen-igen keveset tudunk „közelmúltunkról” a legendákon kívül, mert a „DE” nem szerette a nyilvánosságot, pláne az előkészületek és viták nyilvánosságát, „transzparen-ciáját” – s nem konspirációs okokból, ez szinte mindig csak ürügy volt (azt a pártucat embert nem volt nagy ügy figyelni, a sok beépített emberről nem is beszélve). Még a hírhedt kerekasztal-tárgyalások jegyzőkönyveivel is megtehették, hogy „Fekete Dobozukba” záratták – politikai ellenfeleikkel nagy egyetértésben –, ezt már végképp nem lehet úgy (nem) megmagyarázni, ahogy ezt a Nagy Imre persorozat jegyzőkönyveivel teszik. (Ez utóbbi esetben Vásárhelyi Miklós a tabu, minden fontos kuratórium örökös főnöke,

SZDSZ képviselő, TIB elnök és ki tudja, hogy még mi mindennek mije ez az új nómenklátúra szerint politikailag igen megbízható személy...)

Hogy Monor lesz, hogy összefüggő nagy Beszélő-„DE” program készül, hogy „Hálózat”-ot készítenek elő, hogy milyen külföldi erőforrások és ösztöndíjak elérhetők, hogy mikor milyen újságíróval, diplomatával stb. lehet találkozni, hogy – dilettáns módon, másokat veszélyeztetve – ők mikor „buktak le” a szamizdatozásukban, hogy ún. Százak levele íródik stb. stb. – az efféle dolgokat mielőltünk nagyon ügyesen elkonspirálták. A titkolózások jéghegy-csúcsait látva sejtettük, hogy mi minden lehet a mélyben. Pedig mi mennyire „közel voltunk a tűzhöz” – legalábbis egy kívülálló szemében. (Tamás Gáspár Miklós írta menesztett frakcióvezetőjük méltatásakor, hogy még közülük se nagyon tudta soha senki, hogy mi lehet azokban a dossziékban, melyekkel egyik helyről a másikra rohanva tárgyal, intézkedik... Feltehetően a „DE” sok rossz hagyományából nem csak ez él és virul.) Másfelől viszont nagyon is éltek a nyilvánosság összes előnyével, ha nem tevékenységük követhetőségéről, ellenőrizhetőségéről, hanem eredményeik vagy sérelmeik világgá kiáltásáról volt szó. A sokféle látszatevékenység és alibiintézmény enélkül valóban csak Patyomkin falunak bizonyult volna... Törekvés a szamizdaton belüli hegemon, de inkább monopol szerepre, a hírgyűnökségi-diplomáciai kapcsolatok és a SZER fokozatos kisajátítása és nagyüzemben való működtetése, minden közszereplési-megnyilatkozási alkalom megragadása stb. stb. – ez mind szükséges volt, hogy a bolhákból elefántokat csináljanak (s ha szükséges: fordítva). Az egyik eklatáns példa erre az „éhség-sztrájk” nevezett akció, amikor a „DE” egyik főembere az önkényes útlevelelkobzások ellen tiltakozott önkéntes éhezéssel – az ügynek másokat, sajnos az INCONNU-t is megnyerve, manipulálva (egy hivatlan vendég is volt, Pákh Tibor, talán az egyetlen, aki komolyan, szó szerint vette az akciót). A szintér, egy tágas belvárosi lakás szinte állandó élő kapcsolatban volt a SZER stúdiójával, de a helyszínre is özönlöttek az érdeklődők, az újságírók. Nevesebb ellenzékiek olykor hosszabb időre eltűntek a lakásból, de a nyilatkozatokra és fényképezkedésre visszaértek stb. stb. A katonai szolgálatot politikai okokból magtagadó és ezért évekre bebörtönzött Keszthelyi Zsolttal tizedennyit se foglalkoztak se a SZER-ben, se a *Beszélő*ben – arról már nem is szólva, hányan látogatták meg. Ügyét a „DE” igyekezett minél előbb elfelejteni és elfelejtetni, mert kínos kihívás volt számára...

Abban, hogy a „DE” így elfajult, s szótárában mindennek orwelli jelentése volt: a „demokratikus ellenzék”, a „független sajtó”, a „szabad egyetem”, a „jogvédő szolgálat”, a „szegényeket támogató alap”, a „második nyilvánosság” stb. mind mást, leginkább az ellentétét jelentette, ebben persze elévülhetetlen érdemeket szerzett a másik nagy artikulált értelmiségi mozgalom, a népi-nemzeti irány erkölcsi és politikai színvonala is. Nem diktáltak túl magas követelményeket a „DE” pártokratáinak, hisz – például – teljesen lemondtak a szamizdat formáról, teljesen átengedve a kis kockázattal járó nagy dicsőséget a másik tábornak. Pedig ők is vagy ők csak igazán irodalommal, publicisztikával foglalkozó emberek voltak. 1982 telén megpróbáltunk a szinte csak „urbánus” politikai irodalmat támogató AB Kiadóról leválni, s *Hitel* név alatt szépirodalmat, filozófiát és másféle történelmi-tár-

sadalmi frásokat megjelentetni. Ezt a népnemzetiek kezdeti bátorítására kezdték el, de azután meggondolták magukat. A közvetítő, irodalmi tanácsadó legalábbis visszalépett, s később már csak illuminált állapotban „fenyegetőzt” azzal, hogy úgymond lemegey szamizdatba, ha... Végül neki is fontosabb volt, hogy amerikai ösztöndíjat kapjon, s ezért se a pártállamot, se a pártellenzékét ne haragítsa magára. Ma a „megújult” *Népszabadságban* találta meg a helyét, mely orgánum egyforma közelségben van az MSZP-hez és az SZDSZ-hez... 1985-ben azután egy irodalmi lapalapítási kísérlettel személyesen Csoórit kerestük meg, de ő udvarias határozottsággal tért ki bármilyen közreműködés elől valami olyasmire hivatkozva, hogy neki fontos ügyekben biztosítani kell, hogy állandó bejárása legyen a „Fehér Házba”... Mivel szó szerint és képletesen is egy tálból cseresznyéztek a hatalmon levő (reform)kommunistákkal, ezért a sokáig naív, illetve félreinformált közvélemény előtt a „DE” az „igazi”, „megvesztegethetetlen” ellenzék glóriájával a feje felett mászkálhatott a pesti és New York-i utcákon...

Mindezt csak rövid kitérőnek szántam, hisz én a „DE” realisabb leírásához, s így – szándékom szerint – deheroizálásához kívántam némi adalékkal szolgálni. Alapfelfogásom, remélem, nem rejtettem véka alá: ne a politikai pártoktól, a parlamenti demokráciától, a „szabad választásoktól” stb. várjuk „megváltásunkat”, hanem a civil társadalom kiépítésétől, mely egyre kisebb mozgástérre szorítja vissza a fizikai és szellemi erőszakot „legálisan” monopolizáló államhatalmakat csakúgy, mint a jogállam másik fegyverét, a Pénzt. Persze azért nem mindegy, hogy milyen típusú pártok versengenek a vokskért és a végrehajtó hatalomért. Szeretnék másokat óvni, hogy túl nagy várakozással tekintsen a piramis csúcsán bekövetkező helycserére, a liberális ellenzék országglására. De azért drukkoljon, hogy minél kevesebbet őrizzenek meg elődeik hagyományaiból, a félkatonai belső felépítésből és a machiavellisztikus politikai „erkölcsből”. Jó okom van rá, hogy kikapcsoljam a tévét-rádiót, ha Konrád Györgyöt – vagy elvbarátait – szerepeltetik, így már csak a sportközvetítéseket nézhetem, de a *Beszélő* 25. száma megjelenése alkalmából tartott önünneplésen halhatatlan szavakat mondott: örüljünk a nagyobb szabadságnak, de azért egy „rámkát” a biztonság kedvéért tegyünk félre, – ne adj’ isten! – hátha szükségünk lesz még rá. Nekem van, de nem árulhatom el, hogy hol, mert – állítólag – Kószeg Ferenc lehet az új belügyminiszter...

## Szalai Pál

1989-ben még megvolt

Az én Sükösd Miklós barátom az előadásomhoz azt fűzte hozzá eredetileg, ami Krausz Tamás előadásának is központi témája volt: hogy lehet baloldali szempontból ehhez az egész rendszerváltozáshoz kapcsolódni. Én azonban nagyon sokáig még a 80-as években sem nagyon akartam ezt a baljobb megkülönböztetést használni. Megmondom, hogy miért. Nem is annyira azért, ami annyira közhelyszerű, hogy az a rendszer – nevezzük sztálinizmusnak, bolsevizmusnak vagy akárminek, ami 21 után a Szovjetunióban, nálunk 47 után kialakult, a baloldaliság fogalmát lejáratta. Hanem azért, mert ez még így sem igaz, mert a Kádár-rezsim olyan értékeket terjesztett el a társadalomban, melyeknek nagyon kevés köze volt a baloldali gondolkodásmóddhoz. Itt tulajdonképpen más „érték” nem volt, mint hogy rend van, biztonság van. Ezek pedig nem par excellence baloldali értékek. Én azt mondtam, hogy hagyjuk a fenébe a „jobb-bal”-t, csak hát elkezdődött az, hogy búcsú a baloldaltól, jobbközepesek vagyunk és így tovább, és én nem tudom most már magamat 55 éves vén számar létemre kicserélni és azt mondani, hogy jobboldali vagyok. Talán már unalmas, de már elmondtam az én antropológiámat: lehetőleg egyenlő helyzetben levő emberek megtehessek mindazt, ami másnak nem árt, és tegyék meg mindazt, ami a másinak használ. Ha ez baloldaliság, akkor legyen baloldaliság, ha nem, nem. Erre sokan azt mondják, hogy ez racionalizmus. Hát igen, én az eszemmel próbálok gondolkozni, az érzelmek a magánéletbe valók, nem tudok itt nagyon mit kezdeni. No de nem erről akarok én itt beszélni, a baloldaliságról, hanem tisztességről és becsületről. Kiindulok Bibónak abból a tételéből, hogy politikát hazugságokra építeni végső soron nem lehet. Tehát, ha valakik mondjuk kapitalizmust akarnak, pláne feudalizmust akarnak, feudalista kapitalizmust, komprádor kapitalizmust akarnak, akkor ne mondják azt, hogy emberi arcú meg demokratikus szocializmust akarnak és ezt öt perc múlva ne változtassák meg, csak azért, mert ez a divat, vagy pedig mondják azt, hogy jó, akkor így gondoltam, most úgy látom, de akkor ne vállaljanak többé politikai szerepet. Hogy alakult itt a helyzet? Ha van egy rossz struktúránk, akkor meg akarjuk változtatni. Ezt két féle módon lehet: reformmal és forradalommal.

A reform úgy fest, hogy van valami végső pont, amelyben ezt vagy azt a rendszert valamiképpen – ahogy ma mondják – legitimnek tartjuk, jogosnak tartjuk, de beleviszünk olyan változásokat, amelyekből emberségesebb lesz. A forradalom pedig az, hogy csinálunk egy tabula rasát: minden el van törölve és most kezdjük valami újjal.

Mind a kettőnek megvannak a maga előnyei és hátrányai, ezt tudjuk. A reform emberségesebb, az embereknek lehetővé teszi az önnevelődést, a belső fejlődést, nem követ el nagy igazságtalanságokat, de kétségtelenül a

nem-igazmondás lehetőségét magában hordja, mert miért akarunk most csak ennyit, most megint egy kicsit többet és így tovább, és így tovább. Hol van itt a megállás? A forradalom tiszta helyzetet teremt. Ami volt, nem kell, most valami új kell. De rengeteg igazságtalansággal jár együtt: kitér az eredeti irányvonalából, egész más irányba megy. Ha most itt álltunk a Kádár-rezsimnél, akkor felmerült a kérdés, hogy ezzel kapcsolatban mit csináljunk, tudniillik ellentétben azzal, amit Szalai Júlia mondott, itt ellenállás nem volt, ez a társadalom a Kádár-rezsimet elfogadta, és körülbelül 1985-ig azt mondta, hogy ez minden világoknak a legjobbika. Csak kevesen voltunk, akik azt mondtuk, hogy ez nem így van. Ez a minden világok legjobbika, ez különböző tényezőkből tevődött össze. Egyrészt volt benne egy fajta szeretet személyesen Kádár János iránt, mert jól tudott a néppel egy elég primitív színvonalon beszélni. Én most nem akarok halottakat bántani, mert az nem ízléses, de hát amit mondott, nem volt magas színvonalú. A másik tényező az volt, hogy bizonyos biztonságélményt adott: itt rend van stb. A harmadik pedig, hogy ez mégis jobb, mint amilyen a Rákosi volt, meg jobb, mint a többi kelet-európai országban.

Na most ha mi ezt meg akartuk reformálni, akkor meg kellett nézni azt, hogy mi az, ami ebben jó, és mi az, ami ebben nem jó. Kádár János személyére nem gondolhattunk úgy, mint mondjuk ahogy a királyéra az alkotmányos monarchiában, mert Kádár János gyilkosságokkal, ígéretszegésekkel kezdte az uralmát, jó, hogy ebből sok mindent próbált később jóvá tenni, azonban őt mint kiindulási pontot nem lehetett elismerni. Másrészt, ha itt jobb, mint a többi úgynevezett kommunista diktatúrában, akkor ezekből mindenféle következtetés levonható, de szerintem az nem helyes következtetés, hogy máshol ne romoljon el nagyon a helyzet, mert akkor megtámadnak minket katonailag, de ne is javuljon nagyon meg, mert akkor hová lesz Magyarország kitüntetett szerepe. Márpedig a köztudatban ez volt, és tulajdonképpen a mai nagydobra vert MDF-nacionalizmus ebben gyökerezdik. Ehelyett az kell, hogy ha nálunk jó, legyen máshol is jó, és ami nálunk jó, azt terjesszük tovább. Ami a biztonságot és egyebeket illeti, itt voltak a szocialisztikus gondolatmenetnek bizonyos eltorzított elemei, bár én ezt akkor nem ismertem fel. Az, hogy az embernek van munkahelye vagy hogy azért nem olyan nagyok a jövedelmi különbségek (valójában persze nagyon nagyok voltak). Ezekben voltak bizonyos csökevényes elemei a szocialisztikus gondolkodásnak, nem kellett volna most mind kisöpörni, annál is inkább, mert már eleget söpörtek ki belőle az előző rendszerben is. Ha legitimációs pont kell, én azt mondom, 1945-ben egy fajta Magyarország, ami a Szatmári béke óta állt fenn, erkölcsileg tönkrement, végetért, ehhez visszatérni nem lehet. Ez lett volna az egyetlen pont, amihez ragaszkodni lehetett volna. Ezen belül igenis be lehetett volna vinni radikális reformokat, megmagyarázni az embereknek, hogy a jogrend, a szabadság nem teszi tönkre ezt a maradék biztonságot, nem árt, nem teszi tönkre Magyarország „kedvező” helyzetét, sőt éppen megerősíti. 87-ben, a januári Gorbacsov-beszéd után látszott, hogy itt nekünk valami újat kell csinálni. Amikor 88 decemberében Grósz Károly elmondta azt a bizonyos beszédet, akkor ez hadüzenet volt az újjászerveződő társadalomnak, körülbelül valami olyasmi,

amit Gerő Ernő 1956. október 23-án este mondott. Nem azt mondom, hogy stukkereket kellett volna fogni, de az tény, hogy akkor lehetséges lett volna egy olyan, ha úgy tetszik radikális reform, ha úgy tetszik, forradalmi megoldás. Ezt felvetette akkor az Új Márciusi Front és felvetette az azóta annyit elátkozott Pozsgay-Bíró-féle kezdeményezés. Alakítani egy Nemzeti Tanácsot azokból az emberekből, akik valamit itt csináltak a dolgok megváltoztatásáért és összehívni az Alkotmányozó Nemzetgyűlést. Magyarországon alkotmányozó gyűlés Werbőczy óta nem volt. Az csinált egy alkotmányt, hogy a nemzet 90%-át kutasztotta az úgynevezett Szent Korona Tanban, ami ugye, ma megint nagyon nagy becsben áll és szidni nemzetgyalázás, ezért aki akarja, jelentsen fel. De azóta is, hol ezt taszítjuk ki, hol azt, hol amazt.

Ezt akkor meg lehetett volna csinálni. Mi történt e helyett? A Szabad Demokraták Szövetsége, engedelmet, hogy megint azt kell bírálnom, de szerintem az rontotta el elsősorban a helyzetet, noha ma persze, hogy ez a párt a kisebbik rossz. Akkor azt mondta, hogy a parlament nem törvényes, viszont hozzon jó sarkalatos törvényeket. Ez egy teljesen abszurd álláspont. Akármilyen egy embercsoport, ha azt most megalázom, akkor nem várhatok tőlük valami jót. Összehívták az úgynevezett kerekasztalt, aminek semmivel több legitimitációja nem volt, mint a parlamentnek. Az emberek azt mondták, hogy itt valahol összeültek az urak, valamit kitalálnak, a régi urak megszavazzák, itt megint csak egy úri politika folyik, amiből az emberek többsége ki van hagyva. Ez így ment jó egy évig. Közben a politikai stílus eldurvult. Nagy Imre temetése volt az utolsó, amikor a magam részéről embernek érezhettem magam, de ettől kezdve a másik politikai partner lebunkózása, lepiszkolása és a hatalomért folytatott gátlástalan harc általánossá vált. Most még a következővel tetőződött mindez: miután a pártok elmondták egymást mindennek, hogy te kommunistabarát vagy, te azelőtt marxista voltál, a te nagyapádát nem thy-nal írták és így tovább, utána ültek és titokban csináltak egy paktumot. Ez ölte meg a magyar demokrácia hitelét, mert ettől kezdve az emberek úgy érezték, hogy itt az urak, már megint csak az urak valahol odafent politizálnak, ahogyan azt csinálta a Horthy-középosztály, csinálták a kommunisták, megint ez folyik. Egyre inkább ez az érzése az embereknek, és ezt nem lehet megcáfolni.

Most hozzájárul ehhez ez az úgynevezett privatizálási hisztéria. Ha mindent leállamosítanak, az nem jó, ez kiderült. De biztos az, hogy most mindent magánkézbe kell adni? Természetesen szükség van bizonyos szolgáltatási magángazdaságra, de ez most sincs. Ha be akarok ülni egy vendéglőbe meginni egy pohár limonádét, akkor háromszor fenékre rúgnak, elküldenek mindenhová, de közben ezekkel a gyáróriásokkal dobálóznak és magánkézre akarják őket adni. Tardos Márton megmondta, hogy igazságosan nem lehet privatizálni. Valóban nem lehet. Ha a régi igazgatók potom áron megveszik a gyárakat, az igazságtalan. Ha viszont Csurka István a maga, most hadd ne részletezzem, hogy milyen szempontjai alapján kinevezi a kapitalistákat, igazságtalan ez is. Reprivatizálnak – igazságtalan. Ha a külföldi tőkének eladják, az még csak hagyján, de olyan külföldi tőke fog idejönni amelyik azt mondja: jó, itt nincsen szakszervezet, olcsó a munkaerő? Na hát akkor idejövök és ezt úgy tekintem, mint egy gyarmatot. Igazságosan nem

lehet megcsinálni. De akkor, kérdezem, mi a fenének kell egyáltalán megcsinálni? Én nem mondom azt, hogy fiat iustitia, pereat mundus, mert hát valahogy azért élni kell és valahogy valaminek működni kell, de azért valami igazságosságra szükség volna itt. És én nem tartom egész véletlennek, hogy kevés fogalom áll olyan kis becsben a magyar politikai nyelvben, mint az igazságosság. Most felmerült volna a kérdés, ha itt volna Zsille Zoli barátom, hogy volt-e itt rendszerváltás, vagy nem volt rendszerváltás. Hát ez persze így számárság azért, mert hogyha egy országból egy jogállam lesz, az egy rendszerváltozás. Az, hogy de a kommunisták ott vannak, dobáljuk ki, akasszuk fel őket, ez nem rendszerváltozás. A problémánk a következő: ha megváltoztatom a funkcióját egy uralkodó osztálynak, kapitalistát csinállok belőle, ez nem társadalmi rendszerváltozás még, és hogyha kicserélem, az sem az. Itt nem csak az úgynevezett kommunista diktatúrát kellett volna megváltoztatni. 1711 óta, ahogy leszögeztem, a Szatmári béke óta Magyarországon a társadalmi viszonyok megmerevedtek. Itt a kapitalizmus is csak feudális kapitalizmus lehet, itt minden fentről lefelé megy. Az emberek megszokták, hogy az urak azok urak, és az urak előtt hasra kell esni. Ezt a merev magyar társadalmi szervezetet megváltoztatni, ez rendszerváltozás, de ez nem pusztán annak a rendszernek tagadása, ami csupán pirosra mázolta, hanem igenis az 1711 óta tartó magyar múlt megtagadása. Erre itt kísérlet történt 18-ban, kísérlet történt 45-ben, kísérlet történt 56-ban, most lényegében nem történt erre irányuló kísérlet.

A magyar forradalom tehát ma sporadikus kezdeményekben él, például Ózdon, ahol a magyar munkások azt mondják, hogy „Kérem szépen, az nem megy, hogy most a német tőke megveszi a gyárat és minket kidobnak, hanem majd mi megvesszük és mint munkástanácsi vezetés alatt álló kft.-t működtetjük”, amire kitör az általános botrány, meg akarják tőlük a gázszolgáltatást vonni és így tovább, azt mondják, hogy ez nem működik. A mi politokráciánk nem akar harmadik utat. De éppen ezért nem fogja elérni az elsőt sem.

Most még valamit. Itt elhangzott, hogy ma ebben az országban a választásokat a Fidesz valószínűleg megnyerné. Én ezt meg is értem. Az MSZP még nem tudott megszabadulni a múlttól, az MDF tekintélye teljes joggal van a béka feneké alatt, az SZDSZ a paktummal járatta le magát. A Fidesz tagjai viszont fiatalok, nincsenek besározva. Énnekem eddig a Fidesz csalódást okozott, mert mást, mint azt, hogy be akart kerülni a hatalomba, sajnos eddig nem láttam. Az jó, hogy pragmatista, az nagyon szép, de hát ezt Kádár János is éreztette magáról, hogy ő egy pragmatista, és nekem kevés. Hanem ez a ma már nyíltan jelentkező ellenforradalom most el akarja venni a Bibó szakkollégiumot annyi minden mással együtt. Én ezeknek az Isteni Szeretet Leányainak azt mondanám, szegények biztos nem tudják, hogy miről van szó, nem kell az isteni szeretet, egy kis emberi becsület kell és méltóságtiszteltet. A fiatalokat pedig, akik számára ez a kollégium a magyar szabadságmozgalom központja volt, arra kérem, hogy védjék meg ezt a intézményt és ezzel maradjanak méltók a névadójához.

## Seres László

### Az új rendszer ismerős Az átalakulás liberter szemszögből

Városszerte a gizehi piramisokkal hirdeti magát egy felújító cég. A színesre mázolt uralkodói síremlék fölött a következő felirat látható: „A régi ház új köntösben”. Először azt hittem, megint választás lesz, de rájöttem, hogy ennél találóbban nem lehetne leírni az állítólagos rendszerváltást.

Az összeomló régi rendszer előkészítette az újat. Minőségi változás nem történt. A szocializmusban nem szűnt meg a magántulajdon, sőt, kiteljesedett állami formájában. Nem szűnt meg a pénz, sőt a „gulyáskommunista” legvidámabb barakkban a szabadságot pótló erőnné vált a személyes tőkefelhalmozás. Nem szűnt meg ember ember feletti uralma, sőt, mindenkin csak megerősítette azt a vágyat, hogy úr és szolga legyen egyszerre. Nem szabadult fel a szerelem sem, mert a forradalmár baloldaliak az ágyban és az ebédlőben avított konzervatívok maradtak, családi erkölccsel a fejükben és a nővel a konyhában. A szocializmusban végül nem halt el az állam, mert az egyenlőséget hirdető legegyenlőbbek továbbra is *uralkodni* akartak.

Nem vált be a szocializmusnak nevezett modernizációs kísérlet, mert sem személyi szabadságjogokat nem adott, sem a legelemibb igényeket nem tudta kielégíteni. Látszólag új eszmével és habitusával igyekezett elfeledtetni a túlhaladott régit: a hűbéri rendszert, a fajgyűlöletet, a nemzetiségi konfliktusokat, a klerikalizmust. Csupán egy valami maradt a régi: *a rendszer*. Az utóbbi 40 év többet őrzött meg, mint amennyit változtatott. A történelmi kontinuitás legmarkánsabb példájaként változatlanul hagyta a legfőbb elnyomó szerv, a legfőlösegebb intézmény, *az állam* szerepét.

Kelet-Európa országai, 40 évi feudális szocializmus, építés, rombolás és stagnálás után, végre ráléphetnek az áhított feudális kapitalizmus nemzeti útjára. A jogos nemzeti sérelmekre soha gyógyírt találni nem tudó – talán nem is akaró – népek elvesznek egymással. Mindenki egyformán megkapja Bush tőkeerős mosolyát, a Világbank segítőkész diktátumát, a betevő dózis hamburgert, az egyházi ingatlanokat, az intim centereket, a spicli-akták teremtetten bizalmatlanságot és a munkanélküli segélyt. Mindenki megírhat mindent, de véged van, ha megkérdőjelezed a privatizációt, az egyházat, az államot és a férfiuralmat.

*Liberter* nézőpontból, tehát uralom- és hatalomellenes szemszögből nézve a rendszerváltásnak, sőt forradalomnak hazudott átalakulás egyszerre volt szükséges előrelépés és hihetetlen blöff. A magyar Egypárt nagyvonalú önfelszámolását ajándékba kaptuk, és hamar kialakult a hatpárti Egypárt. Vége a diktatúrának, de mindenki egyéni szabadsága helyett továbbra is csak *pártdemokrácia* van. A mai rendszer, túllépve a 40 év okozta értékmegőrző törésen, ott fogja folytatni, ahol a régi, *a mindenkori* azelőtt abbahagyta: a nemzetállamnál, a nagybirtoknál, az iskolai hitoktatásnál, Kéry Kálmánál,

a tekintély tiszteleténél, a nők elnyomásánál. Az új rendszer túlon túl ismerős. A régi ház új köntösben.

Meglepő módon a *lefestett* piramis alatt is piramis van. Akárhová nézünk, évszázados alá-fölé-rendeltségek, hierarchiák szövik át a rendszert. Az új rezsimnek, akár konzervatív, akár liberális, semmilyen érdeke nem fűződik ahhoz, hogy felszámolja a *tekintélyvelvet*, a főnök-beosztott viszonyokat, a parancsolgatást. S a mindig segítőkész Egyház immár szabadon hirdetheti, hogy semmik vagyunk és minden csak leszünk.

Az új rendszer *a régi*: ismét lesznek uralkodók, immár a szabad választással legitimálva, és – milyen érdekes! – ismét lesznek alattvalók. Az ellenzék és a liberális közvélemény demokráciát sürget és jogállamot, jobban és erkölcsösebben működő, *szolgáló* államhatalmat. Az igazán szolgáló államhatalom azonban akkor szolgálná a legjobban az ügyünket, ha volna szíves és feloszlatná önmagát. Henry David Thoreau-val úgy hiszem: „az a legjobb kormányzat, amelyik egyáltalán nem kormányoz”.

Miniszterelnökünk szakértői kormányt ígért. És lőn. Nemzeti érzelmű immár a hanglemezkidadás és a Nemzeti Színház, halbiológusok vették át a lapterjesztést, Jeszenszky Géza a családban marad, és 30 napon belül megtudjuk azt is, mivel foglalkozik Horváth Balázs. A Magyar Demokrata Fórummal egyébként azok a markáns, sűrke arcnélküliek kerültek hatalomra, akik a jólét idején védtek, a krízis eljövetelekor pedig szidták Kádár Jánost.

Ezzel a kormánnyal azonban nem az a bajom, hogy olyan, amilyen. A baj az, hogy van kormány. Milyen jogon van? Hogy rend legyen? Nincs nagyobb zűrzavar annál, mint amit a mindenkori rend elszánt hívei hoznak létre. Az államhatalmat a mi beleegyezésünk tartja fenn. Az úgynevezett szabad választások elterelnek arról, hogy *nem* azok uralkodnak rajtunk, akiket megválasztottunk, hanem a gazdasági-ipari-katonai komplexum. Megszilárdításához nincs alternatíva.

Egy valódi szabadság felé tett első fontos lépésként gondoskodhatnánk arról, hogy az új rendszer legalább a *saját*, polgári-demokratikus játékszabályait tartsa be. Nagy előrelépés lenne. De kevés. Legfőbb fenntartásom a polgári demokráciával szemben az, hogy soha nem tudott megakadályozni egy jobboldali, autoriter fordulatot. Nálunk *stabilabb* demokráciákban is megtörtént, jó lesz vigyázni. Minőségi változást, tehát tényleges egyéni szabadságot ígérő átalakulást – és melleleg egy tekintélyelvű kihívás elleni garanciát – egyvalami biztosít: a társadalom teljes hatalomtalanítása, az önszerveződés folytatása, hogy kiiktatható legyen az állam közszervező funkciója. Mindannyian csak nyernénk vele.

A három éve megkezdődött legfontosabb változás ugyanis az *alulról jövő spontán* szerveződés volt. Erre egy egész társadalom építhető. Egy decentralizált, ökológiai gazdaságú, szabad federalista társadalom, amely a kollektív és a kis magántulajdonon alapszik, és amelyet az önkéntesség és a társadalmi szolidaritás fűz hálózatokba. Egy állam nélküli, autonóm régiókból szerveződő összeurópai föderáció egyébként a legjobb biztosíték a nacionalista polgárháborúk elkerülésére.

A demokrácia *nem* szűkíthető le az úgynevezett politika szférájára. Igazi, tehát alulról jövő közvetlen demokrácia nem létezik gazdasági demokrá-

cia nélkül, például munkásönkormányzat vagy dolgozói tulajdon formájában. Privatizáció *helyett* közös megegyezésen alapuló termelés lenne szükséges, ahol elsősorban a helyi igények kielégítése történik, autonóm üzemekben. Egy általános sztrájk vagy gyárfoglalás csodát művel ott, ahol a privatizációval az utcára kerülne a kollektíva. Lelepleződnek, egyébként az az *aszociális* demagógia is, amely egyre szemtelenebbül buzdítja szabad vállalkozásra a mindenkori rendszer áldozatait is. A kerepestarciai cigánygettó átmegegyezésként? A terézvárosi kisnyugdíjasok összedobnak egy bankravalót? A Déli Pályaudvar hajléktalanjai lakásközvetítő irodát nyitnak a belföldi pénztár mellett? Nem valószínű.

Nagyobb az esély arra, hogy közös piaci tagként is Európa perifériáján tengődünk majd, és mikor mindenki rájön arra, hogy *nem* kellünk a nyugatnak, a tömeges elszegényedés dacos és sértődött hungarista tudatot formálhat. Ez azonban nem törvényszerű. Még alakíthatunk sorsunkon. Aki az előző rendszerben nem hagyta magát államosítani, most ne hagyja magát privatizálni. Ne hagyjuk, hogy újra erény legyen a *behódoló konformitás*. Elhalnak az államhatárok, miért ne halnának el egyszer az államapparátusok is?

Addig is marad a remény, hogy még sok évig büntetlenül olvashatjuk a *Demokratát*, az *Új Hölgyfutárt*, a *Második Látást* és az *Anarchista Újságot*. Minden hatalmat a fantáziának!

## Zsille Zoltán

### Békés ellenforradalom? Reklamáció az elmaradt rendszerváltozás ügyében

*Ez a rendszer még az a rendszer. Sőt – egy súlyosan materiális – tekintetben még úgyabbul az. A kommunisták, azaz az összeesküvő maffia, a világtörténelem legnyersebben és legkoncentráltabban hatalomratörő, hatalomraorientált osztályszervezetének utolsó dobása, hogy látszólag önmaga ideológiai feladása árán, polgári és demokratikus technikák segítségével őrizze meg uralmát. Még szebb, hogy éppen gazdasági-kulturális-civilizációs bukása, egyértelmű csődje, totális válsága, országokat és népeket katasztrófába sodró, romboló és nyomorba döntő hadviselése után, mint „civil” és „polgári” uralkodó osztály ezúttal először, az eddig még ki nem próbált „törvényes”, „demokratikus” és „békés” úton kerüljön igazán hatalomra, keleti és nyugati békecsinálók programja szerint, még fel sem derített bűneiért nem csupán bocsánatot, de végkielégítést és nyugdíjat is nyerve. Gyilkosok és áldozatok, erőszakrendszerek és népek sorsa annyiban hasonlít, hogy amíg élnek, nem győzték le őket. Szaddám Huszein is joggal beszél diadalról, mert ugyan a katonai könyvelés adatai szerint totális vereséget szenvedett, de még mindig él, még mindig ő az elnök, még mindig módjában van továbbgyilkolni, s így egy vesztes háború, s Kuvaitból kivonulása után éppúgy esélye van a Nobel-békenyugdíjra, mint máshonnan, más vesztes viszályonulónak volt. Az igaz ugyan, hogy nálunk a politika „fecsegő felszínén” új fejek úsznak, levegő után kapkodva és köpködve, megfűrödve vagy tűndökölve, ám közben a lesüllyedt hajó luxuskabinjaiban mint afféle előkelő idegenek, jólöltözött civilek, magukat osztályonfelüli és -kívüli utasnak álcázva a kellemes félhomályba vonultak, a mélység régi, biztonsági emberekkel védett fedezékébe húzódtak és berendezkedtek, a rablott holmit a központi páncéltól immár privatizált zsebükbe gyűrték a hajónkat megtámadó és elsüllyesztő kedélyes kalózok és ivadékaik: a kultúrvigéccé, konvertált diplomatává, üzletemberré előrelépett mintagyerekek.*

*Ez a rendszer még az a rendszer, bár a látszatok, a külsőségek olykor ellentmondanak ennek a megállapításnak:*

Chartások, Szolidaritás-vezetők és 56-osok ültek a főméltóságokba, a kommunizmust elutasító és megdöntésére szerveződött mozgalmak jelszavai nemzeti programmá lettek, a kommunisták elvben minden pozíciójukat feladták, elvben mindenről lemondtak. Beszélni már (majdnem) mindent, s már (majdnem) mindenkinek lehet. (Azért Krassó Györgynek, a legkeményebb és leghűségesebb 56-osnak a temetéséről szóló híreiben minden magyar sajtótermék egységesen elhallgatta, kihagyta azt és azokat, ami és akik az igazi Krassóról, a forradalomról, a rendszerváltozás követelő ellenzékiről szóltak.) A kommunistáknak csak egy meggyőződésük van, volt és lesz, hogy nekik kell a főnököknek lenniük. Az elvtársak mindig minden elvüket haj-

landók voltak feladni, ha a gyakorlatban ők maradhattak az urak, ha megtarthatták vezető szerepüket. A kommunista pártok története az árulások története más értelemben is: hajlandók voltak bárkit integrálni, társuralkodóvá maguk közé fogadni, a nép- azaz a népellenes frontba tömöríteni, akik elveiket, osztályukat, rétegüket, csoportjukat, egyházukat vagy bármilyen elárulni valójukat elárulni készek mutatkoztak.

Paktumoknak, alkuknak, közmegegyezéseknek köszönhetően az elvben bukott rendszer főfelelősei, a működésképtelenné tett ország egykori működtetői éppen most teszik zsebre, éppen most akarják végleg eladni az országot a fejünk felett, közös részvénytársaságban a hazai és külföldi bulistákkal és rendszerszervezőkkel.

Rossz nevek, egykori smasszerek, követőink, ki- és lehallgatóink, cenzoraink, a szó közteljesoros és egzisztenciális értelmében vett kivégzőink nevei bankok, gazdasági vállalkozások, főhivatalok élén árulkodnak arról, hogy ez még a ki tudja hányadik „reform”, a „közmegegyezés” folytatása, a megbékélés ultimátumával kikényszerített válasz, ez még a háborúval kialakított status quo folytatása békés eszközökkel.

Ez még csak javított kádárizmus, ahogy a kádárizmus még Pozsgayval és Németh Miklóssal, még Grósszal és Meggyesivel, Aczéllal és Lázárral, Nyerssel és Fockkal, Marosánnal és Münichhel, az újabb és újabb rendszerváltások főszereplőivel is csak javított rákosizmus volt.

Egyik nap Budán, a másik nap Pesten, egyik nap egy MDF-, a másikon egy SZDSZ-szimpatizáns barátommal beszélgetünk. Az egyik kormánypárti, a másik ellenzékpartí híve a szerintük új rendszernek, ki-ki a maga pártjabeli vezető posztra kivetett derék barátunk példáján szemlélteti, hogy minden tehetetlenség, hiba, lassúság, megmagyarázhatatlan és tűrhetetlen alku ellenére a dolgok azért lényegében már rendben, mert jó kezekben vannak, a döntő változás megtörtént. A rendszer, különösen – mondja az egyik barátom – ha a kormánypártok érvényesíteni tudják elképzeléseiket, illetve – mondja a másik barátom – ha az ellenzéki pártok átveszik majd az irányítást, már a miénk, a kommunisták, ha itt-ott tartják is még a pozíciókat, különösen a másik pártban – megbuktak. Szívesen hinnék, mert egyébként hihetek nekik, hitelt, bizalmat érdemelnek. De sajnos nem hiszem, amit hisznek, érveik az évtizedek óta hallott propaganda népmesei, mai változatai, tisztességes, reménykedő emberek nyelvére átültetett illúziók. Mindig azt akarták elhíttetni velünk, hogy ami van, az már a lehetséges legjobb, és csak rosszabb jöhet, ha nem elégszünk meg ezzel a kevéssel, ha a legfőbb jó, a stabilitás értékeit kétségbevonjuk, és nem bízunk reálpolitikus vezetőink belátására, hogy – természetesen a mi érdekünkben – még néhány szükséges engedményt tegyenek, még néhány csirkefogót futni hagyjanak, sőt bevegék átmenetileg a kívülről diktált üzletekbe. Ezzel az érveléssel próbálták elfogadtatni legjobbjaink és legfőbb értékeink feláldozását, hogy a mindenkorai mumusok helyett csak egy mérsékelt ostoba és kártevő kádárizmus pusztíthatson évtizedekig.

Nem hiszek abban, hogy egy reformált, demokratizált, parlamentesített, életét és fiatalságát nemzetiszínű testápolókkal és sminkkel megőrző kommunizmus a mi rendszerünk lehet, mint ahogy nem hittem korábban sem,

hogy felszíni változásokkal, reformokkal egyre közelebb kerülünk a polgári demokráciához és a jóléti államhoz. Ma látjuk, hogy csak messzebb kerülünk mindig, mert a reformok a kommunizmus válságának mozgásformái voltak, rendszerváltásokkal ávósok kultúrfunkcionáriusokká, politikusok tudósokká és gazdasági vezetővé vedlésével lett újra meg újra hitelképes az egyébként minden tekintetben bukott és a nép akarata szerint már rég elbocsátott légió.

Amíg a közterületeken ugyanazokat üldözik, akiket eddig is üldöztek munkásörkületsejű rendészek, amíg ugyanazokat büntetik, akiket eddig is büntettek, amíg azok gazdagodnak, akik eddig is gazdagodtak, addig ez a rendszer az a rendszer, s én megdöntéséről gondolkozem. És szövetkezem ezzel a kormánnyal, ezzel a parlamenttel, ezekkel az önkormányzatokkal, ha ... ők is ellenzékben vannak a köztünk, s felettünk szervezkedő kommunizmussal szemben, és ha nem tudatos, vagy jószándékú, de tehetetlen fedőszervként statisztálnak ennek a régi-új rendszernek. Akkor másokra lesz szükségünk.

Magyarázó megjegyzések Békés ellenforradalom?  
című írásom olvasóinak,  
a Csendes? Forradalom? Volt? konferencia hallgatóinak

A pártállami reflexek szépen élnek tovább, a pártállamban használatos együttműködés – hadd ne nevezem gondolkodásnak – szabályai szerint próbálkoznak a megértéssel azok, akik a politizálással próbálkoznak.

Ha konkrétan kritizálom a jelenleg kétszínű, tehát ellenzéki vagy kormánypárti politikai élet egyik vagy másik személyiségét, jelenségét, akcióját – s mert általában azok körében szoktam, akiket fájdalmasan érint –, rögtön azt mondják: na, és a másik jobb talán?

Ha – ritkán – elégedetten emlegetek fel az ellentáborból valakit, helyeslően csatlakozom a véleményéhez, riadtan kérdeznak rám; szóval, velük vagy?

A magát liberálisnak álcázó pártállam kategorizálása szerint próbálnak az ilyen-amolyan elvtársak bemaszíroztatni: ha nem vagy ellenünk, velünk vagy. És aztán abban a pillanatban, amint – nyitott és toleráns ember lévén – kizárom annak a lehetőségét, hogy ellenségükké csapnék fel, hiszen valódi ellenségeim nem ők, rögtön kiderül, hogy a liberalizmus csak reklám, csak a csábítás idejére érvényes, s ha már tagnak tekintik az embert, rögtön elkezdődik a drill, a pártfegyvelmezés: ha nem vagy velünk, ellenünk vagy.

Nos, emiatt a fehér vagy fekete gondolkodás miatt nem nagyon értik az ilyen-amolyan urak, amit mondok, mert az rendszerint pepita vagy zeb-racsíkos, nem nagyon látják, hogy merre tartok, jobbra vagy balra, mert úgy szeretek járni, hogy a jobb és bal lábamat felváltva használom.

Tehát még egyszer; ha most Sükösd Miklós, aki volt kedves idézni, és az egybegyűlteket előtt kijelentem, talán lesz valami foganatja és jobban ér-

tenek majd: amikor azt mondom, hogy k. anyját a rendszernek, az nem azt jelenti, mintha a kormány ellen volnék, mintha azt kívánnám, vagy azt kívántam volna, hogy a jelenleg az ellenzéki padosorokban helyetfoglalókat szeretném a végrehajtó hatalomban látni. Egyáltalán nem. Az Ellenzéki Kerekasztal és a komcsik siralmas alkuja és a csapnivalóan antidemokratikus választási törvény teremtette körülmények között, a választási eredmény és a nyomában megalakult kormány még mindig a lehető legjobb, amit kívánhattam az országnak és magamnak. Bár egészen mást kívántam, hiszen egy kicsit abban bíztam, hogy győz a demokrácia, az 56-os forradalom eszméi jutnak diadalra, hogy végre megbukik a szovjet-kommunizmus, hogy a nép megdönti a rendszert.

K. anyját a rendszernek – körülbelül tehát azt jelenti, többek között azt jelenti, amit a k. anyját a pártnak jelentett, egy mindenható párt diktatúrájának idején, csak éppen immár többszámban értendő és mondandó, ahogy arra Nagy Jenő, barátom figyelmeztetett: k. anyját a pártoknak, tehát mindenekelőtt a hatalmat gyakorló, a jelenlegi hatalmi rendszert kialakított, parlamentben ülő pártoknak, a parlamenti diktatúrájának, mégpedig ahogy tanult marxisták mondanák: összemosva, rosszállásom kormánypártoknak és ellenzékieknek egyaránt szól. És persze elismerésem is, mert egymásról általában igen találóan megmondják az igazat, pontosabban az igazság felét.

Ezen a ponton szokott kapóra jönni pártpolitikusoknak és politológusoknak egy félreértés. Olyanoknak, akik számára a jogállamiság akkor és ott kezdődik, amikor ők már benne vannak. És akkor és ott szépen be is zárandó, körülkeríthető, aki kinrekeedt, annak pechje van. Ezt a félreértést alkalmazták Krassó Györggyel szemben, akivel teljesen egyetértettem abban, hogy ez a parlament – tisztelet a kivételeknek benne – önmaga tákolmánya, és nem választott parlament. Ezzel nem azt mondta, hogy demokratikus választások esetén, bárki jelenlegi képviselő éppen úgy ne kerülhetne be, csak azt állította, hogy ezt egyelőre nem lehet tudni, nincs kipróbálva. Én is ezt állítom. Amitől önmagában, vagyis hogy választottjaink ülnek az országházban, nem feltétlenül változna a politikai helyzet, hiszen például a legnagyobb ellenzéki párt élén így is, úgy is olyan ember dirigálna, aki igen okosan nem teszi ki magát a rizikónak, megválasztják-e, vagy sem. Nem viszi a bőrét feleslegesen a demokratikus hagyományokkal nem rendelkező vásárra, a marhák és a bugrisok közé.

Na, de vissza a félreértéshez. Valószínűleg akadnak, akik a parlament legitimitásával kapcsolatos kétségeimet úgy értelmezik, ahogy Krassónál, tehát, hogy valamelyik onnan kiszorult csapatot, esetleg csapatokat reklámozok, mondjuk a MSZMP-t, Antoniewicz Rolandékat vagy a hungaristákat. Erről annyit, hogy ez több, mint félreértés, ez ostobaság. Sajnos a parlamenten kívül maradt pártok között se találom magamnak valót, bármennyire is, szinte bármelyikben is lehet tisztességes ember, akár csak a bentiekben. Sajnos a Magyar Október Pártot sem, mert bármennyire is más volt Krassó szándéka, magatartása és állásfoglalása, az mégiscsak Krassó-párt volt, és nélküle, attól tartok, jobb is, ha nem lenne.

K. anyját a pártoknak tehát azt jelenti, le azzal a politikával, mely nem egyéb pártpolitikánál, országos szinten és községi szinten egyaránt. Az fé-

lelmetes, hogy egy olyan horderejű kérdés, mint a világkiállítás, pártpolitikai szinten dőljön el, ahol is biztosra vehető, hogy az egyik párt csak azért mond nemet, mert a másik igit mondott, és ha a nyilvánosság előtt ezt meg lehetne tenni, rögtön pálfordulna, ha az ellenfél, modjuk, már fordult vagy felfordult.

Még félelmetesebb, hogy községi, önkormányzati szinten a pártok helyi martalócai intézik az ügyeket, ott, ahol a pártoknak egyáltalán semmi keresnivalójuk nincs és nem volt, ahonnan a pártpolitikának takarodnia kellene, mert jól tudni, hogy – helyeset képvisel vagy helytelent – a pártokhoz csatlakozás úgy történik, hogy belépek ebbe, ha ebben van a cimborám, vagy még inkább ebbe lépek, ha a haragosom a másokban van. Ez félelmetes és katasztrofális. S éppen az önkormányzati választásokon derült ki, hogy a magukat szívesen az önkorlátozó forradalom hívének tekintő pártok mennyire képtelenek voltak ellenállni a csábításnak, hogy az általános elégedetlenség és a közöny miatt itt most tarolhatnak, mennyire nem korlátozták magukat, mennyire agresszívan falták fel és nyelték le a pozíciókat, tekintet nélkül arra, hogy ez a helyben élők érdekeinek megfelel-e vagy sem. Így kerülhettek vezető, döntő posztokra olyan figurák a távoli pártközpontok támogatásával, akikre a helybeliek a macskájukat se bízták volna.

Hogy fordított esetben a koalíció pártjai jobban viselkedtek volna-e, nem tudom. Attól félek, hogy szebben, toleránsabban nem, legfeljebb ügyetlenebbül, tétovábbban, lassabban, ami ilyen ügyekben egy kicsivel több esélyt ad arra, hogy más is megszólaljon, ne csak a pártérdek a magas helyről érkezett tekintélyes szónok szájából.

A tanulság egyszerű: ki a pártokkal az önkormányzatokból. De mindez, hogy a politikai életet előntötte a pártoskodás unalma és mérge, hogy hazai tereinken az egymásnak rontó futball-szurkolókhöz hasonló bandák riogatják egymást, ami különben nem is olyan nagy baj, mert egy kis verést bármelyik megérdemelne, és hogy nemzetközi színtereken amatőr és kevésbé amatőr haknibrigádok tájolóznak, melyik-melyik magát mutatva be Magyarországon igazi és egyetlen képviselőjének, ami már nagyobb baj – mindez egy rossz alku következménye, egy fejünk fölött kigondolt és megkötött paktum következménye, a mindenáron status quo szellemében fogant szovjet-amerikai-reformista-kommunista, népi-libero-bolsevik, szocialista-realista kollaboráció következménye. Aminek lényege, hogy a kommunisták a mögötük parolázó Jalta-Helsinki tengelyhatalmak támogatásának tudatában, egy működésük következtében teljesen letarolt birodalomméretű gyarmati piac birtokosaiként és felügyelőiként új üzletet ajánlottak a gyarmatosításban eddig is haszonrészes fináncdiktátoroknak és híveiknek; sokadik reformtervük utolsó gyöngyszemét, amelyet rendszerváltásnak neveztek el.

Ez így szól: mi lelépünk, azaz úgy teszünk, mintha lelépnénk, a politikából mindenesetre nagyjából igen. Oda bejöhethet mindenki, aki eddig a népfronthoz tartozott vagy tartozhatott volna, aki reformista volt vagy lehetett volna. Persze idealisták, demokraták, forradalmárok, radikálisok, antikommunisták, olyanok tehát, akik minket nem szeretnek, akik minket felelősségre vonnak, akik velünk el akarnak számolni, akik nekünk nem tudnak megbocsátani, akik velünk nem tudnak megbékélni, még most se, amikor

megszüntetjük a kommunizmust, most se, amikor kiürítjük a párt- és állami irodákat és kasszákat, most se, mikor nevet változtatunk, most se, amikor MDF-esek, SZDSZ-esek, kisgazdák, kereszténydemokraták, szocialisták, stb. leszünk, szóval olyanok, akiket tönkretettünk, persze nem jöhetnek be. De hát ez úgys közmegegyezés, ezt a konstruktív ellenzék se akarja. Milyen jól sikerült az ilyen szellemű együttműködés, az 56-osok kiszorítása például 1989. június 16-án, a BM, a pártközpont, a TIB, az amerikai követség, a SZER és a konstruktív ellenzék közös szpartakiádján – ahogy ezt Horváth József belügyes tábornok is leírta.

Nos, és akkor – szólt tovább az ajánlat –, amikor mi lelépünk, vagyis átlépünk a civil életbe, a tőke, a bankok, a vállalkozások világába, a korlátlan hatalom világából a korlátlan felelőtlenség, a nemzeti vagyonból jól megalapozott világába – jöhet a többpártrendszer, jöhetnek a választások, a keresztény és nemzeti ünnepek, a keleti helyett a nyugati orientáció, amely Nyugat egyébként keleti politikát folytat már régen, amely számára – ahogy például a nyugatnémet főbankár kijelentette – Kelet-Európában az egységes Szovjetunió a rend fő tényezője – amely tehát keleti orientáció megint.

Megvalósulhat a meg se született, de már kisajátított demokrácia, a nemzeti és békekékszínben fellobogózott klub-parlament, befelé fordított vöröscsillaggal, piros hangulatlámpás szalonokkal, ahol végre hosszú osztályharc után pártkatonákból, titkos rendőrökből és titkár elvtársakból nyilvánosan, rendesen és békésen mi leszünk az urak.

Ez történt.

## Szalai Júlia

Én szeretném tettestársaimat provokálni és egyöntetűen azt megkérdezni, hogy ki mitől frusztrált. És azt kérdezni meg így szépen sorban, hogy tényleg csak frusztrációt lehet érezni attól, ami itt az elmúlt években történt? Én nem tudom, lehet, hogy ez rettenetesen abszurd. Én azt gondolom, valami olyasmit próbáltam elmondani én itt ebben a tizenöt percben, hogy nem kéne talán csak a politikának nevezett dologgal foglalkozni, és akkor észre lehetne venni, érdemes örülni annak, hogy mi minden történik velünk is meg körülöttünk is. Én azt hiszem, hogy rettentő nagy meglepetés az én személyes életemben, ami velem történt az elmúlt években, és egyáltalán nem érzem magamat rosszul, miközben nagyon rosszul érzem magamat a politikától, de azt gondolom, hogy még annyi minden más érdekes van, és nem fájnak nekem olyan nagyon a pártok. Megtalálom a magam dolgát, de úgy érzem, és semmiféleképpen nem egy rejtett gőgösség mondatja velem ezt, hogy valahogy nem tudok egy csomó emberrel beszélgetni, akikkel nagyon szeretnék beszélgetni, mert nem értem, hogy alapjában véve mit is akarunk és ki mitől frusztrált? Én ezt kérdezném tettestársaimtól.

## Szalai Pál

Na hát akkor először is azt mondanám, hogy én elégszer hívtalak fel telefonon és mondtam, hogy mi az én bajom. Kicsit mellécsavarod a dolgot, mert énálam jobban senki sem tud örülni annak, hogy egy virág valahol kinyílt vagy egy cica végigment az utcán. Nekem ezek a fő örömeim. Ha ránézünk a közéletünkre, akkor ne mondd azt, hogy mondjuk, 1988-ban így képzeltük a dolgokat, ahogy vannak. Hogy a parlamentben, ha valaki ki meri nyitni a száját, és valami némileg felvilágosult gondolatot akar mondani, akkor lekunbélázzák. Hát ennyit erről.

## Krausz Tamás

Szalai Júlia úgy látta, hogy én is frusztrált vagyok, ezért reagálnom kell az ő kérdésére. Nem tudom pontosan, mit ért ezen. Itt van pszichológus a teremben, majd az ülés után elkezd kezelni. Én nem hiszem, hogy frusztrált vagyok, megpróbálok elfogulatlanul tájékozódni a mai viszonyok között, és egyetlen mércém van. Azt értettem meg, hogy akármilyen rossz volt a régi rendszer, Kelet-Európában akármelyiket nézem (ez nemcsak a régi rend-

szerből jön, hanem korábbi időszakokból is), a kelet-európai népek fejéből golyószóróval sem lehet kilőni a társadalmi egyenlőség eszményét, valamilyen tudatát. Bármit tehetünk vele, nem tudjuk. Én inkább orosz adatokat ismerek, de itt Csepeli Györggyel egyeztettem az adatait, hogy jól értettem-e, 19%-a a megkérdezetteknek válaszolt úgy, hogy egy nyugat-európai magántulajdonos társadalmat kíván Magyarországon. Ez egy nyomasztó állapot, hogy mi mindenáron meg akarunk valósítani valamit, amit az emberek nem nagyon akarnak. Deák István Amerikában azt mondja 1990 elején, hogy ő még ilyen „forradalmat” nem látott, mint a magyar, hogy az ennyire „pesszimista” legyen. Ennek okai vannak. Lehet, hogy az frusztráció, ha valaki ezeket az okokat elkezdni keresni, és úgy érzi, hogy valamit ezekből az okokból megtalált és ezt közre meri adni. Mert abban igaza van Júliának, hogy ma erről beszélni nyilvánosan a rádióban vagy a tv-ben nagyon nehéz.

Nem lenne baj, hogyha ezt az értékrendet ugyanolyan arányban, ugyanolyan lehetőségek közepette lehetne terjeszteni, mint például azok, akik a tévéhíradót csinálják. Ez nem frusztrál, egyszerűen nyomaszt, mert azt látom, hogy egy olyan dolgot akarunk csinálni, amely nagyon hasonlít, elnézést az analógiáért, a „nagy ugráshoz”. Tehát valamit akarunk csinálni, amiről nem tudjuk pontosan, hogy micsoda is az. Menekülve a múlttól, lerombolunk mindent. Isten őrizzen, hogy az elmúlt másfél éven bármit számon kérjek, mert rövid idő, de a parlamenten a szélkakason kívül, amit oda ráépítettek, itt még egy rendes építmény nem épült fel, egyelőre itt lebontottak, bezártak üzemeket. Én értem, hogy ezt valószínűleg meg kell csinálni, de itt vesztesek vannak, valószínűleg százezres nagyságrendben, és egy értelmiséginek az a feladata, hogy amikor már százezeres nagyságrendben pusztulnak egzisztenciák, akkor legalább ne érezze nagyon jól magát.

## Szalai Júlia

Én azt hiszem, úgy látom a világot, hogy annak ellenére, hogy nagyon fontosnak tartom, hogy mit csinál a törvényhozás, nem azonos az, ami ebben a társadalomban történik, a törvényhozással, továbbá a törvényhozás is elég sok háttérfolyamatból áll, ami érdekes, azért azt hiszem, és nemcsak a parlamenti beszédekből, épül azért egy szakszerűség, mondom én, aki nagyon sokszor dühöngök azon, ugyanúgy, mint már sok mindenki más is ebben a teremben, hogy minden milyen szakszerűtlenül megy, de főleg semmiképp nem vennék magamra egy olyan vádat, hogy amikor vesztesek vannak, akkor én el szoktam fordítani a szememet. Ez nem így van. Nem óhajtánék egy olyan szerepkörbe kerülni, hogy én vagyok a hurraóptimista és mindenki mást lefrusztráltozok. Viszont azért talán mégis érdemes észrevenni és lehet abból is építkezni, hogy mi mindent bekkelték ki itt az emberek, és mi minden történik egészen máshogy, mint ahogy várnánk. Erről próbáltam egy-két adalékot mondani. Először is sorra-rendre a gyárleépítések és bezárások, hogy egy kicsit a szakmámhoz közeli területekre evezzek, beigért nagy elbocsátásokkal járnak, és sorra-rendre kisebb elbocsátások lesznek belőlük, és nem azért, mert megalkuvás van, hanem azért is, mert közben egy sor au-

tomatikus lebomlási folyamat is zajlik. Magyarországon a privatizáció nem indult el, ezzel szemben két év alatt hétszázból huszonnyolcezer számú kft. lett, ami nem azért lett, mert ennyi kisvállalkozó van, hanem mert bomlik le magától ez az egész szisztéma. Magyarországon tavaly behuhogták nekünk, hogy különösen elképesztő munkanélküliség lesz az elmúlt év végére, aztán nem lett akkora, és akkor már ennek az évnek a negyedére, és tulajdonképpen most néhány közgazdász aggodalmat fogalmaz meg, hogy nem akkora a munkanélküliség, miközben tudjuk, hogy tetemesen nő. Tovább huhogtak azon, hogy a nők lesznek munkanélküliek és végképp veszélybe kerülnek. Az összes munkanélküliségi adat azt mutatja, hogy a munkanélküliek kétharmada férfi és egyharmada nő, miközben az elbocsátottak között nagyobb számban vannak. Félreértés ne essék, nem arról beszélek, hogy nincsen szegénység – magam azt kutatom és foglalkozom vele –, hogy nincsen iszonyú veszélye egy társadalmi dezintegrációnak, foglalkozom vele és tudom ezt. De azt gondolom, hogy túlságosan arra célzódik itt mindenféle ösztűz, hogy mi zajlik, és mi állandóan ugyanabban a játékban, ahogy ez régen is zajlott, a politikusokat szeretnénk figyelmeztetni, és úgy fogalmazzuk meg az értelmiségi dolgunkat, minthogyha a politikusokkal lenne egyedüli dialógusunk: én ezt unom, egyszerűen unom, nem látok benne különösebb fantáziát, viszont nagyon élvezem annak a felfedezését, hogy a magyar társadalom mi mindent csinál azon kívül, hogy a politikával foglalkozna. És én ettől, alapvetően ettől nem vagyok frusztrált.

## Bulányi György

Én katolikus pap vagyok. Négy kérdésem van. És a négy kérdés után, melyek provokatívak, egy vígasztaló mondatom is lesz majd.

Első kérdésem: Beszélhetünk-e elsikkadt forradalomról, ha a korábban kiváltságokat élvezők továbbra is élvezik kiváltságaikat?

Második kérdésem: Osztható-e társadalmunk az alábbi négy csoportba? Első: a volt párttagok, felülvényesülők. Második: a volt rendőrségi besúgók és ennek révén érvényesülők. Harmadik: besúgást nem végzők és ennek folytán alulérvényesülők. Negyedik: ellenálló áldozatok és ennek folytán ma is létminimum alatt élők?

Harmadik kérdésem: Jól gondolom-e, hogy a politikai hatalmat a volt párttagok átadták a volt rendőrségi besúgóknak, a gazdaságát megőrizve maguknak? És jól gondolom-e, hogy ennek következtében biztosan nem lesz ebben az országban se számonkérés, se rehabilitáció, mert ha véletlenül lenni akarna, ebben a pillanatban a volt párttagok előkereshetnék a besúgók listáját és megakadna a folyamat? Jól gondolom-e, hogy ily módon biztosítottak látszik a ma és tegnap itt annyiszor elhangzott átmentés, konzervativizmus, bármelyik politikai párt kerül is kormányra?

S végül a negyedik kérdésem: Lehet, hogy naivitás. Feltételezhető-e, hogy a társadalomnak a nagyobb fele nem volt rendőrbesúgó (az egész társadalomra, nem a papokra gondolok, mert ott úgy tudom, hogy 80%). Nem áll-e fenn a komoly lehetősége vagy veszedelme annak, hogy a fentiek kö-

vetkeztében társadalmunk mára érdektelenné vált, mondjuk, 70%-a alkalmas, esetleg karizmatikus vezetőre téve szert mégis csak pótolja az elmaradt forradalmat? Ez a négy kérdésem.

A vígasztaló mondatom pedig az, hogy ha valaki nagyon el van keseredve e társadalmi körülmények miatt, tegyen látogatást egyházunkban, és azonnal fölvidítónak érzi majd ezt az egyházon kívüli társadalmi valóságot.

## Örkény Antal

Én nem hiszem, hogy tudok válaszolni a kérdésekre, csak félttem a konferenciát, hogy deklaratív kijelentésekké fog átmenni a végén ahelyett, hogy a kiindulóponttal foglalkoznánk, hogy mi történt, és hogy értelmezzük a dolgokat. Szalai Júlia körkérdésére, úgy gondolom, hogy nem tudok választ adni. Döntsük el, hogy politikai gyűlést vagy inkább tudományos konferenciát tartunk.

## Krausz Tamás

Elnézést, én majdnem biztos voltam abban, hogy a politikai síkra megy át az egész vita, ugyanis tapasztalataim szerint negyedórán tudományos előadást tartani nem lehet, vagy csalás történik. Itt egész egyszerűen tudomásul kell vennünk, akik válaszolunk, hogy ezeket a kérdéseket, amelyeket fölvetnek, olyan síkon próbáljuk megválaszolni, amilyen síkon megfogalmazták. Sehol Kelet-Európában olyan rendszerváltás nem megy végbe, hogy ki tud cserélődni az egész régi privilegizált réteg, aminek egyszerűen az az oka, hogyha lecserélnék ezeket a régi privilegizált, vagy privilegizáltaknak tekintett embereket, akkor nem maradna senki, akik irányíthatnák a termelést, akik irányíthatnák az egyetemeket. Le lehet az egész régi gárdát cserélni, akár az oktatásban, akár a termelésben, de annak olyan következményei vannak, amelyekkel józan ember nem kíván szembenézni. Azt hangsúlyoztuk, hogy mindenütt „leépülés” van. A mezőgazdaságban, az iparban, mindenhol, ezért szerintem most nem az csak a kérdés, hogy ki legyen az új privilegizált, az új kapitalista, ki legyen az új tulajdonos. Bár minden erre egyszerűsödik le, és félsz, hogy az ön kérdése mögött is ez van, és Csurka úr is ezt szokta fölvetni. Ez nem működik. Szalai Pál az ön kérdésére tulajdonképpen megválaszolt, meg Seres kolléga is tulajdonképpen megválaszolt, amikor azt mondta, hogy egyenlő esélyeket kell biztosítani a társadalom egészének a tulajdonszerzésben. Ez az egyetlen lehetőség, hogy nem keletkeznek új privilegizáltak, ez az egyetlen lehetőség, hogy rendszerváltás lesz Kelet-Európában. A szónak abban az értelmében, hogy forradalom lesz. Itt megfogalmazódtak szkeptikus álláspontok, én sem hiszem, hogy ilyen értelemben Kelet-Európában forradalomról lehetne szó. Sajnos akárhogy vesszük, Rákosiék is abba a hibába estek bele, hogy azt hitték, hogy a nép leváltható.

## Szalai Júlia

Én se tudom megállni, hogy ne reagáljak, és egy élménnyel szeretnék reagálni. Úgy adta a sors, hogy a múlt héten együtt voltam cseh értelmiségieknek egy csoportjával, akik a Chartában tevékenykedtek és abszolút aktív részesei voltak az elmúlt húsz esztendő megnyomorítottságának, és a mai fő félelmük az ügynökösdi, ami ugye, mint tudjuk, Csehszlovákiában meglehetősen előrehaladott kérdésfeltevésé vált, olyannyira, hogy tizenöt parlamenti tagot sikerült már a parlamentből eltávolítani. És ezeknek az embereknek a legfőbb félelmük az, hogy miután nem tudható, hogy kire milyen alapon süthető rá, hogy ügynök volt, tulajdonképpen az egész dimenzió fölvetése – azért mondtam, hogy itt ellenzékiekről van szó – az egész dimenzió fölvetése csak a retteget termelte újjá, és egy ellenőrizhetetlen politikai fegyvert dobott be a köztudatba, ami megjelent nálunk is az elmúlt napokban a sajtóban, és azt gondolom, hogy egy veszélyes folyamat indult el.

## Nagy Jenő

Ami a spicliket illeti, a demokratikus ellenzéken belül, amely elég szűk csoportot alkotott és mindent megtett azért, hogy ilyen szűk maradjon, azt hiszem elég sok spicli volt, ma már nem is tudom, hogy kik, nem is érdekel, nem is foglalkozom vele. Nem is jönnek már hozzám, abból gondolom. Nem ezekkel van a legnagyobb probléma. A probléma azokkal van, akik nem voltak spiclik, de mégis objektíve felkínálták magukat erre a hatalmi szerepre, tehát mintegy tálcán kínálták a kommunista hatalomnak, hogy ők nagyon békésen leülnek tárgyalni, csak a hatalom a fontos a számukra. Eszméket cserélnek pár év alatt, ha kell, a reformkommunizmustól a vad kapitalizmusig. Tehát tulajdonképpen ezt látom én a nagyobb problémának, és azt, hogy hogy tudjuk magunkat ezektől a pártoktól megvédeni. Én a lapcsináláson tudom lemérni, hogy mit jelent ma valamit vállalkozni, lapot csinálni, úgy, hogy az embernek tőkéje sincsen, egyik párthoz sem akar kapcsolódni, sőt a legtöbb párt, a nagy pártok, talán leginkább az SZDSZ, annyira képesek uralni, befolyásolni a sajtót, hogy ezáltal még az elmúlt három évben a szamizdatosokkal még egy beszélgetés nem készült. Ezek apróságok, mondjuk így a dolognak a jellemzésére. Az alapítványokat pártok uralják, a nagy pénzes alapítványokat. Tehát nagyon nehéz a civil társadalomnak megszerveznie magát, és gondolom, a független sajtót életben tartani ilyen körülmények között, az lenne a dolgunk, hogy erre tegyünk kísérleteket. És ezt jókedvűen tegyük, ne frusztrálva tegyük, mert ez egy örömteli dolog, hogy az ember a maga ura, azt csinál, amit szeret, és nem kell magát eladnia se a tőkének, se semmilyen hatalmi csoportosulásnak.

## Sükösd Miklós

Feltennék itt két kérdést Csepeli György és Örkény Antal tanulmányáról, és csak osztani tudom azt a figyelmeztetést, amit Örkény Antal fogalmazott meg, hogy ez egy elemző jellegű, és nem politikai deklarációkat gyűjtő összejövétel. Az egyik kérdés amit a kutatásokról szeretnék feltenni, az az, hogy miért döntöttek úgy, hogy három értékrendet különítenek el a magyar társadalomban. Ezt az általuk „kripto-szocialistának” nevezett csoportot, másodikként a „habozó liberálisokat” és a „valódi liberálisokat”. A kérdésem az, hogy a nemzeti identitás egész jelenséggőre, és az ezt a jelenséggőrt képviselő csoportok hol maradtak ebben a kategóriarendszerben?

A másik kérdés Csepeli György egyik megfogalmazására utalna, ahol azt mondta, hogy a nőekkel kapcsolatos társadalmi értékekben olyan tömeges változás zajlott le Magyarországon, ha jól értettem, az elmúlt évtizedekben, amiről a politikai diskurzus ma nem vesz tudomást. Ezt a kérdést érintette Seres László előadása is, és ezért kérném, hogy egy kicsit fejtsétek ki bővebben, hogy mire gondolatok itt.

## Örkény Antal

Az első kérdésemre nagyon pragmatikusan tudok válaszolni. Amint jeleztük, ez egy vizsgálatnak az elővizsgálata. A kérdés mögött rejtőző kritika teljesen jogos. Úgy gondoljuk, hogy egy teljeskörű nagy mintával a vizsgálatnál sokkal finomabb bontást tudunk elérni.

## Csepeli György

Teljesen egyetértek Krausz Tamással. Tizenöt percben tényleg csak gyónást, vallomást vagy szerelmi reményeket lehet elmondani, tudományos előadást nem, így pont lemaradt az az oldal, ahol azt próbáltuk volna elemezni, hogy jóllehet, töredékes az adatbázis, de amikor kereszteztük ezt a három tulajdonképpen teljesen önkényes kategóriát a pártválasztással, akkor az derült ki, hogy ezek a „kripto-szocialisták” tulajdonképpen az MDF szavazótáborát alkotják, illetve azok, akik nem veszik a fáradságot arra, hogy elmenjenek egyre nagyobb számban a különböző szavazóhelyiségekbe, inkább otthon maradnak és kertészkednek, vagy éppen éhen halnak. Ami a liberálisokat illeti, azok konzisztensek. Aki liberálisnak vallja magát testestül-lelkestül, az SZDSZ-párti és SZDSZ-étteremben eszik és ennek megfelelően él és dolgozik, vagy Fidesznek megfelelően. A Szocialista Párt szavazói egyáltalán nem a redisztribúció proletárjai közül kerülnek ki, hanem valahogy meghasonlott lelkek, mert egyfelől liberálisak is, másfelől meg a központi elosztást is szeretik, de lényegében véve azt a fajta tényleges szociáldemokrata potenciált, amiről Szelényi Iván szokott beszélni, és amely ebben a társadalomban érzésem szerint megvan, azt egyetlen egy párt sem képes megszólítani. Fischer György, remélem, nem sértődik meg, hogy Pet-

rasovits Anna és az ő pártja az ilyen értelemben véve tulajdonképpen a politikai hullaházba való és nem pedig egy tényleges modern politikai élet színpadára.

A nővel kapcsolatos kérdés érzésem szerint rettenetesen fontos, sokkal fontosabb, mint mi, férfiak ezt gondoljuk. Most elég hosszú ideig voltam Amerikában, és láttam, hogy a legvadabb konzervatív politikusok is kénytelenek megállni azon a ponton, hogy abortusz. Azért, mert ezek a legvadabb konzervatív politikusok már a nők. És ők nagyon jól tudják, hogy miről van szó. Mi férfiak rettenetesen ki lehetünk képezve, de hogy mit jelent terhesnek lenni, nem kívánt terhesnek lenni, hogy mit jelent szülni, azt nem ismerjük, szerencsénkre vagy balszerencsénkre, nem tudom, majd a jövő megállapítja. Szexológusok nincsenek köztünk. Ezt nem ismerjük. Én azt tartom tragikusnak, hogy az a fajta női identitás, amely nem a miáltalunk definiált női identitás, hanem úgy, ahogy ők akarják magukat definiálni, természetesen velünk együtt, várhatóan, ez egyszerűen nincs jelen a politikai diskurzusban, szó szerint így is mondtam az előadásban, nincs jelen a parlamentben, nincs jelen a publicisztikában, nincs jelen a televízióban. Ez érzésem szerint a jövőnek lesz egy új dimenziója. Az igazán érzékeny választásszociológiai vizsgálatok kimutatják, hogy ez az a kategória, ami igazán működik. Mind a két pártnak, az MDF-nek is meg az SZDSZ-nek is tulajdonképpen középosztályi bázisa van, de mégis az MDF-re a nők szavaztak, az SZDSZ-re a férfiak szavaztak inkább. Ezen el kell tudni gondolkodni, jöllehet nagyon inkonzisztens a dolog, mert én a nők helyében nem az MDF-re szavaztam volna, de hát kinek az Antall József, kinek a Kis János, ebbe nem lehet beleszólni. De abban a pillanatban, amint majd láthatóvá válik az MDF keresztény dogmatikus arca, az lesz az utolsó szög szegény MDF koporsójába.

## Seres László

Egyetlen egy dologra szerettem volna még reflektálni, mert tényleg említettem a nőkérdést. Azért említettem az úgynevezett nőkérdést, mert ez nem nőkérdés, hanem úgy gondolom, hogy minden társadalom minőségéről, szabadságfokáról az mond a legtöbbet, hogy a nőknek milyen a társadalmi státusuk és nemcsak a nőknek, hanem az úgynevezett szexuális kisebbségeknek. Ezt lényegesebbnek érzem, mint azt, hogy a gazdaság hogy néz ki, az államstruktúra hogy néz ki. Szerintem minden társadalomban a lényeg az a hálózatokban zajlik, tehát az, hogy milyen normák alapján történik a szex, mi zajlik le az emberek fejében akkor, amikor érzékiségre gondolnak, mert ez teljesen elvisz a hatalom kérdéséhez. Magyarországon nincs nőmozgalom. Nagyon el tudom képzelni, hogy nem is lesz, mert a piacgazdaság egy új diktatúrát, egy új elvárt normarendszert fog létrehozni, ahol egyszerűen nem lesz helye azoknak a mély, nagyon mélyre vezető kérdéseknek, amiket például a feminizmus vagy a 68 utáni új nőmozgalom föltesz. A nőmozgalom alapvetően megkérdőjelezi azt a hierarchiát, amit a férfitársadalom jelent. Van aki azt mondja, hogy a férfiak egy külön uralkodó osztály. Ebben na-

gyon sok logika van, és úgy gondolom, hogy ha Magyarországon jobban elterjedne például a feminizmus vagy azok a gondolatok, amiket a nők, hogyha öntudatosabbá válnak, föltesznek, akkor az nagyon sok mindent megrengetne. Nemcsak a vallást rengetné meg, nemcsak az egyházak helyzetét rengetné meg, hanem egy nagyon-nagyon humánus demokratizálás felé vinné a társadalmat, és ez egyáltalán nem érdeke semmiféle hatalomnak. Ezért nem tartom véletlennek azt, hogy nincs nőmozgalom. Van a feminista Hálózat, de nagyon kevesen vannak. Említettem még a szexuális kisebbségeket. Ez is kulcskérdés. Tehát az, hogy például homoszexuálisok, biszexuális emberek hogyan élnek egy adott társadalomban. És nem az a lényeg szerintem, hogy tolerancia legyen, mert a tolerancia az egy hatalmi kifejezés. A többség tolerálja a kisebbséget. Nem erről van szó, hanem a feltétel nélküli akceptálásról, tehát hogy én ilyen vagyok, jogom van olyannak lenni, amilyen vagyok. És ezt mindenkinek kötelessége elfogadni, mert a saját normáimat nem kényszerítem senkire, de ugyanezt várom el a többségtől is. A többség-kisebbség elvét egyébként nem becülöm túlságosan sokra, mert a mindenkori többség egyrészt változik, másrészt a többség nevében lehet mindig diktatúrát gyakorolni mások fölött.

## Fischer György

Végre hosszú szünet után ismét egyetérthetek Csepeli Györggyel.

A szociáldemokrata potenciálról annyit jegyeznek meg, hogy közvéleménykutatók – és azt hittem, hogy Szalai Pál előadása erről fog szólni – 1989-ben még úgy találták, hogy az emberek több mint fele, majdnem 60%-a azt mondta, hogy a szociáldemokrata típusú társadalomban élne szívesen. Ehhez képest a baloldali pártok katasztrofális vereséget szenvedtek a választásokon.

Én mint egy tönkrevért és azóta botrányokba fulladó párt bukott politikusa igazán rosszkedvű lehetnék emiatt, és mondhatnám azt, hogy nem történt semmi, és ami történt az is ellenforradalom volt. De én nem ezt gondolom. Én, szemben a ma megszólalók jelentős részével úgy gondolom, hogy nagyon sok minden történt. Itt kialakult egy polgári demokrácia. Ez pedig – ha jelenleg nem is tökéletes – fejlődőképes rendszer. Szemben az ezt megelőzővel. Amennyiben pedig a pártdemokráciát szidjuk, akkor el kéne gondolkoznunk azon, hogy létezik-e demokrácia pártok nélkül? Azt gondolom, és itt vitatkoznék sokakkal, akik itt ma megszólaltak, többek között az általam nagyra becsült Szalai Pállal is, hogy nem nagyon volt rá mód az átmenet során, hogy tömegmozgalmakat generáljon a politikai elit. És mivel erre nem volt mód, nem volt más megoldás, mint leülni tárgyalni egymással a politikai eliteknek és létrehozni azokat a kompromisszumokat, kerekasztalokat, paktumokat, amelyeket Szalai Pál olyannyira kárhoztat.

A másik kérdés, hogy hova tűnt ez a szociáldemokrata potenciál, amiről beszélek? Azt hiszem, hogy erre is tudunk választ adni. Közvéleménykutatások alapján valóban – és itt Csepeli Györggyel megint egyet kell értenem – ezek az emberek tavaly tavasszal az MDF-re szavaztak. Az a társadalmi ré-

teg, amelyet úgy elméletileg a szociáldemokrácia bázisának tudhatnánk, tehát a jólképzett szakmunkások, a városi középrétegek, ezek MDF-szavazók voltak, nagy zömükben. Ma pedig vagy politikai apátiába süllyedtek, vagy Fidesz-szavazóvá váltak. Most éppen Fidesz-szavazók. Hogy egy év múlva mik lesznek, azt nem tudom. Valóban itt van egy tántorgó tömeg, amelyik nem találja a saját pártját, nem nagyon bízom benne, hogy a szociáldemokrácia az elkövetkező tíz-húsz évben talpra áll Magyarországon, és ezek az emberek minden bizonnyal továbbra is tántorogni fognak valamiképpen.

A kérdésem pedig Krausz Tamáshoz szólna. Miért gondolja azt, hogy az állam nélküli, dezetatizált szocializmust a 60–70-es években találták föl? Amikor meggyőződésem szerint ezt már a II. Internacionálé egyes teoretikusai feltalálták a századfordulón.

## Krausz Tamás

Két kérdésre szeretnék reagálni. Én csak annyit mondtam, hogy Magyarországon a deetatizált szocializmus koncepciója a 60-as években formálódott meg, jöllehet forrásai Lukácsnál és másoknál megvannak 1919-ben, illetve 1919 után és még korábban. De eredendően még Marxtól – nem tudom, ki lehet-e még mondani Marx nevét, a múltkor a Közgazdasági Egyetemen is ki lehetett. Ez eredendően egy marxí gondolat. Odáig újra vissza kell menni, és erről a 60–70-es évek fordulóján kibontakozó gondolatokról szerintem itt Vajda Mihály autentikusabban tud beszélni, hiszen ő részese volt ennek a Lukács által kezdeményezett marxista reneszánszkísérletnek. Ma ő máshol áll, de attól ő még részese volt ennek a fejlődésnek, és én ezért őt az akkori tevékenysége alapján továbbra is nemcsak hogy nagyon tisztetem, de nagyon sokat tanultam tőle. Ez az egyik, és ezt elemezni kell. Ez egy szaktudományos probléma. Itt lezárnám.

Ami szintén tudományos kérdés, és a magyar és kelet-európai szociáldemokrata vezetők ezt nem veszik figyelembe, hogy sehol Kelet-Európában tisztán értelmiségi úton, felülről a szociáldemokrácia nem jött létre mint politikai párt. Nem véletlen, nemcsak Magyarországon sikertelen, ugyanolyan fiatal ember, mint te, Oleg Rumjancev a Szovjetunióban – és panaszkodik, hogy ne adj’ isten, hogy a munkások az ő szociáldemokrata pártjába mennének, pedig őnála tisztábban senki nem képvisel szociáldemokrata értékeket. Ez senkit nem érdekel. Szociáldemokrácia Magyarországon csak akkor lesz, ha a szakszervezetek felől jön létre. Sehogy máshogy. Kettő. Akár tetszik ez nekünk, akár nem, ezek az állampártok egy csomó mindent a nyugat-európai szociáldemokrácia feladataiból kelet-európai módra és kelet-európai lehetőségek szerint részben legalábbis megoldottak. Ezt figyelembe kell venni, itt nincs mese. Nézd meg, mit követel még a mostani legújabb német szociáldemokrata program – lehetőleg teljes foglalkoztatottságot, elvileg elutasítja a munkanélküliséget, amivel én egyetértek természetesen. Más kérdés, hogy nem követel egy nagyon fontos dolgot, mert ezzel saját létalapját szüntetné meg, nem fordul totálisan a kapitalizmus ellen, tehát nem hirdeti meg a dezetatizálást. Azt, ami egyébként – veled egyet-

értve – az eredendő szociáldemokrata hagyományban benne van. De pont ezt az egy követelést hagyják figyelmen kívül. Itt érdekek vannak. Elit-érdekek, speciális csoportérdekek, de hát ezt te jobban tudod, mint én, mert ez belülről látható, hogy a politika hogyan működik, hogyan darálja föl az egyik elit a másikat akár egyetlen politikai párton belül is. Tehát vagy a tömegdemokrácia intézményei fejlődnek ki, vagy marad az elitpolitizálás, akkor pedig akármit csinálunk, itt szociáldemokrácia meg tömeges baloldal nem jön létre Kelet-Európában. Ez tényleg nem politikai kérdés, hanem lehetőségeknek a számbavétele. Tehát e két döntő ok miatt a szociáldemokrácia vagy valami a liberalizmus és a keresztény nemzeti – hogy mondtad? – utópia? vagy zűrzavar? között nem jön létre valami harmadik. Pedig valahol ilyen szükséglet a társadalomban benne van.

## Garai László

Azt a kérdést szeretném újra feltenni, amit körülbelül egy órával ezelőtt Szalai Júlia már feltett. Mitől vagyunk frusztráltak? Azért szeretném ez feltenni, mert talán nem mindenki tudja, hogy a frusztrációhoz nem szükséges, hogy tudatában legyünk az okának, elégséges, hogy legyen neki oka. Na most a tudatunk hosszú idő óta tele van olyan fontos tudnivalókkal, mint például, hogy milyen nagyszerűek vagyunk mi magyarok és milyen ámultan tekint ránk az egész világ, mióta Horn Gyula kinyitotta Sopront. Újra meg újra olvashatunk újabb adalékokat ehhez: például olvashatjuk, hogy mindannak a tőkének, ami egyáltalán ebbe a térségbe jön, a fele Magyarországra jön. Ritkán teszik hozzá, hogy ez háromszáz millió dollár volt tavaly, és ritkán számítják ki, hogy ez nemzeti adósságunknak majdnem másfél százaléka, bizony! Tehát mondom, nem kell, hogy tudatában legyünk ezeknek az összefüggéseknek, elég, hogy legyenek. Egy friss tapasztalatom téteti fel velem ezt a kérdést, és ezt szeretném egészen röviden – mert tulajdonképpen több szót nem is érdemel, de ennyit igen – elmondani. Két nappal ezelőtt egy gyógyszergyár képviselőjében felhívtak engem Bécsből. Valószínűleg gazdaságpszichológusként kerültem a képbe. Ismeretlen volt az illető, aki felhívott. Magyarul beszélt. Azt mondta, hogy egy kétnapos konferenciát terveznek abból az alkalomból, hogy legyártottak egy nagyon fontos szérumot, és szeretnék, hogyha ennek ebben a térségben is híre menne. S most pontosan idézem az ő megfogalmazását. Azt mondta, arra gondoltunk, hogy érdemes volna a *döglött országok* közül is talán Csehszlovákiát és Magyarországot meghívni. Hát kérem szépen, úgy gondolom, hogy a frusztrációhoz ez a két tényező és a köztük levő diszkrepancia talán hozzájárul. A kérdésem – mert tudom, hogy kérdést kell feltenni, nem pedig választ – a következő: hát nem így van?

## Örkény Antal

Válaszok egy mondattal. Szerintem nem így van. És egyetérttek Fischer György hozzászólásával, hogy van a dolognak egy másik nézete is, és ezért én egyáltalában nem vagyok frusztrált.

## Bozóki András

Néhány megjegyzésem és néhány kérdésem van. A pesszimista értékelésekkel szemben szeretnék csatlakozni Örkény Antalhoz és Szalai Júliához, abból a szempontból – s ez egy szubjektív megjegyzés –, hogy nekem az elmúlt 2-3 év végül is életem legboldogabb időszaka volt, egy kitárulkozás, egy nyitás olyan helyzetből, amikor nem lehetett megszólalni, nem lehetett írni és nem lehetett a véleményt szabadon, őszintén kifejezni. Ehhez képest azt hiszem, hogy lényeges különbség állt be. Ez az egyik. A másik megállapításom, vagy észrevételem, hogy mint ha a rendszerváltás fogalma nem lenne elég tiszta, sőt talán zavaros lenne. Ez tűnt ki számomra az előadásokból. Szerintem a rendszerváltásnak többféle szintje, többféle síkja van. Lehetséges, hogy *politikai* rendszerváltás, amikor egy választás nélküli lehetőségből egy választásos lehetőség, egy pártdemokrácia alakul ki, egy többpártrendszer, parlament, képviselők és a többi. Úgy érzem, hogy a rendszerváltásnak ez a szintje megvalósult. Van azonban egy másik szintje is, a *gazdasági és társadalmi* szintje. Ezen a szinten természetesen nem valósult meg a rendszerváltás, illetve talán elindult, de ezt is jóindulattal lehet csak mondani. Úgy gondolom, hogy ha ezeket nem különítjük el, akkor abba a csapdába eshetünk, hogy nem tudunk különbséget tenni diktatúra és demokrácia között, és elfelejtjük azt, hogy tulajdonképpen milyen rendszerben éltünk korábban. Ezt a megjegyzést szándékosan nem Seres Lászlónak címzem, hiszen az ő álláspontja teljesen tiszta és világos. Anarchista nézőpontból természetesen a demokrácia és a diktatúra egyaránt uralmi formák, és lényegtelen, hogy a többség vagy a kisebbség nevében történik ez, a lényeg az uralom fogalmán van. De azok, akik nem anarchistának tartják magukat, mint talán Szalai Pál és Krausz Tamás, kíváncsi vagyok az ő véleményükre ezzel kapcsolatban. Tudniillik úgy gondolom, hogy gazdasági demokrácia, amiről szó volt, nem nagyon fordult még elő. Egyes történelmi pillanatokban előfordult; előfordult a közvetlen demokrácia igényével párosulva Spanyolországban, 36-ban, a barcelonai munkások sztrájkjánál, a spanyol forradalom idején, bizonyos történelmi pillanatokban, 56-ban Kronstadtban, és Nicaraguában, tegyük föl, de úgy néz ki, hogy hosszú távon nem tudott működni, tehát a gazdaság logikája nem a demokrácia, hanem a hatékonyság, a profit. Ez az egyik megjegyzésem és kíváncsi vagyok a hozzászólásokra.

A másik kérdésem Szalai Pálhoz szól, aki Grósz Károly nevezetes 1988. november 30-i beszédét idézte, azt a bizonyos sportcsarnoki beszédet, amitől tényleg kinyílt a bicska az emberek zsebében. És azt mondta, hogy akkor lehetett volna valamit csinálni, akkor lehetett volna *forradalmat* csinálni. És utána jött helyette az Ellenzéki Kerekasztal, amikor az elítéltek megegyeztek.

Hát persze, az elitek csinálták, de hát a társadalom nem akart forradalmat csinálni. Nézzünk ezzel szembe. A társadalom nem ment ki 88 decemberében az utcára, nem akarta megdönteni a Grósz-kormányt erőszakos, vagy erőszak nélküli eszközökkel. Passzív volt a társadalom 1988 decemberében éppúgy, mint később, vagy előtte. Tehát ezek után, mivel ez nem következett be, az alternatíva az volt, hogy valamilyen elites, megegyezésem, paktumos úton megváltoztatjuk-e a rendszert, megváltoztatják-e a rendszert, vagy nem? Az lett volna a kérdés, hogy az marad, ami volt, az a Grósz–Németh-féle felbomlóban lévő posztkommunista, vagy a posztkommunizmus felé haladó rendszer, vagy pedig legalább a politikai szintű, legalább a pártpolitikai szintű változás bekövetkezzen-e. Ebből a szempontból szerintem az Ellenzéki Kerekasztal, s az úgynevezett új és régi politikai elitek nagyon hasznos és történelmi szerepet játszottak, hiszen csúnya divatos szóval szólva lemenedszelték a rendszerváltást a társadalom feje fölött. E tény megállapításában tökéletesen egyetértek Krausz Tamással és a többiekkel is. A kérdés az, hogy jobb-e így vagy rosszabb, mintha nem történt volna?

És végül egy terminológiai kérdéshez szeretnék hozzászólni. Azt mondta Krausz Tamás, és igaza van, hogy az elmúlt időszaknak kommunizmusként való leírása tényleg problematikus, és úgy kellene leírni az elmúlt rendszert, ahogy az elmúlt rendszerben használták az emberek a fogalmakat, tehát írjuk le államszocializmusként. Dehát az államszocializmus kifejezést az elmúlt rendszer nem használta magáról, ez egy tiltott kifejezés volt. Szocializmusról beszéltek mindig. Az államszocializmus kifejezés magyarországi forrásvidékét valahol én a Konrád–Szelényi-könyv körül látom, amiben egy redistributív koordinációról volt szó, és aztán Kornai a *Hiányban* bürokratikus koordinációról beszélt, tehát innen jött az államszocializmus legújabb koncepciója. Na most, a szocializmusnál szerintem azt is meg kell különböztetni, hogy *ideológiáról* beszélünk-e, vagy *rendszerrel*. Hogyha ideológiákról beszélünk, akkor rengeteg féle szocializmus van. És nem egy közülük nagyon szimpatikus, és ezek élni is fognak, nagyon fontos szerepet töltenek be minden társadalomban. Nemcsak a marxista, rengeteg árnyalat, az új baloldali, alternatív, liberális szocializmus stb. Viszont hogyha *rendszerrel* beszélünk, akkor a szocializmus mint megvalósult szocializmus, mint létező vagy létezett szocializmus az államszocializmus volt. Más formában tartósan nem tudott megmaradni. Ennélfogva az államszocializmus kifejezésről az a bolond jut eszembe, aki mindent kétszer mond. A szocializmus mint rendszer, államszocializmus volt. Akkor miért nem használjuk azt a *szocializmus* kifejezést, hogyha a rendszerrel beszélünk? Ezt tautologikusnak érzem és ezért szükségtelennek.

## Szalai Pál

Azért próbálok meg válaszolni, mert Bozóki András nekem is felvetette a kérdéseket. Az egyik, ami össze is függ az utolsóval, a szocializmus kérdésével, a gazdasági demokrácia kérdése. A világon nagyon sok gyár működik ezen az alapon, hogy a munkások, a dolgozók részt vesznek a gyár pro-

filjának, piaci struktúrájának, termelési szerkezetének a kialakításában. Nem mondom azt, hogy ezt egy pillanat alatt meg lehet csinálni, nem tudom hogy sikerült volna, ha az, amit 56-ban a munkástanácsok akartak, vagy hogy nem sikerült volna. Ezt ugye a történelem nem engedte meg kipróbálni. Ugyanez a helyzet Lengyelországban, ahol valamikor a Szolidaritás ugyanezt akarta. Most már a Szolidaritásra a saját édesanyja sem ismerne rá, de azért az, hogy ezt a megoldást eleve ki kell kizárni, és hogy mindent lehet, csak ezt nem, ez azért talán még se megy. Márpedig az MDF–SZDSZ paktumból ezt mesterségesen kizárták, és azóta is mindent megtesznek azért, hogy minden legyen, csak ez ne. Amint leszögeztem, a politikai baloldalhoz sorolom magamat, aminek az érzésem szerint ez alkotó része. Mi hajlandóak voltunk minden elgondolásunkat revízió alá venni. A kommunista párt által képviselt álláspontot én sosem vallottam, de mindenben, amit az általam autentikusnak tekintett baloldal is vallott, én legalábbis hajlandó vagyok gondolkodni. De az ellenfeleinknél ezt az önrevízióra való képességet nem látom. Ők egyszerűen csak kijelentenek. Nem vitatnak meg semmit és minket a történelem szemétdombjára kívánnak küldeni. Lassan ott tartunk, hogy minden rossz már a chartista mozgalmakkal elkezdődött. Körülbelül ez ma Magyarországon az álláspont, és akkor az ember természetesen azt mondja, hogy na de ezt már nem, mert már személyi integritásom miatt sem vagyok hajlandó most mindenfajta, akár piacgazdálkodási, akár nacionalista diktátum előtt hasravágódni. Ide kapcsolódik az is, hogy jobb-e most, vagy rosszabb. Hát természetesen jobb. Amikor az MSZMP kiplakatfrozza, hogy na és most jobb?, és minden rossz úgy össze van válogatva, munkanélküliség, masszázsszalón és a kutya füle és nem tudom micsoda. És akkor azt mondom, hogy mindennek ellenére mégis jobb, mert ha egy társadalomban az ember nem írhatja le szabadon a véleményét, akkor az a társadalom annak van kitéve, hogy nem tudja önmagát korrigálni. De a dolognak van egy szociálpszichológiai oldala, és az ma kétségtelenül rosszabb, mint körülbelül 78 óta Magyarországon volt. Én ezt annak tudatában mondom ki, hogy nagyon sokszor félttem abban az időben, hogy elvisznek, börtönbe csuknak meg mit tudom én, ami végül nem lett, mert nem voltunk mi olyan nagyon üldözöttek, ahogy azt ma fel akarják sokan tüntetni, de éppen lehetett volna ez is. De a probléma az, hogy a politikai problémákat aki vitatta, kulturált civilizált módon vitatja meg. Ennek én ma a nyomát sem látom. Ma egyszerűen jelszavakat vagdosnak az ember fejéhez, hogy ez így van, az úgy van, az amúgy van, és ha te nem ezt akarod, akkor biztos te vagy egy nacionalista vagy, vagy egy kommunista vagy, vagy egy antiszemita vagy, vagy egy zsidóbérenc vagy, vagy mit tudom én micsoda vagy. Szóval egyszerűen vita itt nem folyik és ebből a szempontból bizony most rosszabb. A másik kérdés. Akkor, amikor kiderült az, hogy a nép nem támogatja a diktatúrát, és a Grósz által képviselt félig-meddig konzervatív vonalat sem támogatja. Ha megválasztottak volna helyi Nemzeti Bizottságokat, ahogy ez megtörtént 45-ben és ezáltal lehet, hogy bekerültek volna, mint ahogy végül visszakarültek nagyrészt a régi tanácselnökök, de legitim módon kerültek volna vissza és aztán ebből fel kellett volna építeni egy alkotmányozó gyűlést. Ez lett volna a helyes út, nem pedig az, ami történt. Tudniillik sem humanista, sem plebejus megol-

dás nem történt. Ez az, ami hiányzik. Ezért nincs többek között szociáldemokráciánk sem, és nem lehet örökké a szegény Petrasovitsra mindent rákenni, aki nagyon sokat rontott a dolgon, de már ez is unalmas, hogy folyton csak őt szidjuk.

## Krausz Tamás

Én nagyon rövid leszek. A kérdésre azért nem reagálok, András, mert végül is minék nevezzük, majdnem mindegy, ez egy szaktudományos kérdés, és itt ül a teremben Tütő László barátom, aki e problémakörnek egy fél életművet áldozott, érdemes megnézni nála és bekapcsolni a szellemi életbe ezt a gondolatkört is. Ami itt érdekesebb, ahogy itt „megdöntötték” a rendszert. Szóval össz-kelet-európai méretekben úgy látom, hogy nem „döntötték meg” Kelet-Európában ezeket a rendszereket. Ez a „rendszer” a Szovjetunió belülről omlott össze. Azután a Szovjetuniótól kezdve mindenütt összeomlottak. Sajnos nagyon közlőrl láttam itt Magyarországon az összeomlás folyamatát, nemcsak azért, mert nagyon gusztustalan volt. Nem az az érdekes benne, hanem mindenütt az úgynevezett „reformkommunisták”, „megérezve” a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti kiegyezést – Máltán Gorbacsov és Bush megegyezését, nem véletlen, hogy egész Kelet-Európában egyidejűleg zajlott le a rendszerváltás – ennek az összeomlásnak a folyamatában ők megpróbálták a politikai hatalmat az alattuk vagy mellettük létező politikai elitekkel megosztani, és végre valahára azt a gazdaságpolitikai koncepciót megvalósítani, amelyik mindegyik állampártban benn volt. Abból a szempontól persze Magyarországnak élharcos szerepe volt, hogy megfordult a viszony. A 60-as évektől kezdve főleg a magyaroktól vettek át sokat a szovjet közigazdászok, a Brezsnyev-restauráció megállította ezt a folyamatot félig-meddig. Andropovtól kezdve már a szovjetek kezdték a magyar tapasztalatot és a magyar közigazdasági logikát a saját feltételeikre alkalmazni. És az ő egész összeomlási folyamatuk, tehát a szovjet összeomlási folyamat predeterminálta azt, hogy az az óriási történelmi esély, ami az államszocializmus összeomlásából adódott, egydimenziós; sajnos nincs jobb szó rá egyelőre, egy perifériális államkapitalizmus, egy latin-amerikai államkapitalizmus irányába megy el. Mindnyájan annak drukkolunk, frusztráltak és nem frusztráltak, hogy ne ebbe az irányba menjen. Osztozom a polgári szabadságjogok kiharcolása fölött érzett örömmámorban, de figyelmeztetem a tisztelt jelenlévőket, hogy ugyan sajtószabadság van, de a sajtószabadság és ez az egész jog ez csupán egy lehetőséget kínál azok számára, akik meg fogják tudni vásárolni a sajtót, és ez nem mindegy. Ebből a szempontból Seresnek és Zsillének tökéletesen igaza volt, és Szalai Pálnak is. Ez a megvásárolhatóság szabadsága és ez nem ugyanaz, mint a valóságos szabadság.

## Still Mihály

Bozóki úr elmondta kérdésemnek egyik részét. Másik részét a Krausz úrnak, valamint a Szalai úrnak tenném fel. Tisztázatlan előttem a délelőtti és a mai 1956. A Schöpflin úr délelőtt azt mondta, hogy Magyarországon nem volt forradalom. Itt hozzászólás volt, majd később korrigálták egy kicsit ezt a kifejezést. Krausz úr idézte Bill Lomaxot, aki úgy határozta meg, legalábbis a könyvében, hogy 56 az elárult forradalom volt. Szalai úr hivatkozott arra, hogy 48-ban, 18-ban, és 56-ban próbáltunk forradalmat csinálni és mit csináltunk most, mit csinálunk most? Azt látjuk. Tehát a kérdésem, az hogy valójában hogyan értékeljük az 1956-ot ma? Nem Pozsgay szemével. Én úgy gondolom, hogy 1956-ban volt Magyarországon egy forradalom, egy nemzeti forradalom, és ma van egy abszolút nepotizmus, diák-osztálytársi triumvirátus javaslata a kormány fele, melyet a kormány úgy, ahogy van majdnem hogy teljes egészében elfogad. Emiatt mi sokat tenni nem tudunk, ellenzékiek. Tehát szeretném tudni azt, hogy mit lehetne tenni annak érdekében, hogy ne következzen be az, amit Krausz úr említett? Éspedig az, hogy egy robbanás következzen be. Ön is említette azt, hogy nem kizárt a robbanás lehetősége. Ha 1956-nak az értékelésénél egymás között nem tudunk tiszta képet alkotni, akkor nem tudom, hogy tényleg nem lovagolják-e meg azok a személyek, akik – Csoóri szavát idézem – undorral elfordultak a politikától, azok meglövölgölgök, és készenáll a robbanás. A kérdés egyértelműen az utolsó. Szeretném látni tisztán és világosan a 1956-os eseménynek a meghatározását most előttünk.

## Szalai Pál

Hadd próbáljak ehhez néhány szót szólni. Én azt hiszem, hogy 56 meghatározásán ma már nem sok minden fog múlni, de azért azt nem tartom egész véletlennek, hogy a jelenlegi kurzusnak 56 nem valami kellemes örökség, és egyre inkább kezd tőle megszabadulni. Ugyanúgy, ahogy a Kossuth-címerre is „szent” koronát tett, sokkal inkább a Horthy-rendszer 41-42-43-as éveire támaszkodik, mintsem 56 hagyományára. Nem tudom, hogy az, hogy 56-ot így vagy úgy értelmezik, meghatározhat-e valamit ma. Én összetett valaminek tartom, amelyben volt egy liberális demokratikus forradalom a bolsevik totalitarizmussal szemben, volt egy szocialisztikus munkásmozgalom, és voltak benne bizonyos ellenforradalmi elemek is. Ma viszont, hogy úgy mondjam, ebből a szocialisztikus rész teljesen ki van hagyva. Maradt egy bizonyos liberális demokratikus keret és maradt egy egyre erősödő, magát nacionalista frázisokkal tápláló és lefedező ellenforradalom. Folyton azt mondtuk az ellenzékben: miért mondjátok azt ott a pártban, hogy 56 ellenforradalom volt? Hiszen semmit vissza nem akartak adni a volt tulajdonosoknak! Hát próbálja ezt az ember most mondani. Mert akkor most mi az, hogy reprivatizáció? És akkor most meg mi van? Hát sajnos ellenforradalom van. *Erről ennyit.*

## Előadók és hozzászólók

*Bánki Erika* szociológus  
*Boros László* szociológus  
*Bozóki András* szociológus  
*Böröcz József* szociológus  
*Bulányi György* piarista tanár  
*Csepeli György* szociológus  
*Csurka István* író,  
országgyűlési képviselő  
*Égető Péter* tanár  
*Fischer György* szociológus  
*Fodor Gábor* országgyűlési képviselő  
*Fokasz Nikosz* szociológus  
*Fricz Tamás* politológus  
*Garai László* gazdaságpszichológus  
*Gerő András* történész  
*Gulyás József* tanár,  
országgyűlési képviselő  
*Hajba Éva* politológus  
*Kiss Gy. Csaba* irodalomtörténész  
*Kovács András* szociológus  
*Körösényi András* politológus  
*Krausz Tamás* történész

*Láng Csaba* segédmunkás  
*Makai Mária* filozófus  
*Máté János* szociálpolitikus  
*Nagy Jenő* szociológus  
*Némedi Dénes* szociológus  
*Örkény Antal* szociológus  
*Rudas Klára* grafikus  
*Schöpflin György* politológus  
*Seres László* újságíró  
*Still Mihály* tervezőmérnök  
*Sükösd Miklós* szociológus  
*Szabó Miklós* történész,  
országgyűlési képviselő  
*Szalai Erzsébet* közgazdász  
*Szalai Júlia* szociológus  
*Szalai Pál* közíró  
*Szilágyi Ákos* esztéta  
*Tamás Gáspár Miklós* filozófus,  
országgyűlési képviselő  
*Vajda Mihály* filozófus  
*Valkó Emőke* szociológus  
*Zsille Zoltán* szociológus, újságíró





**Forradalom? Csendes forradalom? Lezajlott forradalom? Rendszerváltás? Elitváltás? Mi történt Európa közép-keleti régiójában az elmúlt két évben? Valóban forradalmi megújulásról van szó, vagy valami egészen más történt velünk? Ha forradalom volt, akkor minek kell következnie? Szükségszerűek voltak-e azok a gazdasági, politikai, társadalmi változások és változatlan-ságok, melyek az „igazság pillanata” után bekövetkeztek? Mindaz, ami történt, hogyan kapcsolódik múltunkhoz, mennyiben hasonlít a térség többi országában lezajlott eseményekhez?**

**Ezekre és még számos más kérdésre próbált választ adni a nagy visszhangot kiváltott Csendes? Forradalom? Volt? címmel megrendezett konferencia.**